Egyenlőtlen
helyzetek

EGYENLŐTLEN HELYZETEK

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ · 1988

MSZMP KB TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZETE

ISBN 963 09 3208 3
© BOKOR ÁGNES, KOLOSI TAMÁS, KOVÁCH IMRE, RÓBERT PÉTER,
UTASI ÁGNES, VÁRNAI GYÖRGYI
(4457)

TARTALOM

ELŐSZÓ
(Kolosi Tamás)
7

Kolosi Tamás
TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS RÉTEGZŐDÉS
13

Utasi Ágnes:
PRESZTÍZS, ÉLETSTÍLUS, FOGYASZTÁS
63

Róbert Péter
A SZÁRMAZÁSI EGYENLŐTLENSÉGEKTŐL
A STÁTUSZKÜLÖNBSÉGEKIG
89

Bokor Ágnes
STÁTUSZ- ÉS RÉTEGSZERKEZET „ALULNÉZETBŐL"
122

Kovách Imre
STÁTUSZ, RÉTEG, STRUKTÚRA
ÉS A MEZŐGAZDASÁGI KISTERMELÉS
149

Várnai Györgyi
AZ EGYENLŐTLENSÉGI RENDSZER VÁLTOZÁSAIRÓL
(1962–1981)
165

IRODALOM
179

ELŐSZÓ

A társadalmi szerkezet elemzése Magyarországon a hatvanas évek eleje óta a viták kereszttüzében áll. Az osztálykülönbségek szerepe és jelentősége, a Sztálin nevéhez fűződő „két szövetséges osztály plusz egy réteg" séma meghaladásának igénye, a tulajdon, a munkamegosztás, a képzettség, a területi és anyagi különbségek jelentősége az egyenlőtlenségek generálásában, a szocialista fejlődés nivelláló hatása, illetve új társadalmi egyenlőtlenségeket is létrehozó jellege, a hatalom értelmezése, illetve a vezetők és az értelmiség hatalmi részesedése, a redisztribúció, illetve a piaci mechanizmusok szerepe az újratermelésben, e címszavakban foglalhatjuk össze a részben máig tartó viták főbb tartalmi csomópontjait.

Szerencsére azonban ezek az ideológiailag erősen terhelt viták már az első pillanattól fogva intenzív kutatómunkával is összekapcsolódtak. A Központi Statisztikai Hivatal 1963. évi rétegződésvizsgálata és Ferge Zsuzsa ezen empirikus bázison készített kiváló elemzése (Ferge 1969), az elméleti alapfogalmak tisztázására törekvő munkák (Hegedűs 1971, Kolosi 1974, Szelényi 1978, Kulcsár 1980), a nemzetközileg is magasra értékelt magyar mobilitáskutatások (Andorka 1982), a KSH rendszeres társadalomstatisztikai és jövedelemfelvételei, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének a munkásság belső rétegződésére, az ELTE Szociológiai Intézetének az értelmiségre és a Szövetkezeti Kutatóintézetnek az agrártársadalom struktúrájára vonatkozó kutatásai, az iskolarendszernek, a lakáselosztásnak, a települési különbségeknek, később a második gazdaságnak a társadalmi egyenlőtlenségekre való hatását elemző vizsgálatok nemcsak hatalmas ismeretanyagot halmoztak fel, hanem azt is lehetővé tették, hogy az egymásnak feszülő indulatokon és ideológiákon túl tudományosan is megnyugtató válaszok szülessenek e viták jó néhány kérdésére.

Ebből a szempontból kiemelkedő jelentősége volt a hetvenes évek második felében annak az országosan kiemelt kutatási programnak, amely részben az Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv, részben az MSZMP Agitációs és Propaganda Bizottságának témaajánlásai keretében nemcsak újabb kutatások megszületését tette lehető-

vé, hanem a témakör minden jelentős kutatójának bevonásával az addigi kutatások szintézisét is elvégezte (Társadalmi struktúránk 1979, Halay–Kolosi 1982, Kovács 1980).

Ennek során fontos kérdésekben konszenzus jött létre a téma kutatói között, amelyek közül itt egyet szeretnék különösen hangsúlyozni. Az 1945 óta eltelt időszak strukturális fejlődését nem lehet pusztán az örökölt egyenlőtlenségek felszámolási folyamataként leírni, hanem társadalmunk szerkezetének fejlődésében két egymást átható tendencia van jelen: egyfelől az örökölt osztálykülönbségek megszűnése, másfelől pedig a fennálló és önmagában is változó társadalmi újratermelési viszonyokra épülő, szintén társadalmi egyenlőtlenségeket hordozó struktúra kialakulása. Időben előrehaladva pedig egyre világosabbá válik, hogy a tradicionális osztálykülönbségek szerepe csökken és az új strukturális viszonyok jelentősége nő mind a társadalmi viszonyok újratermelése szempontjából, mind pedig a fennálló egyenlőtlenségekben.

Ezért a nyolcvanas évek elejétől ismét kiemelt kutatási programként kezelt struktúrakutatásoknak a kiépülő új strukturális viszonyok ellenére, az egyenlőtlenségi rendszer komplex vizsgálatára kellett koncentrálnia. Ehhez nyújtott empirikus adatbázist az a nagyszabású adatfelvétel sorozat, amely 1981–1982-ben a KSH, az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete és az MTA Szociológiai Kutatóintézete közös vállalkozásaként valósult meg, s amely az e kötetben szereplő elemzések adatbázisát is szolgáltatta.

Az első adatfelvételre 1981 januárjában került sor. A mintát az ország településeit reprezentáló 215 település népszámlálási összeíró körzeteiből vettük ki, úgy, hogy a munkába az ország lakásállományának fél százaléka került, és az adatfelvétel során összeírtunk minden e lakásokban lakó 18 év feletti személyt. Ebből az összeírásból származnak a demográfiai, foglalkozási és iskolázottsági adatok. Május–júniusban került sor a lakások adatainak felvételére és az egészséggel kapcsolatos kérdőívek kitöltésére. Ugyanebben az időpontban minden aktív kereső munkahelyére is egy kérdőívet küldtünk ki, amelyben a foglalkozással, munkakörrel és a keresettel kapcsolatos adatokat tudakoltuk meg, és így ezen adatok nemcsak a megkérdezettek bevallása, hanem a munkahelyi nyilvántartások alapján is rendelkezésünkre álltak.

Októberben ismét felkerestük a mintába került személyeket és a háztartással, anyagi helyzettel, kulturális aktivitással és mobilitással kapcsolatos személyi adatokat kérdeztük. Végül az utolsó megkeresésre 1982 januárjában került sor, amikor az eredeti minta lakásainak 40 százalékában minden családról és minden személyről újabb kérdőívet vettünk fel, amelyben már a hagyományos statisztikai összeírás-

nál mélyebbre hatoló kérdéseket tettünk fel, mindenekelőtt a második gazdaságban való részvételre, a családi gazdálkodásra, a gyermekkorra, a hatalmi-érdekérvényesítési pozíciókra vonatkozóan.

Az azonos mintából, de különböző adatfelvételekből származó adatok összemásolása után 8695 család és az ezekben élő 15 839 nagykorú személy adatai álltak rendelkezésünkre, ami megfelel a felnőtt népesség két ezrelékének. Mint minden makrostatisztikai eszközökkel dolgozó adatfelvételben, itt is voltak mintavételi hibák. Egyrészt a válaszmegtagadás a legjobb helyzetű rétegeknél a legmagasabb, másrészt a lakás alapú mintavételből következően mintánk szükségszerűen nem reprezentálja azt a háromszázezer személyt, akik nem lakásokban, hanem úgynevezett intézményi háztartásokban laknak. Harmadrészt a mintavétel és a kérdezés közötti időkülönbségből adódóan a minta kissé öregebb volt a népesség tényleges megoszlásánál és ezt tovább súlyosbította, hogy a legmozgékonyabb fiatal férfi népesség a mintában alulreprezentált volt. Végül a másfél éves kérdezési ciklus során bekövetkezett változások (halálozás, elköltözés stb.) tovább torzították a mintát. Ezért az 1980. évi népszámlálás megoszlásai alapján egy mintakorrekciót is végrehajtottunk, és létrehoztunk egy 11 722 főből álló mintát, melynek nemek, korcsoportok, településtípusok, gazdasági aktivitás és iskolai végzettség szerinti együttes eloszlása megfelel a népszámlálásnál tapasztaltaknak. Elemzéseink jelentős részénél így módunk volt a minta torzító hatását kontrollálni. (Az adatfelvétel és a minta részletes ismertetését lásd: Eszközök és módszerek 1984.)

A mintafelvétel kapcsán már utaltunk arra, hogy néhány sajátos társadalmi csoport szükségszerűen kívül reked a makrostatisztikai megközelítéssel elérhetők körén. Ezért néhány kiegészítő vizsgálattal igyekeztünk bővíteni empirikus ismereteinket. Kérdőíves vizsgálatot folytattunk a munkásszállón élők, a cigánytelepeken élők, Heves megye cigánylakossága és a nagy volumenben háztájizók között, interjúsorozatot folytattunk a budapesti lakás nélküli „csövezők" és a II. kerület legnagyobb jövedelmű családjai körében.

Az elemző munkát az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének a Rétegződés-kutató csoportja folytatta. A kollektív elméleti és empirikus munka mellett a csoport egy-egy munkatársa egy-egy részterület önálló feldolgozását is elvégezte. Így Kolosi Tamás a státuszcsoport és rétegződés modellezését, Utasi Ágnes az életstílus, Papp Zsolt az érdekérvényesítés, Baráth Etele a települési egyenlőtlenségek, Kovách Imre a mezőgazdasági kistermelés, Boros Anna a családi második gazdasági tevékenység, Hunyadi Zsuzsa a munkaerőpiaci rétegződés, Bokor Ágnes a depriváció, Róbert Péter a mobilitás és Várnai Györgyi az 1963-as és a mostani rétegződéskutatás összehasonlítására

koncentrált. Az elemzésekkel kapcsolatos matematikai-statisztikai, módszertani munkák összefogása Nemeskéri István feladata volt. Az elemzéseket *Rétegződés-modell vizsgálat* címmel egy tízkötetes műhelytanulmány sorozatban folyamatosan publikáljuk. Jelen kötet arra vállalkozik, hogy a csoport kutatásainak legfontosabb eredményeit összefoglalja.

Egy előszónak nem lehet feladata, hogy az önmagukban is összefoglaló igényű tanulmányok szintézisére vállalkozzon. Az olvasó tájékozódását azonban talán megkönnyíti, ha előzetesen jelezzük azokat a legfontosabb metodológiai elveket, amelyek a kutatócsoport, és így az itt közölt tanulmányok szemléletét is meghatározzák.

A társadalmi struktúra vizsgálatának kiindulópontja a társadalmi viszonyok újratermelésének elemzése. Jelenlegi újratermelési folyamatainkat az emberi társadalmak általános szerveződési elvein (a munkamegosztás kiteljesedése, a létszférák differenciálódása, az előnyök és hátrányok spontán akkumulációja) túl három történeti körülmény határozza meg: a magyar társadalom megkésett kapitalizálódása és modernizációja, a negyvenes évek végétől bevezetett szovjet típusú szocialista fejlődés centralizáltan hierarchikus redisztributív modellje, és az e modell diszfunkcióit korrigálni kívánó, a hatvanas évek közepétől megjelenő reformtörekvések. Így napjainkra egy olyan újratermelési modell alakult ki, amelynek működését nem lehet a korábbi formációkban kialakult osztályviszonyok valamifajta újraértelmezése alapján megérteni. Ebben az újratermelési modellben a politikai-hatalmi centrum és az intézményi, illetve individuális szinten egyaránt elkülönült termelők közötti hierarchikus kapcsolatok, a hatalmi intézmények egymást kontrolláló, de a párt hatalmi túlsúlyát meg nem kérdőjelező tagoltsága, a társadalom- és gazdaságirányító központ, valamint a vállalatok és helyi szervek között létrejött jórészt informális, nem kellően intézményesített érdekegyeztetés, a központi beavatkozások és ad hoc szabályozások által túlkontrollált és emiatt sok tekintetben amorf piaci viszonyok, a tisztán piaci elveken működő, de az állami restrikció szorításában kibontakozni képtelen vállalkozói, második és magángazdasági tevékenységek, a tradíciókhoz kötődő és a létfenntartás kényszere által meghatározott kiegészítő jövedelemszerző és jövedelempótló munkavégzések egyaránt strukturálják a társadalmat. Ebben a sokdimenziósan tagolt újratermelési mechanizmusban megnő a családi háttér és különösen az átörökített kulturális tőke, valamint a háztartások kapcsolatrendszerének és gazdasági stratégiáinak szerepe. A társadalom strukturális csoportszerkezetét így több dimenzió által különböző módon meghatározott, az újratermelési folyamatok szempontjából ellentmondásos helyzetű, elmosódó határokkal rendelkező csoportok halmaza jellemzi, amelyben különböző újratermelési

pozíciókból lehet az absztrakt egyenlőtlenségi hierarchia azonos pontjaira eljutni.

Mindebből következően amennyiben társadalmunk egyenlőtlenségi rendszerét az empirikus szociológia eszközeivel kívánjuk leírni, akkor egy olyan sokdimenziós tér modellezésére kell törekednünk, amelynek egyes dimenzióit a különböző típusú egyenlőtlenségek jelentik, és meg kell vizsgáljuk, hogy ebben a sokdimenziós egyenlőtlenségi rendszerben milyen tipikus élethelyzetek alakulnak ki. A feladat megvalósítása során egy alapvető méréselméleti és egy modellezési-elemzési problémával kellett szembenéznünk. Az alapvető méréselméleti problémát az jelentette, hogy az egyes egyenlőtlenségi dimenziók közvetlenül nem mérhetők meg. Ezért olyan eljárásokat kellett alkalmaznunk, amelyek segítségével a közvetlenül mérhető elemi információkat az adott egyenlőtlenségi dimenziót reprezentáló összevont változóba szűkítettük. Mivel ezen eljárások mindegyike egyfelől információveszteséggel jár, másfelől mindig magában hordja a kutató külső feltételezéseken alapuló döntéseit, ezért minden eljárást többszörösen kontrolláltunk, és a kapott változókat úgy értelmeztük, hogy azok az egyes egyéneknek, illetve családoknak az adott egyenlőtlenség vertikumában elfoglalt helyét nem pontosan mérik, hanem nagyjából jól közelítik. Ezen változók kapcsolatrendszerének elemzése, illetve az egyének és a családok sokdimenziós egyenlőtlenségi térben elfoglalt helyének leírása során túl kellett lépnünk a hagyományos leíró statisztikai eszköztáron, s a sokváltozós matematikai statisztika eszközeit kellett alkalmaznunk. Az így kapott eredmények azonban nem értelmezhetők néhány, a módszerhez kötődő matematikai feltétel és még inkább néhány szociológiai előfeltételezés nélkül. Ezek az adatok nem abban különböznek a társadalomtudományok hagyományos módszereivel elérhető eredményektől, hogy fontosabbat, érvényesebbet állítanak a társadalomról, hanem abban, hogy egzaktabbak azoknál, vagyis egyértelműbben megmutatják, hogy egy állítás csak milyen feltételek mellett igaz, pontosabban kijelölik az eredmények érvényességi körét és korlátait. Ugyanakkor ezen módszerek bevonása az elemzési folyamatba szükségszerűen csökkenti az elemzések olvasmányosságát. E kötet tanulmányainak megírása során arra törekedtünk, hogy az ebből az elemzési szemléletből adódó olvasási nehézségeket, a módszerek ismertetését arra a szintre csökkentsük, ahol az még nem megy az elemzés pontosságának a rovására.

Mindezzel együtt tudjuk, hogy a kötet végigolvasása nem könnyű szórakozás. Egy nálunk még újszerű kutatói szemlélet követése nem kevés fáradságot igényel az olvasótól. A szerzők pedig csak reménykedhetnek abban, hogy nem kevesen lesznek, akik a tanulmányok elolvasása után úgy érzik: megérte.

Budapest, 1987. május 28. *Kolosi Tamás*

Kolosi Tamás
TÁRSADALMI STRUKTÚRA ÉS RÉTEGZŐDÉS

Minden társadalom struktúrája történetileg meghatározott. Így jelenlegi strukturális viszonyaink is csak történetileg érthetők meg. Ugyanakkor igen gazdag szakirodalommal és összefoglaló igényű munkákkal rendelkezünk a magyar társadalmi struktúra e századbeli történeti fejlődéséről.[1]

Éppen ezért e helyütt csak a történeti fejlődés néhány elméletileg különösen fontos szempontjára utalhatunk, jórészt éppen a fenti munkák alapján. Ma már eléggé széles körben elfogadott az a marxista irodalomban elsőként Erdei által megfogalmazott tétel, hogy a magyar kapitalizálódás megkésettsége, a feudális struktúrák továbbélése következtében a kiegyezéstől a második világháborúig terjedő időszak magyar társadalmi szerkezetét – a kelet-, közép-kelet-európai térség más társadalmaihoz hasonlóan – *„kettős struktúraként"* jellemezhetjük, amelyben együtt volt jelen a kialakuló tőkés-polgári társadalomszerkezet és a még továbbélő nemesi-úri (Erdei kifejezésével: történelmi nemzeti) társadalomszerkezet. A fent és lent dichotómiáját tehát keresztbe metszette a két típusú társadalomszerkezet kettőssége. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy viszonylag széles néprétegeknél elvált egymástól az osztályszerkezet által meghatározott strukturális hely és az életkörülmények differenciáltsága által meghatározott rétegződési hely, vagy Hanák Péter megfogalmazásában a státus és a pozíció (Hanák 1980).

A társadalom szerkezetében különös torzulások jelentkeztek a parasztság fejlődésében, amely az egész időszakban a népesség legnagyobb csoportját jelentette. A kettős struktúrából adódóan belsőleg ugyan differenciált és az idők folyamán differenciálódó *parasztság*

[1] Itt nemcsak a Magyarország története sorozat monografikus szintéziseire gondolunk, hanem olyan összefoglaló munkákra is (Erdei 1944, Berend 1974, Lackó 1979, Orbán 1979, Kulcsár 1980, Kolosi 1982), amelyek viszonylag egységes koncepcionális keretben szintetizálják mindazt, amit a magyar társadalmi struktúra XX. századi fejlődéséről tudunk.

lényegében megőrizte paraszti létét, mezőgazdaságon belüli polgárosodása előtt azonban hatalmas gátak tornyosultak.[2]

A gyorsan növekvő *munkásság* ugyanakkor még a második világháború éveiben is csak a népesség egyötödét tette ki, belsőleg viszont igen differenciált volt. A kisipari munkásság (a munkásság egészének az időszak elején 60, de az időszak végén is 40 százalékát tette ki) felső rétegei az alsó középrétegekkel hasonló helyzetben voltak. E csoport tagjai sok tekintetben inkább modernizálódó kézművesekként, mintsem tőkés bérmunkásokként jellemezhetőek. A gyáripari munkásságon belül is jelentős differenciáltság volt a helyenként európai jellegű modern szakmunkásság (tipikus külső jelzés, hogy még a munkapad mellett is kalapot hord) és a proletár szakképzetlen munkások között.

A paraszt-munkás kettősség tükörképe volt felfedezhető az uralkodó osztályokon belül is. Volt ugyan bizonyos összeolvadás a nemesi-úri társadalom felső csoportjai és a kialakuló tőkésosztály között, de ennél sokkal jelentősebb, hogy a hatalom nem a gazdasági érdekek által volt elsősorban tagolt (mint a kifejlett tőkés társadalmakban), hanem sokkalta inkább az uralkodó osztályok és rétegek egymástól eltérő történeti útja, ehhez kapcsolódó értékei és ideológiái által.

Végül a kettős struktúra igen fontos következménye, hogy a különböző *középrétegek* nem egyszerűen a fent és a lent között, hanem az előbb jelzett négy pólus (fent: úri-felső osztály, tőkések, lent: parasztság, munkások) által létesített strukturális tér átlóinak metszéspontja körül helyezkedtek el. Itt a legélesebb a státusz és pozíció elválása, itt a legjelentősebb a gazdasági, szociális, származási, ideológiai differenciáltság, azt is mondhatnánk, hogy a középrétegek hordozták legerősebben a struktúra kettős jellegét.

Nagyon vázlatosan jellemezve ez az a társadalomszerkezet, amely a jelenbe vezető, a felszabadulás után kialakult társadalmi struktúra közvetlen történeti előzménye volt. Csakhogy társadalmunk mai szerkezete mégsem *csak* erre a történeti előzményre vezethető vissza.

[2] A parasztság gazdagodó csoportjai számára azonban nemcsak a polgárosodás járt nehézségekkel, hanem „paraszti" mivoltukból adódóan a nemesi-úri társadalom felsőbb csoportjaiba sem tudtak bejutni, hiába nőtt gazdasági potenciáljuk. Ugyanakkor a parasztság alsó csoportjaihoz tartozók sem igen váltak munkássá, csak igen kis részük volt a kapitalizálódás során földjét vesztett és munkaerejét a tőkés munkaerőpiacon értékesítő bérmunkás; nagyobb részük a zsellérek tényleges utódaként a parasztság alsó kategóriájának tagja maradt. (Ez a csoport igen jelentős, a népesség mintegy 20 százalékát kitevő arányú volt.) A részletes analízis ugyan egy lassan változó és differenciáltságot mutató paraszti népességet írna le, a lényeg azonban, hogy a parasztság differenciáltságában is egységes strukturális csoportként élt a korszakban.

A kettős történetiség

A történeti elemzések egyik központi kérdése a történeti folyamatok kontinuitása és megszakítottsága. Ez a probléma akkor vetődik fel különös súllyal, ha a történeti fejlődésben kataklizmaszerű, radikális, forradalmi változások következnek be. 1945 tavaszán a magyar társadalmat az jellemezte, hogy a kontinuus fejlődés révén létrejött hatalmi szerkezet a vesztett háború következtében szétesett, a nemzetközi politikai és katonai konstelláció, valamint a hatalom kontrollja és elnyomása alól felszabadult belső energiák pedig a felszínre törtek, így a korábbi hatalmi struktúra rekonstrukciójának semmiféle reális lehetősége nem maradt. Mindez szükségszerűen az egész társadalmi szerkezet radikális átalakulásához vezetett. Természetes volt, hogy ez elsőként a társadalom azon szféráit érintette, amelyre a kettős struktúra nemesi-úri társadalma különösen rányomta bélyegét; a politikai-hatalmi szféra és az agrártársadalom forradalmi átalakítása már a felszabadulást követő első esztendőben alapjaiban megrengette a kettős struktúra „egyik felét". Az adott történelmi feltételek között azonban a nemesi-úri társadalom szorításából kiszabadult polgári társadalom is csak időlegesen és részlegesen rekonstruálódott, az 1948–1949-es hatalmi fordulat pedig még ezt a kontinuitást is megszakította (Berend 1974).

Közismert, hogy ezt a hatalmi fordulatot követően Magyarországon egy olyan társadalomépítési stratégia alakult ki, amely szakított az 1945–1947 közötti koalíciós időben jórészt követett „népi demokratikus modellel", és lényegileg a szocialista átalakítás Szovjetunióban létrejött – és sajátosan értelmezett – modelljét kívánta megvalósítani (Szakács 1982). Mind a stratégiai vonalvezetés, mind a napi döntések szintjén a hazai történeti fejlődés által determinált adottságoknak és sajátosságoknak megfelelő út helyett egyre inkább a szovjet tapasztalat, illetve ennek a napi feltételekhez való idomítása vált a meghatározóvá még akkor is, ha mindez időnként harsogóvá festett magyarkodó díszletek között zajlott a „Petőfi-kultusztól" a magyar sportsikerek propagandisztikus kihasználásáig.

Nyilvánvaló tehát, hogy nem elegendő a magyar társadalomtörténet elemzése a kialakuló társadalmi szerkezet megértéséhez, hanem az orosz és szovjet történeti fejlődést is meg kell ismerni, hiszen a szocialista építés Magyarországon is átvett szovjet modelljét ez alakította ki. Társadalomszerkezetünkben tehát a hazai előzményeken túl az „eredeti szocialista újratermelési modellt" kialakító szovjet-orosz történeti fejlődés hatása is jelen van. Ebben az értelemben beszélhetünk társadalmi szerkezetünk kettős történetiségéről.

Úgy a történeti irodalomból, mint Lenin munkáiból meglehetősen

jól ismert tény, hogy a nagy októberi szocialista forradalmat követő fejlődést nemcsak a szocialista építés stratégiai célkitűzéseiben befolyásolta erőteljesen a konkrét orosz valóság, mindenekelőtt Oroszország igen megkésett kapitalizálódása és fejletlensége, hanem ugyanilyen erős volt mindennek a konkrét politikai gyakorlatra, a társadalomirányítás mechanizmusaira és intézményrendszerére gyakorolt hatása is.

Tudjuk azt is, hogy a XIX. századi ellenzéki-progresszív mozgalmak döntő többsége nem a polgári-demokratikus politikai rendszer kiépítését tűzte ki célul (Tallár 1981), és ez nyilvánvalóan kihatott a forradalom utáni fejlődésre is. Schmidt Péter bizonyította, hogy 1949-től Magyarországon olyan politikai szervezetrendszer alakult ki, amely nem a korábbi hazai politikai rendszerből, hanem a szovjet tapasztalatokból következett, ahol pedig társadalmi tradíciók hiányában az első időszakban nem vált külön az állami és nem állami szervezetrendszer (Schmidt 1977). Viszonylag gazdag irodalommal rendelkezünk arról is (Dolmányos 1971, Szamuely 1971, Barla-Szabó 1971, Kolosi 1974, Krausz 1981), hogy a húszas évek politikai, közgazdasági és ideológiai vitái és harcai, mindenekelőtt pedig az objektív gazdasági és politikai folyamatok hogyan készítették elő azt a húszas évek végén, harmincas évek elején megvalósult fordulatot, amely a NEP és a politikai útkeresés végét jelentette, és megszilárdított egy igen *feszített ütemű iparfejlesztésre, extenzív akkumulációra, centralizált és monolitikus társadalomirányításra* alapozódó újratermelési modellt, és kialakította az ennek megfelelő intézményi struktúrát.

E helyütt nincs mód ezen újratermelési modell részletesebb analízisére, két lényegi elemet azonban ki kell emelnünk. Az egyik az, hogy a politikai szféra a társadalom lényegében minden más szféráját maga alá gyűrte (Bihari 1982), és így politikai állam és civil társadalom kettősségének olyan megszüntetése következett be, amelyben a politikai szféra „elnyelte" a civil társadalmat, belső tagoltságával és az abból kinövő közvetítő mechanizmusokkal együtt. Ennek következtében a társadalom, a gazdaság és kultúra korlátozó mechanizmusai és kényszerpályái zárójelbe kerültek, ami valóban megnövelte a politikai szféra mozgási szabadságát, azonban szükségszerűen ki is termelte e szféra voluntarizmusának és önkényességének lehetőségét, majd valóságát.

A másik lényegi elem az az újratermelési modell, amelyben minden lehetséges erőforrás feletti rendelkezés erőteljesen centralizálódott, és a hivatali hatalom objektivizálódása alapján szinte korlátlanul átcsoportosíthatónak tűnt: az egyetlen korlátot az erőforrások mennyisége jelentette. E modell sajátosságait jól jellemzi Kornai az erőforráskorlátos rendszer fogalmával (Kornai 1980), és Polányi a redisztributív integrációs sémával (Polányi 1944). Az utóbbi kategória esetében

történtek kísérletek a Polányi-féle integrációs sémák alkalmazására a szocialista fejlődésre (például Szelényi 1980), itt azonban elsősorban *a kialakult újratermelési modell sajátos redisztributív jellegét* hangsúlyoznám.

A klasszikus redisztribuciós szisztémában a termelés viszonylag önálló, elkülönült, jórészt naturálgazdálkodó egységek keretei között történik, és a redisztribució a terméktöbblet elvonását és újraelosztását jelenti. Az eredeti szocialista újratermelési modellben azonban a termelőegységek hierarchikus alávetettsége és nem viszonylagos önállósága határozza meg a termelési folyamatot. A termelés feltételeinek központi allokációja is érvényesül; maga a termelési folyamat központilag szabályozott tervutasítás formájában. Ebből következően itt egy olyan „integrációs sémáról" van szó, ahol a redisztributív logika nemcsak az elvonás-újraelosztás, hanem a termelés folyamatára is kiterjed.[3]

Magyarországon, a többi európai szocialista országhoz hasonlóan – a helyenként jelentős különbségeket nem elfeledve – a negyvenes évek végén a politika alapvető törekvése ennek az újratermelési modellnek a megvalósítása volt. Ugyanakkor azonban az is nyilvánvaló, hogy ez a modell azon körülmények között kezdett működni, amelyeket a magyar történeti fejlődés határozott meg és alakított ki, és így a konkrét megvalósulásba jelentősen belejátszott a hazai fejlődés is, részint az újratermelési modell logikája ellenére, részint pedig a hazai feltételeknek megfelelően módosítva azt.[4]

Mindennek következtében nemcsak az újratermelési folyamat konkrét gyakorlata, az intézményi struktúra és a társadalmi szerkezet vonatkozásában, hanem az egyes emberek és csoportok konkrét életkörülményei, viselkedésmódjai és magatartásmintái vonatkozásában is olyan szerkezetek jöttek létre, amelyekben egyaránt jelen vannak az *új* újratermelési modell által létrehozott és az ezekbe beépült *tradicionális* elemek (Losonczi 1977, Bánlaky 1979, Hankiss 1982).

[3] Ez az újratermelési modell tartalmazott egy sor diszfunkcionális elemet, és igen sok szempontból keserves társadalmi viszonyokat hozott létre, azonban talán nem túlzott historizálás vagy a történeti folyamatok utólagos racionalizálása, ha azt hangsúlyozzuk hogy egy adott célrendszer szempontjából funkcionálisan működött. Ennek a célrendszernek éppúgy eleme volt az elmaradt, illetve csokevényes tőkés felhalmozási folyamat pótlása (Szamuely 1971), s ezen keresztül a világ egyik legnagyobb ipari és erre épülő katonai potenciáljának megteremtése a szovjet társadalom szocialista modernizációja (Kulcsár 1980) mint egy szocialista típusú társadalmi berendezkedés megvalósítása és megszilárdítása, amely részint elkerüli a tőkés fejlődési pályát, részint már a fejlődés folyamatában megvalósít szocialisztikus-kommunisztikus társadalmi követeléseket.

[4] Tegyük hozzá, hogy az ötvenes évek első felében inkább az előbbi, az 1956 utáni megváltozott politikai feltételek közepette inkább az utóbbi hatás dominált.

Részletes történeti elemzések feladata e kettős történetiség által meghatározott magyar fejlődés analízise. Ismertsége miatt e helyütt nem kell részletesebben szólnom a kialakult újratermelési modell társadalmi következményeiről sem. A kialakult tömeges méretű társadalmi mobilitásról, a tradicionális közösségek felbomlási tendenciáiról, az államtól való függőségi viszonyok felerősödéséről, az életkörülmények viszonylag alacsony szinten való nivellálódásáról, ami együtt járt egyes szükségletek (oktatás, egészségügy, tömegközlekedés, közétkeztetés stb.) meghatározott szintű, tömeges méretű állami kielégítésével, az egyes osztályok és rétegek számarányának, súlyának és belső szerkezetének átalakulásával. Elegendő tehát a társadalmi szerkezetben bekövetkezett változások közül két – eddig kevésbé elemzett – tényezőt kiemelnünk.

Egyrészt olyan nagymérvű *mennyiségi változások,* tömeges átrétegződés és mobilitás (Andorka 1982) zajlott a társadalomban, hogy ezek hosszú időn keresztül szinte *elfedték a társadalom minőségi változásait.* Jól érzékelteti ezt az aktív keresők társadalmi összetételének változása, a szellemi dolgozók (különösen a vezető állásúak és értelmiségiek), valamint a szak- és betanított munkások igen nagyarányú növekedése, illetve a főfoglalkozású mezőgazdasági népesség radikális csökkenése. A „minden mozog" időszakában háttérbe kerültek a mozgások és változások mögött meghúzódó társadalmi szerkezetek, a változások közepette megszilárduló struktúrák és egyenlőtlenségek. Csak az tűnt lényegesnek, ami az örökölt társadalmi szerkezettel történt, és nem irányult figyelem a kialakuló új struktúrákra. Ezt a helyzetet erősítette az az ideológiai meggyőződés is, hogy a szocialista fejlődés nem más, mint az öröklött osztályegyenlőtlenségek fokozatos megszüntetése, az egyenlőség birodalma felé vivő ugyan rögös, de egyetlen nyomvonalon vezető út (Kolosi 1974).

Másrészt az új típusú redisztributív modell társadalmi leképződéseként egy viszonylag mély elkülönülés jött létre a jórészt nivellált helyzetű „munkássá" lett tömegek (és itt másodlagossá vált, hogy ez a munkás ipari, mezőgazdasági vagy szellemi munkát végzett), valamint a társadalomszervező központ megszemélyesítői között. Mélységes félreértése azonban a helyzetnek, amikor ezt valamiféle „új osztály" vagy „új bürokrácia" létrejötteként értelmezik, mivel itt a személyek csak az elidegenült, alkalmazotti sorba került közhatalom megszemélyesítői voltak, és az osztályképződésnek még a feltételei sem jöttek létre. Paradox módon a személyi kultusz, a mindenkire kiterjedő bizalmatlanság légköre és nem utolsósorban a permanens konszolidációképtelenség is csökkentette a csoportképződés lehetőségét, majd később az ötvenes évek végétől részint a demokratizálódás, részint az

1. sz. tábla
Az aktív keresők társadalmi összetétele[5]
(%-ban)

	1949	1963	1973	1983
Értelmiségi és vezető	1,8	3,4	5,6	11,22
Egyéb szellemi	6,8	14 3	18,4	18,2
Közvetlen termelésirányító	1,2	1,6	3,0	2,1
Kisiparos, kiskereskedő	8,1	1,9	1,7	2,5
Szakmunkás	11,2	17,1	21,6	26,1
Betanított munkás	5,2	15,3	17,0	18,0
Segédmunkás	12,1	14,8	12,0	7,0
Mezőgazdasági munkás és termelőszövetkezeti paraszt	6,9	29,5	19,4	14,0
Egyéni paraszt	46,7	2,1	1,3	0,9
Összesen	100%	100%	100%	100%
n (ezerben)	4085	4649	5086	4919

újratermelési modell lassan elinduló változása ezen elkülönülés leépítése, közvetítéses viszonnyá alakulása irányába hatott.

Mindez azonban már a történeti előzményektől jelen társadalmi szerkezetünkhöz vezet át bennünket. Ennek elemzése előtt azonban egy rövid kitérőt kell tennünk.

Általános tendenciák

Mindeddig elsősorban azt hangsúlyoztuk, hogy a társadalmi struktúra történetileg, az adott társadalmi formáció és társadalmi rendszer, integrációs mód, illetve az egyes konkrét társadalmak saját történetisége által meghatározott. Nem szabad azonban megfeledkeznünk arról sem, hogy az emberi társadalom szerveződésének és így strukturálódásának általánosabb sajátosságai is vannak. A századforduló idején mechanisztikus-determinisztikus történetszemléletbe forduló marxista megközelítés ellenhatásaként – politikai implikációktól sem mentesen – erős érdeklődés jött létre a marxista társadalomtudományban is a történeti egyediség és különbözőség iránt, de csak néhány

[5] Az adatok forrása: Andorka 1982. 40. és saját számításaim az 1984. évi mikrocenzus adatai (Központi Statisztikai Hivatal 1985. 310–313.) alapján. A kategóriák értelmezése az idők folyamán valamit módosult, s ezek hatását nem lehetett teljesen kiszűrni. Ez azonban az alaptendenciákon nem változtat.

kivételes filozófiai teljesítményben (Lukács 1976), valamint a pszichológia egyes kutatási területein történtek kísérletek a társadalmi lét általánosabb összefüggéseinek vizsgálatára.

Szisztematikus kutatási előzmények hiányában mi sem vállalkozhatunk az emberi társadalom strukturálódását meghatározó általános törvényszerűségek elemzésére, csupán – néhány jelzés erejéig – szeretnénk a figyelmet arra irányítani, hogy történetileg meghatározott társadalmi szerkezetünk elemzése során nem szabad megfeledkeznünk a társadalomszerveződés általánosabb sajátosságairól.

Egy pillanatra sem vitatjuk, hogy az emberi társadalmakban minden történetileg kialakult, és így minden társadalmi tény „örökkévalósága" kétségbe vonható egy történetfilozófiai perspektívában. Ez azonban mit sem változtat azon, hogy jó néhány társadalmi tényt nem tudunk megérteni pusztán a magyar vagy a közép-kelet-európai szocialista fejlődés sajátosságai alapján még akkor sem, ha ezek a történeti egyediségek és különbségek persze sajátos formát, megjelenési módot kölcsönöznek az általánosabb összefüggéseknek is.[6]

A társadalmi munkamegosztás fejlődése, a fizikai és szellemi munka szétválása, a végrehajtó és vezető-irányító funkciók elkülönülése, ez utóbbinak történetileg meghatározott intézményekkel és legitimációs kényszerekkel (hatalmi struktúrák, születési előjogok, tulajdon-, állam- és pártrendszerek, képzettségek) való összekapcsolódása, a társadalmi egyenlőtlenségek és ezen belül az előnyök és hátrányok spontán akkumulációja – hogy csak néhányat emeljünk ki – évezredeken átnyuló folyamatok. Ugyanakkor az egy-két évszázada felgyorsult ipari-technikai fejlődés és kapitalizálódás részint a világ egyes régióinak exponenciálisan felgyorsuló fejlődésével, és így legalábbis technikai-technológiai és civilizatorikus szempontból mintaértékűvé válásával, részint a világpiac kialakulásával és ennek gazdaságon túlmutató következményeivel megint csak a társadalomszerveződés *univerzális tendenciáit* erősítette.

A maga korában teljesen igaz volt Marxnak a gépipar fejlődésével kapcsolatos megállapítása, hogy a gépi nagyipar éppen annak tőkés alkalmazása által értelmezhető csak társadalmilag (MEM 1986), és ez a megközelítés világtörténeti perspektívában is nagy jelentőségű.

[6] Az általános összefüggésen nem az egyediségek azon általánosságát értjük pusztán, amit Lenski a rétegződés „állandóinak" nevez (Lenski 1966), nevezetesen, hogy minden társadalmi rétegződésnek vannak olyan állandó, nem változó elemei, mint az emberek predominánsan önmagát kereső természete, az egyének egyenlőtlen adottságai, szokásokra való támaszkodása vagy az eloszthatő javak szűkössége. Történetileg sokkal konkrétabb általános tendenciákról, azt is mondhatnánk a társadalomszerveződés általános tendenciáiról is szó van.

Csakhogy a gépi nagyiparra a tőkés fejlődés során ráépült technológiai, munkaszervezeti és ennek következtében társadalmi struktúrák a tőkés termelési viszonyoktól függetlenedve is mindmáig az egyetlen – nemcsak szűken vett gazdasági értelemben, hanem szélesen vett történelmi értelemben is – a versenyképes keretet jelentik a gépi nagyipari termelés számára. S ez nemcsak azt jelenti, hogy egy modern, korszerű gyárba lépve Tokiótól Nairobiig és Togliattitól Milánóig igen hasonló kép fogad, hanem hogy a technikai munkamegosztás szervezete is igen hasonló – még ha vannak is éppen a munkaszervezetet módosítani kívánó kísérletek –, és sok szempontból hasonló egyenlőtlenségi viszonyok épülnek rá a hasonló munkaszervezetre, még akkor is, ha egy pillanatig sem lehet a társadalmi rendszerből vagy a saját történeti meghatározottságból adódó különbségeket figyelmen kívül hagyni.

Mindezzel pusztán azt kívántam kiemelni, hogy amikor a következőkben kísérletet teszünk egy konkrét társadalom strukturális viszonyainak felvázolására, akkor tudnunk kell, hogy a konkrét társadalomszerkezet jelenvalósága mögött két szinten is általános strukturális összefüggések húzódnak meg.

Egyfelől adva vannak a társadalmi lét újratermelésének viszonylatai. (Strukturális összefüggéseinek elemzésére újabban Ferge Zsuzsa [Ferge 1982] tett kísérletet.) Nem pusztán arra a felvilágosodás által feltett kérdésre gondolunk, hogy honnan erednek a társadalmi egyenlőtlenségek, és nemcsak a társadalom működésének olyan általános törvényszerűségeit kutató törekvésekre, melyek leginkább a funkcionalizmus és a konfliktuselmélet vitájában jutottak kifejezésre a szociológiában. Legáltalánosabb szinten a társadalmi munkamegosztásnak a társadalmi lét újratermelődése szempontjából szükségszerű kifejlődéséről van szó, hiszen abban a pillanatban, hogy az individuális lét biológiai újratermelésén túlmutató csoportszintű munkamegosztás alakul ki az emberek között, ez szükségszerűen magával hozza a csoportok strukturálódását, vagyis az elkülönülő egyének közötti viszonyok kialakulását.

Nincs mód e helyütt a társadalmi munkamegosztás fejlődéstörténetének, illetve strukturális összefüggéseinek vizsgálatára, pusztán arra az alapvető dichotómiára kívánunk utalni, amelynek társadalomontológiai alapját Lukács György a két típusú teleológia megkülönböztetésében vélte felfedezni. Lukács megkülönbözteti ugyanis a „természetátformáló teleológiai tételezéseket" és azt a teleológiát, amely „más emberek tudatának befolyásolását tűzi ki célul, hogy a kívánt teleológiai tételezésre bírja őket". (Lukács 1976. II/91.)

A munkatevékenységben mint modellben benne rejlő két típusú teleológia társadalmilag legkonkrétabban a fizikai és a szellemi munka

közötti munkamegosztásban fejeződik ki (Sohn-Rethel 1970), ahol nem egyszerűen a tevékenység fizikai vagy szellemi igénybevételének ergonómiai arányáról van szó, hanem ennek uralmi-alávetettségi viszonyokkal való szükségszerű összehangolódásáról is.[7]

Természetesen ez az igencsak elvont általánosság a valóságban mindig történelmileg konkrétan, a maga átmeneteiben és árnyalataiban jelenik meg, és a szociológus figyelme mindig a konkrét megjelenésekre kell hogy irányuljon. Ezen a szinten pedig igencsak hamis történelemképet kapnánk, ha a fizikai és szellemi munka dichotómiája mentén kívánnánk a társadalmak szerkezetét, a társadalmi egyenlőtlenségeket magyarázni. A társadalmi lét újratermelésének ezen legáltalánosabb összefüggése azonban jól magyarázza azt, hogy miért alakult ki *minden strukturált társadalomnak egyfajta vertikális-hierarchikus megosztottsága,* amelyet tovább erősített az egyenlőtlenségek, az előnyök és hátrányok már jelzett „spontán" kumulációja.[8]

Az általánosság másik szintje a már jelzett – történetileg nagyon is meghatározott – univerzálódási folyamatokkal függ össze. Egyáltalán nem a joggal kárhoztatott Európa-centrikus gondolkodás jele, ha azt konstatáljuk, hogy a „világtörténelmi" fejlődés szempontjából is meghatározó értékűvé vált – különösen az újkor és a kapitalizálódás idő-

[7] „Minél inkább kifejlődik a munka, és ezzel együtt a munkamegosztás, annál önállóbb formákat ölt a teleológiai tételezések második fajtája, annál könnyebben fejlődhetnek ezek a munkamegosztás önálló komplexusává. A munkamegosztásnak ez a fejlődési tendenciája társadalmilag szükségszerűen kereszteződik osztályok kialakulásával; az ilyenfajta teleológiai tételezések spontánul vagy intézményesen egy uralom szolgálatába állíthatók ennek az uralomnak a leigázottjaival szemben, ezért kapcsolódik olyan gyakran az onállósult szellemi munka az osztályuralom rendszereihez." (Lukács 1976. II/158.)

[8] Az empirikus szociológiai kutatások során gyakorta találkozunk azzal a metodológiai problémával, hogy a társadalmi rétegződés dimenzióinak elemzésénél nem okoz különösebb nehézséget az egyértelmű „fent" és az egyértelmű „lent" elkülönítése, viszont szinte megoldhatatlan feladatot jelent mindannak hierarchiába rendezése, ami a kettő között van. A társadalmi szerkezet elemzéséhez, nyilvánvalóan a konkrét megjelenési formákra kell elsősorban koncentrálnunk, és ennyiben az egyértelműen fent és lent között a történelem igen sokfajta variációt produkált, mint ahogy a történelmi folyamat töltötte ki mindig változó tartalmakkal a „fentet" és a „lentet" is. Az itt jelzett általános összefüggés azonban azt eredményezi, hogy a társadalom strukturális terét a fent és lent végpontjai feszítik ki elsősorban, elsődleges jelentőséget kölcsönözve minden társadalomban a hierarchikus-vertikális strukturálódásnak. A jelen strukturális összefüggéseinek kutatója pedig metodológiailag nyugodtan zárójelbe teheti ezen évezredes összefüggés történelmi léptékű meghaladásának, meghaladhatóságának kérdését, még akkor is, ha önnön tudatának filozofikus-ideologikus reflexeit sohasem kerülheti el.

szakában – az európai és az ennek hatására kialakult amerikai fejlődés, tehát az úgynevezett nyugati civilizáció.[9]

Az univerzálódás társadalmi strukturális hatásaiból a legfontosabb talán az a fejlemény, amely *a társadalom létszféráinak elkülönülő differenciálódásával* függ össze. Történelmi gyökerei persze a messze múltba nyúlnak vissza, kiteljesedése azonban a polgári fejlődéssel indult meg. Ez a folyamat, amelyet a társadalom intézményes szférájában Hegel és Marx nyomán a polgári társadalom és a politikai állam elkülönülésével jelölhetünk (Kolosi–Papp 1973), még általánosabban, a „gazdasági", a „társadalmi" és a „politikai" lét differenciálódásaként írható le, az egyén szintjén pedig mindenekelőtt a munkaerő, az individuum és az állampolgár történelmi léptékű szétválasztódásaként jelezhető. Éppen a létszférák intézményesen és individuálisan is kifejlődő elkülönülése tette lehetővé egyfelől a gazdasági lét primátusának létrejöttét, másfelől pedig azt, hogy az egyes egyén strukturális helyét munkaerőként való léte individuális társadalmiságától és állampolgári lététől relatíve függetlenedve határozhassa meg, és ebben különös szerephez jusson a munkaerőként való lét legközvetlenebb empirikus kifejezője, a foglalkozás (Léderer 1977).

Az univerzálódási tendenciáknak persze éppúgy ellenszegültek a társadalmak tradicionális elemei, mint a korai és még korántsem teljesen meghaladott szocialista fejlődés e differenciálódó létszférákat egy átpolitizált gazdaság uralma alatt egyesíteni kívánó törekvései. Csakhogy észre kell vennünk, hogy ezek az ellenszegülő törekvések csak lassítani, elodázni tudták, tudják a folyamatot. A valóságban ugyanis itt nem a tőkés fejlődés immanens törvényszerűségéről van szó, hanem egy olyan általánosabb tendenciáról, amelynek a tőkés fejlődés csak történelmileg konkrét formát biztosított.[10]

[9] Megint csak nem bocsátkozhatunk történelmi elemzésbe, csupán konstatálhatjuk, hogy az a folyamat, amelyet a világ „összezsugorodásaként" is szoktak emlegetni és amely éppen századunkban újabb lendületet kapott még akkor is, ha reakciójaként a saját nemzeti, kulturális és történeti identitás keresését célzó mozgások is felerősödtek, a társadalmi struktúrák szempontjából is rendelkezik univerzális hatásokkal. Gondolhatunk itt a divat, a fogyasztási minták vagy az automobilizmus világméretű terjedésére éppúgy, mint a technikai fejlődés már jelzett jelentős társadalmi következményekkel járó tendenciáira vagy az olyan közvetlenül társadalmi jelenségekre, mint az iparosítás, urbanizáció, képzési rendszerek hasonulása, a társadalmi mobilitás tendenciái, a civilizációs fejlődés demográfiai hatásai; hogy csak néhány példát említsünk. Ezekről az általános tendenciákról még akkor sem szabad megfeledkeznünk, ha a nyomukban kialakult euforikus optimizmusból éppen napjainkban történik meg egy határozott kijózanodás.

[10] Az itt jelzett tendenciát az empirikus szociológia közvetlen eszköztárából az is mutatja, hogy milyen hasonló eredményekre vezettek a világ különböző országaiban a foglalkozási presztizs hierarchiájára vonatkozó vizsgálatok (Treiman 1977).

Mindebből a konkrét társadalomszerkezet vizsgálata számára nemcsak az a következtetés adódik, hogy a strukturálódás és rétegződés egy sor jelensége mögött (a foglalkozási szerkezettől a fogyasztási szerkezetig) nem pusztán Magyarországra vagy a szocialista államokra jellemző tendenciák húzódnak meg, hanem a jelenségek részben az általános tendenciák történetileg konkrét megvalósulásai is. Metodológiai szempontból sokkal fontosabb az a következmény, hogy a létszférák elkülönülő differenciálódása teszi lehetővé nem vagy nem teljesen konzisztens differenciálódásukat. A társadalmi struktúra szempontjából ez azt jelenti, hogy a társadalmi viszonyok újratermelésének unilineáris modellje helyett egy több csatornás modellt kell keresnünk, hiszen a társadalom strukturálódását még a legáltalánosabb szinten sem lehet egyetlen viszonylatrendszerrel magyarázni. A társadalmi rétegződés szempontjából pedig mindez a rétegződés sokdimenziósságában és a státusz-inkonzisztencia jelenségében csapódik le.

Gazdaság – társadalomszerkezet

Jelenlegi társadalmi szerkezetünk közvetlen történeti előzménye egy olyan társadalmi újratermelési modell, amely:

a) a politikai állam és a civil társadalom kettősségének megszüntetésére, tágabban a társadalmi létszférák elkülönülő differenciálódásának megakadályozására és a politikai centrumnak alávetett integrálására törekedett;

b) célrendszerében egymás melletti elsődlegességet élvezett egy feszített ütemű gazdasági növekedésre, ezen belül főként az ipari potenciál bővítésére és az eredeti felhalmozás pótlására irányuló gazdaságpolitika, valamint a szocialista értékrendszer és a közép-kelet-európai modernizáció elemeit egybeötvöző, ideológiailag legitimált társadalompolitika;

c) működési mechanizmusában egy olyan új típusú redisztribuciót épített ki, amely szándékában a társadalmi lét újratermelésének minden erőforrására kiterjedt, nem pusztán a relatíve elkülönülő termelőktől elvont többlettermék újraelosztását, hanem magának a többlettermék létrehozásának a feltételeit is a folyamatos redisztribució tárgyának tekintette;

d) végül mindezek következtében elindította a társadalom osztály- és rétegszerkezetének igen radikális átalakítását, amely egyaránt kiterjedt a volt uralkodó osztályok megszüntetésére, a volt privilegizált helyzetű rétegek és csoportok lefelé nivellálására, a szocialista értékrendszernek és a modernizáció követelményeinek ellentmondó abszo-

lút szegénység megszüntetésére, egy kikényszerített tömeges méretű átrétegződésre és mobilitásra.

Ez az újratermelési modell diszfunkciókat, újratermelődő feszültségeket is kitermelve alapjában funkcionálisan működött, néhány korántsem lényegtelen ponton azonban jelentős ellenállásokba ütközött, és olyan, a működéséből adódó elemei is voltak (a személyi kultusz potenciális lehetőségétől megvalósulásáig, majd politikai visszavételéig és a hiány folyamatos újratermeléséig), amelyek hosszú távon az újratermelési folyamatot akadályozták, potenciális válságforrásként jelentkeztek.

Az itt jelzett feszültségek és ezek nem megfelelő kezelése Magyarországon a válságot robbanássá növelték 1956-ban. Az 1957-től kialakuló politikai vezetés néhány kisebb módosítástól eltekintve a társadalmi újratermelési modell lényegi elemein keveset változtatott (Berend 1981), viszont felismerte annak belső, immanens feszültségeit és e feszültségek kezelésének szükségességét. Így az újratermelési modell lényegi változatlansága ellenére radikális politikai változás következett be, amelynek legfontosabb eleme az a felismerés, hogy a szocialista modernizációt és felhalmozást nem lehet a népesség túlnyomó többsége ellenére megvalósítani, hanem olyan szövetségi politikát kell kialakítani, amely az immanens feszültségek ellenére is képes a társadalmi rendszer egyensúlyát megtartani. Igen jól jellemzi az ilyenfajta szituációkat Kornai János, amikor arról ír, hogy egy társadalmi rendszer akkor is egyensúlyban lehet, ha polgárainak nagy része elégedetlen, de különböző okok miatt, s ezért egymással ellentétes irányban hatnak cselekvéseik. Egyensúly jön létre, ha az ellenerők kiegyenlítik egymást, s – ha a belső feszültség fenn is marad – a tényleges viselkedésben tartós kompromisszum alakul ki (Kornai 1980. 157.).[11]

Részletesebb történeti elemzések feladata ennek az új politikai szituációnak és gazdasági-társadalmi összefüggéseinek a pontos feltárása. Itt pusztán utalni szeretnék arra, hogy az olyan közismert elemek, mint a felhalmozási ütem lassítása, a mezőgazdaság szocialista átszervezésénél a volt középparasztság aktív bevonása, a munkásosztály életkörülményeinek folyamatos figyelemmel kísérése, a vezetésben a szaktudás bevitele a politikai megbízhatóság mellé egyenrangú elemként, az „értelmiségi értékek" akceptálása, a fogyasztáson keresztüli legitimációk elemeinek megteremtése csak konkrét megvalósulását jelentette annak az általánosabb tendenciának, amely a *politika konszolidációra való képességében, toleranciájában* ragadható meg.

[11] Egy későbbi időszakban végzett vizsgálatunk ezt a szituációt empirikusan is kimutatta (Kolosi et al. 1981).

1957-től kezdődően tehát nem a társadalmi újratermelési modell, hanem annak politikai megvalósítása változott meg, viszont éppen ez teremtette meg annak lehetőségét is, hogy amikor a hatvanas évek közepén az extenzív fejlesztésre épülő modell akkumulációs forrásai kezdtek kimerülni, akkor a társadalom képes legyen erre az újabb kihívásra a modell folyamatos – de nem töretlen – reformjának beindításával válaszolni.

Már maga a politikai tolerancia tette lehetővé, hogy felerősödjék a civil szféra relatív autonómiája, hogy azután a hatvanas évek közepétől kialakuló társadalomirányítási rendszerben „részint létrejön, részint pedig legalizálódik a politikai állam és a civil társadalom magántulajdontól jórészt mentes és a szocialista alapokon megszervezett relatív elválása, különállása" (Kolosi 1974. 143.). Szélesebb összefüggésben pedig ez – mint láttuk – azt jelenti, hogy egyértelműen érvényesülhet a társadalmi létszférák elkülönülő differenciálódása.

A gazdaság szempontjából két tényezőnek van kiemelkedő szerepe. Egyfelől az *áru- és pénzviszonyok* nagyobb érvényesülése a gazdaság területén azt eredményezi, hogy megnő a gazdaságban az önszabályozó elemek jelentősége, és így a gazdálkodás célja egyre erőteljesebben nem pusztán a felhalmozható termékek termelésének növelése, hanem a *társadalmi többlettermék* növelése lesz. Másfelől a gazdaság intézményi struktúrájában jelentős változások következnek be, ami részint decentralizálódást és az egyes gazdálkodó egységek önállóságának növekedését, részint pedig azt jelenti, hogy a gazdálkodó egységek és a gazdaságszervező központ között a termelési feltételek tárgyában jön létre az *érdekegyeztetés,* az úgynevezett szabályozóalku (Antal 1979).

Első megközelítésben ezt a helyzetet jól jellemzi Polányi integrációs sémáit felhasználva Kornai: „Polányi a társadalmi-gazdasági tevékenységek egyik alapvető szervezési formájának tekinti az újraelosztási (redisztribuciós) rendszert, amit saját gondolatmenetében szembeállít a piaccal. A reform utáni magyar gazdaságirányítási rendszerben egymással összefonódásban él az állami újraelosztás és a piac" (Kornai 1980. 331.). Teljesen igaz ugyanakkor, hogy ebben az összefonódásban kiemelkedő szerepe van a gazdaságirányító és szervező központnak, amely „a tőle való hierarchikus függőségi viszonyokon keresztül integrálja az egész gazdaságot... Abból a tényből, hogy a központ alapvetően a gazdaságban keletkező többlettermék elvonása és újraelosztása útján érvényesíti a gazdasági növekedés ütemére és arányaira (súlypontjaira) vonatkozó gazdasági célokat, két dolog következik. Egyrészt a gazdaság piacon tevékenykedő egységeinek (a vállalatoknak) a formálisan, jogilag is szentesített alárendeltsége... Másrészt a központ magát a piacot is befolyásolja (például preferenciáit érvénye-

síti az árrendszerben), s ezáltal közvetve is hatást gyakorol a gazdasági egységek fejlődési, fejlesztési lehetőségeire." (Gábor–Galasi 1981. 112–113.)

Tehát nemcsak a piac és a redisztribució összefonódásáról beszélhetünk, hanem részint a piaci viszonyokba redisztributív eszközökkel való beavatkozásról, részint pedig a két típusú redisztribució összefonódásáról is. Nevezetesen arról, hogy a többlettermék újraelosztását végző redisztribució mellett éppen a hierarchikus függőségi viszonyokon keresztül fennmaradt a többlettermék létrehozásának feltételeit is elosztó redisztribució.

Mindez együtt járt a gazdaság intézményi struktúrájának átalakulásával, amelynek egyik legfontosabb eleme a gazdaságirányító és szervező központ belső tagoltságának a kialakulása (Bihari 1980). Természetesen a központi irányítás adminisztratíve a korábbi szocialista gazdálkodási modellben is tagolt volt, és az egyes irányító szervek saját szempontokat és érdekeket is követtek, a tagoltság azonban mindvégig adminisztratív jellegű maradt, a részérdekek követése pedig illegitim volt. Az új szituációban a központi szervek tagoltsága érdektagoltságot is jelent, az ágazati minisztériumok, a tervhivatal, a pénzügyminisztérium, a központi pártapparátus, a SZOT, a bankok, a megyei szervek, a TOT stb. a gazdaság- és társadalompolitika legáltalánosabb céljai mellett a saját szempontjaikat is érvényesítik, illetve érvényesítésükre törekszenek. Az „egymást kontrolláló részérdekek és szakszerűségek" (Görgényi 1982) ezen játékának figyelembevétele nélkül fikció marad a gazdaságszervező és irányító központ fogalma.

Az elkülönült gazdasági egységek azután ebbe a viszonylatrendszerbe kapcsolódnak be, amit éppen a jelzett decentralizációs folyamat tett lehetővé. (Igaz ugyan, hogy a hetvenes évek elején egy erőteljes recentralizáció volt megfigyelhető és a decentralizáció sem a kizárólagos döntési autonómiát növelte [Laky 1980], azonban erősítette a vállalatok befolyását a központi döntésekre.) Ezért fogalmazhat Sós Károly Attila úgy, hogy közgazdasági értelemben a hatvanas évektől a centralizmus nem sokat változott, viszont „annál inkább változtak a mechanizmus működésének társadalmi körülményei. Megnőtt az ágazati minisztériumok, vállalati vezetők tekintélye, társadalmi-politikai súlya." (Sós 1975) Ennek következtében pedig a vállalati vezetés – jóllehet hierarchikus alárendeltségétől nem szabadult meg – önálló szereplőként lépett be az egymást kontrolláló részérdekek játékmezejére, míg ezen belüli súlyát éppúgy meghatározta a vezetése alatt álló vállalat népgazdasági jelentősége – „a centralizált nagyvállalatoknak gyakran kormányzati szerveket háttérbe szorító döntásbefolyásoló, érdekérvényesítő képességük van" (Bihari 1980. 120.) –, mint a veze-

tők személyes pozíciója a politikai rendszerben.[12] Mindezt igen jól mutatta, hogy a hetvenes évek elején a kiemelt nagyvállalatok komoly politikai erővé tudtak szerveződni, és a tagolt központi irányítás egyes elemeivel összefogva igen hatékonyan meg tudták gátolni a gazdasági reform radikális kibontakozását, bár ezután egy évtized alatt bekövetkezett a nagyvállalatok differenciálódása és így a többé-kevésbé egységes „reformellenes érdekcsoport" felbomlása is (Szalai 1982).

A vállalati vezetésnek az érdekekre tagolt központi irányításba önálló szereplőként való belépése felerősítette a vállalat szempontjából kulcsfontosságú munkásgárda indirekt részvételét. Kornai igen szellemesen utal arra, hogy a szocialista gazdaságban a különböző szintű vezetők „szakszervezeti funkcionáriusként" is működnek, és minden szinten a vezetők „lefelé restriktív, felfelé közvetítő" magatartása alakult ki (Kornai 1980. 418–421.). Ebből egyelőre számunkra nem a különböző típusú funkciók összekeveredése a fontos (erre még visszatérünk), hanem az, hogy a vállalati vezetés nemcsak a termelés biztosítása miatt „vonja be" a kulcsfontosságú munkásrétegeket a döntési folyamatba, hanem azért is, mert a felső szintű érdekegyeztetésben szükségszerűen azokat a munkásrétegeket képviseli, azok érdekeit közvetíti elsődlegesen, akik az üzemen belüli hatalmi és érdekviszonyokban a legjobb pozíciókat foglalják el. Ezek a rétegek pedig megint csak a termelési folyamat szempontjából kulcsfontosságú munkáscsoportok (Héthy–Makó 1978). Így jött létre a hatvanas évek közepétől a munkásság sajátos részvételi formája, a munkáselit kialakulásának egyik döntő csatornája, ami azután nagymértékben hozzájárult a létszámában igen megnőtt *munkásság erőteljes belső differenciálódásához.*

Mindezek a változások azt eredményezték, hogy a társadalmi struktúra megismeréséhez két viszonylatrendszert kell figyelembe venni. Az egyik a kettős típusú redisztribucióhoz kapcsolódik és az intézményi struktúra tagoltsága szerint differenciálja a népességet. Ez az a viszonylatrendszer, amit *a társadalmi többlettermékek termelése és elosztása feletti rendelkezés síkjá*nak nevezhetünk (Kolosi 1974), és egyaránt magában foglalja a funkcionális rendelkezés hierarchiáját, az intézményi szerkezet érdekcsoportokra tagozódását és a rendelkezési folyamatokba való közvetítéses bekapcsolódást. Ez a viszony is elsődlegesen dologi viszonyként definiálódik, de éppen a társadalom konszolidált fejlődése következtében társadalmi tartalommal is megtöltődik. Össze-

[12] Ezúttal csak mellékesen utalhatunk arra, hogy éppen ebből adódóan a vállalati vezetés nem a rábízott vállalat teljesítményében, hanem részint a vállalat népgazdasági súlyának, részint a vezetők személyes politikai súlyának növelésében érdekelt, és ez is oka a népgazdaság alacsony szintű teljesítményorientáltságának.

függ ez a konszolidált hatalom általában megfigyelhető intellektualizálódásával (Lenski 1966) és a magyar fejlődést jellemző olyan sajátosságokkal, mint a szakelem és a politikai-hatalmi elem közeledése (Kulcsár 1980. 267.), a vezetési és értelmiségi funkciók összeolvadása (Kolosi 1981. 122.).

A döntési mező hierarchikus és érdekcsoportokra tagolódása ugyanakkor az értelmiség e szempontból vett differenciálódását erősíti, amelyet empirikus vizsgálatok segítségével kell feltárnunk, de a differenciálódás ellenére a társadalmi szerkezet ezen síkján még a funkcionális vezetésből kiszoruló értelmiségi csoportok jelentős része is egyszerűen szaktudása és érdekérvényesítési képessége következtében bekapcsolódik a közvetítéses részvételi, érdekérvényesítési lehetőségekbe.

A másik viszonylatrendszert a *gazdasági automatizmusok világa* jelenti, ahol éppen közvetlen társadalmi jellege következtében a munkaerőpiacnak van kiemelkedő jelentősége. Utaltunk már arra, hogy a *piac,* és így a munkaerőpiac működése sem érthető meg nálunk az állami beavatkozás szerepének feltárása nélkül; tehát a piaci mechanizmusok strukturáló hatásának is – mint magának a piacnak – csak relatív autonómiája van.

Ma még jórészt hiányoznak nálunk azok a kutatások, amelyek a munkaerőpiac társadalmi szerkezetre gyakorolt hatását mutatnák be[13], de annyi mindenképpen megállapítható, hogy a piaci mechanizmusok igen sok vonatkozásban másként strukturálják a társadalmat, mint az előbb jelzett redisztribuciós viszonylatrendszer. Ez az egyik döntő oka annak, hogy a társadalomszerkezetben is jelentős mértékben inkonzisztens helyzetek jönnek létre, és a strukturális egyenlőtlenségeket ezek az inkonzisztenciák mintegy feldarabolják (ami a strukturális feszültségek feldarabolását is jelenti).

Míg a hatvanas évek közepétől kialakult szocialista gazdaság alapvető termelési viszonyaiban a redisztribució és a piac így értelmezett kettőssége dominál – az előbbi prioritásával –, addig a hatvanas évek közepétől önálló gazdasági szférává szerveződött *második gazdaság* működésében a piaci elemek dominanciája figyelhető meg.[14]

[13] Az utóbbi időben, mindenekelőtt Galasi Péter és Sik Endre munkái (pl. Galasi–Sik 1977) már jelentős eredményeket hoztak e téren is.

[14] Nincs e helyütt mód a második gazdaság kialakulásának részletesebb elemzésére, annak taglalására, hogy a nálunk a szocialista gazdaság szerves részévé vált második gazdaság miben különbözik a második gazdaság egyes elemeinek (kettős jövedelem, borravaló, túlmunka végzése stb.) történetileg korábban is létezett formáitól, vagy a tőkés gazdaságban ma is megtalálható (és jórészt az állami beavatkozás által létrehozott) burkolt vagy fekete gazdaságtól. Pusztán arra szeretnék utalni, hogy a szocialista gazdaság eredeti modelljében egy sor olyan jellemző alakult ki (a túlcentralizáltságtól a strukturális hiányig és az alacsony

A második gazdaság alapvető jellemzője, hogy lényegileg kisárutermelő gazdaság, azonban jelentősen különbözik is a tradicionális kisárutermeléstől. Nemcsak annyiban, hogy „különbséget kell tenni a termelés lényege szempontjából a valóban kispolgári kisárutermelés és a szocialista nagyüzemi termelés által körülfogott, támogatott és befolyásolt kisárutermelés között", hanem elsősorban azáltal, hogy a második gazdaságban „a kisárutermelés szinte perszonálunióban van a szocialista nagyüzemi termelőkkel" (Hermann 1981. 171.). Így egy viszonylag kicsi – és a legutóbbi időben sem igen növekedett, de karakterisztikusan átformálódott – önálló kisárutermelő réteg mellett inkább az a jellemző, hogy tömegesen kialakultak azok az egzisztenciák, amelyek az első gazdaságban betagozódnak a korábban jellemzett struktúrába, míg a második gazdaságban kisárutermelők, és ezen a kisárutermelői léten keresztül módosítják az első gazdaságban elfoglalt helyüket. Az eddigi vizsgálatok arra mutatnak, hogy a második gazdaság és az abban való részvétel újabb inkonzisztens helyzeteket teremt a társadalom szerkezetében. Ezek az inkonzisztenciák elsősorban az anyagi javak vonatkozásában érvényesülnek, és feloldásukra (természetesen felfelé) – mint erről még később szó lesz – csak viszonylag keveseknek van lehetősége, sőt egyes csoportoknál még a társadalmi helyzet egyéb mutatói (szabadidő, egészségügy) jelentősen romolhatnak is.

A második gazdaság tehát a piaci viszonyok szervezte gazdaság sok tekintetben önálló szférájává vált, amely persze kölcsönös kapcsolatban áll az első gazdaság piaci viszonyaival. Ez a kapcsolat az első gazdaság azon szféráival erősebb, amelyek maguk is erősebben kapcsolódnak a piaci viszonyokhoz. Jól mutatja ezt a mezőgazdasági kisgazdaságok és termelőszövetkezetek kapcsolata éppúgy, mint az, hogy az úgynevezett új vállalkozási formák éppen a piaci viszonyoknak jobban alávetett területeken (kereskedelem, vendéglátás, szolgáltatás) alakultak ki az első és második gazdaság sajátos integrációiként.

Nem beszélhetünk ugyanilyen kapcsolatról a második gazdaság és a redisztributív szféra között. Nemcsak a kölcsönösség hiánya miatt, hanem azért sem, mert a központi beavatkozás mozgástere is igen

---

relatív-bérszínvonalig), amelyek feszültségeket és kihívásokat teremtettek a társadalommal szemben. Erre a kihívásra persze különböző fajta válaszok lehetnek, és abban, hogy nálunk egy tomeges (a családok 70–75 százalékát érintő) második gazdaság kialakulása volt a válasz, egyaránt szerepet játszott a civil szféra relatív autonómiáját meghagyó politikai tolerancia, a kialakuló új társadalmi újratermelési modell, és ebben a piaci mechanizmusok szabadabb érvényesülése által létrejött fizetőképes kereslet, valamint nem utolsósorban a magyar történeti hagyományok és a történetileg meghatározott magyar fejlődés.

korlátozott a második gazdaságban, kis leegyszerűsítéssel csak az „engedem-megszorítom" alternatívában mozoghat, mivel a második gazdaság reakcióit a gazdaságpolitika és a társadalompolitika döntéseire nem a hierarchikus alárendeltség, hanem a piaci viszonyok és a személyes anyagi kényszer határozza meg.[15]

Összességében tehát azt látjuk, hogy a gazdaság társadalomszerkezetének újratermelési sémáját egy olyan „L" alak feszíti ki, ahol az „L" egyik szárát a redisztributív, másik szárát a piaci viszonyok jelentik. Nyilvánvalóan e két viszonylatrendszer sem független egymástól. Egyfelől – mint erről már szó volt – a központi beavatkozás a piaci viszonyokat is módosítja, másfelől azonban a piaci viszonyok, mint tisztán ökonómiai kényszerűségek a redisztributív szféra mozgásterét is behatárolják, s a központi beavatkozás autonómiájának korlátjai.

Jóllehet minden sematikus ábrázolás erős leegyszerűsítéseket tartalmaz, a szemléletesség kedvéért mégis érdemes megkísérelni, hogy sémába foglaljuk össze a hatvanas évek közepétől Magyarországon kialakult modellt.

E gondolatmenet befejezéseként még utalnunk kell arra is, hogy a jelek szerint a hetvenes évek végétől újabb kihívások érték – közismert módon – a fenti újratermelési modellt. Jóllehet a feszültségek „felparcellázása" továbbra is társadalmi stabilitást és konszolidációt biztosít, a továbbfejlődésnek – így a gazdasági növekedés újbóli felgyorsításának – az igénye egyre inkább azt követeli, hogy a feszített ütemű felhalmozás érdekében létrejött intézménystruktúrának az új célrendszer szempontjából hatástalan elemeiben módosulások következzenek be.

A várható fejlődési folyamatok ugyan nem jósolhatók meg, a dolgok logikájából következően kívánatos folyamatok azonban két vonatkozásban is jelezhetők. Az egyik az első és második gazdaság ökonómiai integrációjának igénye, ami az első gazdaságban is a piaci viszonyok kevésbé korlátozott érvényesülésével járna együtt. A másik a redisztributív viszonyokban a hierarchikus döntési mező és az érdektagolt döntési mező között az utóbbi javára történő arányeltolódás és az érdektagolt mező intézményesültségének fokozódása. Intézményi struk-

[15] Ezúttal eltekinthetünk attól a problémától, hogy a nagyvállalatok részint a számukra előnyös redisztributív viszonyok fenntartása, részint saját piaci esélyeik érdekében hogyan tudják a redisztributív viszonyokat felhasználni a második gazdaság befolyásolására, mivel a tapasztalatok azt mutatják, hogy ilyen irányú kísérleteik, hosszú távon éppen azért válnak eredménytelenné, mert a központi beavatkozásnak csak az önfelszámolásig is elmenő megszorító hatása lehet, amit viszont éppen a politika fent jellemzett stabilizációs törekvése csak időlegesen enged érvényesülni.

1. ábra

A gazdaság társadalomszerkezetének újratermelési sémája

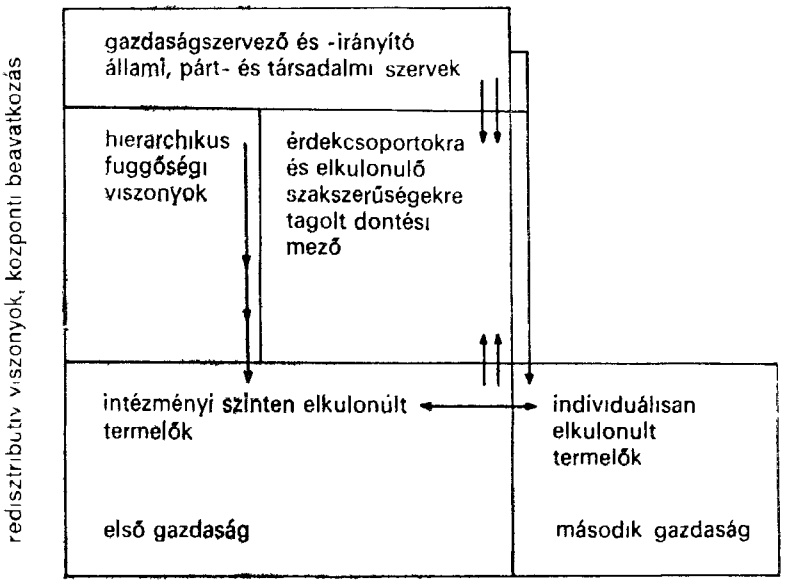

túránkban ugyanis formálisan jórészt csak funkcionális tagoltság létezik jelenleg, ami mögött informálisan húzódik meg a tényleges érdektagoltság. Ennek részint az a következménye, amit Bihari Mihály a szervezetek „egymásba csúszásának" nevez (Bihari 1980. 122.), aminek példája volt, hogy a szakszervezetek gazdaságszervező funkciójával párhuzamosan a vállalati vezető „szakszervezeti funkcionárius" magatartása is kialakult.

A másik következmény az, amit a „betartás demokráciájának" neveztünk, nevezetesen, hogy a különböző érdekcsoportok – kedvező konstelláció esetén – képesek megakadályozni az érdekeikkel ellentétes döntéseket, és így a döntések a „legkisebb közös nevező" szintjén jönnek létre, nem az dől el demokratikusan, hogy mi történjék, hanem hogy mi ne történjék.

Nyilvánvaló, hogy ez a korábbi időszakhoz képest igen jelentős demokratizálódást eredményezett és egy konszolidált fejlődés követelményeinek igen jól megfelelt, viszont akadályozta a társadalom inno-

vációs készségét. A fejlődés gyorsításának igénye tehát azt követelné, hogy a „betartás demokráciája" minél inkább „intézményesült akaratképzéssé" alakuljon át, amihez azonban a meglevő érdektagoltság formális intézményesülése szükséges.

A strukturális csoportok

Milyen csoportszerkezet körvonalai bontakoznak ki a társadalmi újratermelés itt jellemzett „L" modelljén? Láttuk, hogy az eredeti szocialista újratermelési modellre egy olyan társadalomszerkezet épült, amelyet a társadalomirányító központot megszemélyesítő és a nivellált, „munkássá" tett tömegek közti elkülönülés határozott meg, ahol a nivelláltságot elsősorban az örökölt társadalomszerkezeti egységek közti különbségek bontották meg, színezték. Az újratermelési modell változása több vonatkozásban is módosított ezen a képleten.

Egyfelől a társadalomirányító központ és a népesség közötti elkülönülés úgy oldódott, hogy létrejött a társadalomirányító központ belső tagoltsága, és kialakulóban vannak a politikai állam és a civil társadalom közötti közvetítések. Ezen közvetítő csatornákon keresztül bizonyos társadalmi csoportok a hierarchikus függőségi viszonyok különböző szintjeire tornázták fel magukat. Másfelől a népesség túlnyomó többségénél új típusú differenciálódási folyamatok indultak el. Az új típusú differenciálódásra egyaránt jellemző *a)* felfelé differenciálódás volt, tehát differenciált kilépést jelentett a korábbi „általános szegénység és kiszolgáltatottság" szintjén való nivelláltságból; *b)* együtt járt a tradicionális, örökölt csoportszerkezeti egységek közötti különbségek leépülésével; és, hogy *c)* jelentős inkonzisztenciákon keresztül, tehát az egyes létszférák egyenlőtlen differenciálódásán keresztül valósult meg. Az inkonzisztenciák azt jelentik, hogy egyes népességcsoportok az egyik létszférában tudják jelentősen javítani a helyzetüket, miközben más létszférában továbbra is „alulmaradtak", más népességcsoportok viszont éppen ezekben jutottak „feljebb", és a másik területen maradtak el.[16]

Végül harmadrészt egyes népességcsoportok kiszorultak az itt jellemzett fejlődésből, a lehetséges utak egyikén sem tudtak kilépni az „általános szegénység és kiszolgáltatottság" szintjéből. A hatvanas-hetvenes évek dinamikus fejlődése ugyan abszolút értelemben javította helyzetüket, az átlagos fejlődéstől azonban relatíve elmaradtak, depri-

[16] Természetesen nem lehet eleve kizárni annak lehetőségét sem, hogy a jövőben esetleg ismét a státusz-inkonzisztenciák rendeződése, és így ebben a középső mezőnyben is az egyenlőtlenségek „spontán" kumulációja erősödik fel.

vált helyzetbe kerültek (Townsend 1980, Ferge et al. 1980, Huszár 1981, Bokor 1984).

Több jel mutat ugyanakkor arra, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek abszolút nagyságrendje – a legjobb és legrosszabb helyzetű 10 százalék közötti statisztikailag mérhető különbség – a negyvenes évek végének, ötvenes évek elejének nagy nivellációs hulláma óta lényegében nem változott, tehát a legjobb és a legrosszabb társadalmi helyzetek közötti távolság lényegében változatlan maradt. Feltételezzük tehát, hogy mindezek a változások lényegében a vertikumokon belül következtek be (Kolosi 1982).

Amennyiben ezt a hipotetikusan megrajzolt csoportszerkezeti sémát tényleges társadalmi tartalommal kívánjuk megtölteni, tehát egyrészt arra kérdezünk rá, hogy a séma egyes elemei miként kapcsolódnak a társadalmi újratermelés „L" modelljéhez, másrészt azt vizsgáljuk, hogy az emberek társadalmilag és történetileg kialakult „természetes" csoportjai a séma mely pontjain helyezkednek el, akkor még inkább hipotézisekre, különböző kutatásokból levonható részkövetkeztetések logikai úton való összesítésére vagyunk utalva.

Ha a fenti „L" modellnek a három kitüntetett pozícióját megkíséreljük – meglehetősen absztrakt szinten – társadalmi csoportokra vetíteni, akkor az „L" két szárának találkozási pontjánál a szélesen értelmezett termelők helyezkednek el. A termelők a redisztribucióban a politikai hatalommal, a piaci relációban a vállalkozókkal állnak szemben, illetve kapcsolatban. A nálunk érvényesülő újratermelési modellt tehát a legabsztraktabb szinten a következő módon írhatjuk le:

Amennyiben ezt az absztrakt modellt konkrét szociológiai tartalommal kívánjuk megtölteni, akkor rögvest észre kell vennünk, hogy a népességnek csak viszonylag kis része helyezkedik el ebben a három kitüntetett pozícióban, a népesség túlnyomó többsége e három pozíció közötti átmeneti helyzetben van.

Nem rendelkezünk ugyan a hatalom szociológiájára vonatkozó megalapozott kutatásokkal, mégis feltételezzük, hogy a *politikai hatalom* körül Magyarországon nem alakult ki osztályjellegű társadalomszerkezeti egység. Ha a politikai, államigazgatási, országos hatáskörű, központi szervek vezetőinek életútját nézzük meg, akkor rendkívül tarka kép tárul elénk. Találkozhatunk – egyre kisebb számban – a szocialista fordulat előtti munkásmozgalomban felnőtt vezetőkkel, a felszabadulást követő időszakban kiemelt munkáskáderekkel, a fényes szellők sodrában formálódott „új értelmiségi" vezetőkkel, hatalmi pozícióba került értelmiségiekkel, politikussá átvedlett gazdasági vezetőkkel és a politikai, hatalmi apparátusok hierarchiáit végigjárt életutakkal. Ezt a kört ugyan a bonyolult kapcsolatok hálója szövi át, azonban jónéhány tényező erősen tagolja is: egyrészt a redisztribució logikájából követ-

2. ábra

Az újratermelés absztrakt modellje

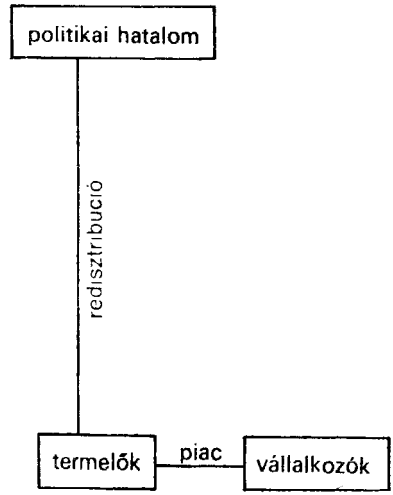

kező erőteljes hierarchizáltság, másrészt a formális hatalmat jelentő választott testületi tagság és a tényleges pozíció aszinkronja, harmadrészt az egypártrendszer logikájából szükségszerűen adódó informális politikai tagoltság, negyedrészt a központi szervek – már jelzett – tényleges belső érdektagoltsága, és korántsem utolsósorban az a tudatos politikai törekvés, amely a hatalmi pozíciókkal járó privilégiumok minimalizálásával igyekszik korlátozni egy politikai-hatalmi elit elkülönült újratermelődését.

Még erőteljesebben korlátozott egy tisztán a piaci viszonyokon működő *vállalkozói csoport* kialakulása. A társadalom szocialista jellegéből következően a magántőke akkumulációja igen komoly korlátokba ütközik, és egy pillanatra sem vetődik fel az újra létrejövő és erősen korlátozott magánvállalkozói réteg hatalmi részesedése. Így a piaci viszonyok által meghatározott vállalkozói pozíció nem elsősorban az e pozíciót betöltők száma és jelentősége miatt válik jelentőssé az újratermelés egésze szempontjából, hanem a vállalkozás felé is mutató átmeneti pozíciók miatt.

Ez utóbbi esetben egyfelől a politikai hatalom és a vállalkozó kettősségében megjelenő *menedzseri* pozíciókról van szó. Külön elemzést érdemelne az a folyamat, amelynek során a politikai hatalom helyi képviseletét ellátó vállalati, szövetkezeti vezető rétegből egy önálló arculatú menedzseri réteg formálódik. A „lefelé restriktív, felfelé érdek-

közvetítő" (Kornai 1980), tehát a hierarchikus és érdekegyeztető mezőkre tagolt redisztribucióban is „ellentmondásos pozíciót" (Wright 1985) elfoglaló gazdasági vezető réteg egy része a piaci szabályozás megjelenésével párhuzamosan egy újabb „ellentmondásos pozíciót" is elfoglalt a politikai hatalom és a vállalkozói magatartás között. E menedzseri rétegen belül igen nagy a differenciáltság aszerint, hogy milyen arányban kötődik a redisztributív és a vállalkozói mechanizmusokhoz, de egyre határozottabban jelentkezik az újratermelés önálló ágenseként is.

Másfelől egyre tömegesebben jelenik meg a társadalomban a vállalkozói és termelői pozíció kettőssége, részint a hagyományos kisárutermelő szférán belül, részint pedig az úgynevezett második gazdaság keretében.[17] Ezen a második gazdaságon belül is megkülönböztethető a *kisárutermelői* és a *vállalkozói* második gazdaság, mint ahogy a hivatalos magánszférán belül is jelentős különbség van a kisárutermelői és a vállalkozói típusú kisipar, illetve egyéni parasztgazdaság között. Kisárutermelés és vállalkozás különbségén azt értem, hogy az előbbi esetben a munkavégzés ellenértékének nagyságát a ráfordított munka mennyisége, míg a vállalkozás esetében a kalkulált piaci lehetőségek szabályozzák elsődlegesen. Az előbbi résztvevőinek magatartásában tehát elkülönül egymástól a munkaerőpiac és a termékpiac, míg a vállalkozót a piaci lehetőségek egészének figyelembevétele jellemzi. Így az önellátó vagy csak a termékfelesleget piacon értékesítő mezőgazdasági kistermelést, illetve a munkaerőnek a második gazdaságban való értékesítését kisárutermelői második gazdaságnak, az egyedül dolgozó kisiparos tevékenységét kisárutermelői kisiparnak nevezem, míg a vállalkozáshoz racionális piaci kalkuláció és mások munkájának felhasználása is szükséges, lett légyen szó második gazdaságról vagy magánszektorról.

Sajátos belső tagozódás rajzolható meg a *termelőkön* belül is. Az absztrakt modell szintjén ezt a belső tagolódást a redisztributív és a piaci alávetettség kettőssége határozza meg. Davis Stark amerikai szociológus állított fel egy olyan modellt, amely szerint a tőkés és a szocialista gazdálkodás alapvető különbsége, hogy a tőkés világban a vállalatok közötti tranzakciót a piaci, a vállalaton belüli munkamegosztást az adminisztratív, hierarchikus szabályozás jellemzi, míg a kelet-európai szocialista országokban a vállalatok egy hierarchikus, adminisztratív szabályozás keretei között mozognak, a vállalaton belül viszont – különösen a munkások és a menedzsment viszonyában – piaci

[17] Itt nem utalnék arra, hogy a második gazdaságon a nem illegális és nem államilag szervezett keresőtevékenységeket és jövedelem átcsoportosításokat értem. (Gábor–Galasi 1981.)

szabályozás érvényesül. (Stark 1985.) Ez az igen elvont megkülönböztetés persze a valóságban lényegesen árnyaltabb. Részint azonban ez az elmélet magyarázatul szolgál arra, hogy a redisztribució keretei között a vállalaton belül létrejön – Makó Csaba kifejezését használva – a központi és a perifériás helyzetben levő munkavállalók csoportja, míg a vállalaton kívül a szegmentált munkaerőpiac és a második gazdaságba való bekapcsolódás lehetőségeinek különbsége jelent differenciáló tényezőt. Így a redisztributív és piaci alávetettség kettősségével a termelők markáns csoportjai számára egyfajta „játéktér" nyílik, míg a vállalaton belül perifériára szoruló, a szegmentált munkaerőpiacon és a második gazdaságban a legkedvezőtlenebb lehetőségekkel rendelkező csoportoknál az alávetettség kettős alávetettséget jelent. Igazából csak ez az utóbbi – az aktív keresők 15–20 százalékára tehető – réteg jelenik meg egy tiszta pozícióban, míg a többieknél ismét csak a pozíció ellentmondásossága dominál.

Így a termelők hat sajátos strukturális helyzetű csoportja tűnik elő:

1. Az előbb említett *kettős alávetettségben* levő csoport, amely döntő többségében szakképzetlen fizikai dolgozókból áll, a vállalatok és a szövetkezetek perifériáira szorult munkavállalók, akik a szegmentált munkaerőpiac legkedvezőtlenebb pozícióiban vannak, képtelenek mindenfajta érdekérvényesítésre, és ezt a vállalaton kívüli szférában sem tudják kompenzálni. (Helyzetüket akkor is ez a kettős alávetettség határozza meg, ha egyes csoportjaik a munkaerőpiacon jelentkező hiány következtében viszonylag magas bérre tesznek szert.)

2. Az „L" modell *redisztributív ágán elhelyezkedő csoport,* amely részben a redisztribució hierarchiájának széles középső mezőnyében helyezkedik el, részben az érdekegyeztetéses mezőben tudott az első csoportnál kedvezőbb pozíciókat kiharcolni. Ide tartoznak a vállalatok, szövetkezetek és intézmények a fenti értelemben vett centrumhoz tartozó azon dolgozói, akiknek tevékenységét a piaci viszonyok lényegében nem befolyásolják. Három tipikus rétege a következő: a városi nagyüzemi szakmunkások azon csoportja, akik számára nem igazán jelentkezik egy valóságos munkaerőpiac, az adminisztratív-ügyviteli dolgozók (apparátusok) jelentős része, valamint egyes értelmiségi foglalkozásoknak (fegyveres testületek és politikai-igazgatási apparátusok értelmiségi dolgozói, bírók, ügyészek, a pedagógusok mintegy kétharmada, a műszaki értelmiség mintegy fele, az orvosok, kutatók mintegy egyharmada), akiknek tevékenységét a fő munkahelyen nem piaci viszonyok szabályozzák, és különböző okokból a második gazdaságban nem tudnak részt venni.

3. A következő, viszonylag nagy létszámú csoport az, amelyik a főmunkahelyén az első csoporttal azonos helyzetben van, viszont módja van arra, hogy a főmunkáján túl a *második gazdaságban kisáru-*

*termelő*ként is megjelenjen és ezzel anyagi helyzetében valamelyest kompenzációhoz jusson. Ennek a csoportnak túlnyomó többségét azok a falun élő, jórészt betanított és segédmunkások, szakképzetlen alkalmazottak alkotják, akik jövedelmüket önellátó vagy nem piaci kalkuláción alapuló piacozó mezőgazdasági kistermeléssel egészítik ki.

4. Egy feltehetően kis létszámú csoportot alkotnak azok, akik a főmunkahelyen az első csoporttal hasonló helyzetben vannak, viszont a *második gazdaságban vállalkozó* kisárutermelőként jelennek meg. Ez a csoport a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben is csökkenő létszámú, másutt pedig csak azokat a dolgozókat foglalja magába, akiknek a főmunkahelye lényegében alibi jellegű.

5. A második és a harmadik csoport keverékéből összeálló csoport, amely a főmunkahelyén a *redisztribució középső szféráiban* helyezkedik el, és *kisárutermelő jellegű jövedelemkiegészítő* tevékenységet folytat. Tipikus példái a háztájizó bányászok és vasutasok, a munkaerejüket este és a hét végén a főállásúnál lényegesen magasabb áron értékesítő építőipari, javító-szerelő szakmunkások, a magánórákat adó pedagógusok, a második gazdaságban a képzettségüknél alacsonyabb szintű rutinszerű tevékenységgel pénzt kereső értelmiségiek.

6. Végül a második és negyedik csoport keverékéből adódik a *vállalkozói termelők* csoportja. Többségük a főmunkahelyén is vállalkozóként viselkedik, és emellett, ha megjelenik a második gazdaságban, ott is jórészt vállalkozási jellegű tevékenységet végez. Ebben a csoportban éppúgy jelen van egy értelmiségi elit, ahogy itt találhatjuk az új vállalkozói formákban résztvevőket is, de a vgmk-k vezető szakmunkásait is.

A strukturális csoportoknak ez az elrendeződése világos összefüggést mutat a társadalmi egyenlőtlenségek hierarchiájával. Az „L" modellben meghúzható egy – az általános státuszok hierarchiáját jelképező – egyenes, melynek egyik végpontja az „L" két szárának találkozásánál van, és maga az egyenes az „L" két szára között húzódik. Így a társadalmi újratermelés ezen rendszerében különböző strukturális pozíciókból is el lehet jutni a státusz-hierarchia hasonló szintjére. A fentiekben vázolt tíz strukturális csoport ezen a közvetítésen keresztül rendeződik tehát el a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerében. Ez az egyik fontos magyarázata annak, hogy egyenlőtlenségi rendszerünk miért inkonzisztens jellegű strukturálisan, és hogy a különböző strukturális csoportok a társadalmi felemelkedés ezen többcsatornás rendszerével kalkulálva miért alakíthatnak ki egymástól igen erősen különböző életstratégiákat nagyjából hasonló szintű életkörülményekre törekedve is.[18]

[18] Az „L" modell két szárának empirikus verifikálása egyelőre nem megoldható, empirikusan közelíteni azonban tudjuk. A következő részben szó lesz arról az empirikus adatfelvételről, amellyel a magyar társadalom egyenlőtlenségi rendszerét

3. ábra

A strukturális csoportok elrendeződése

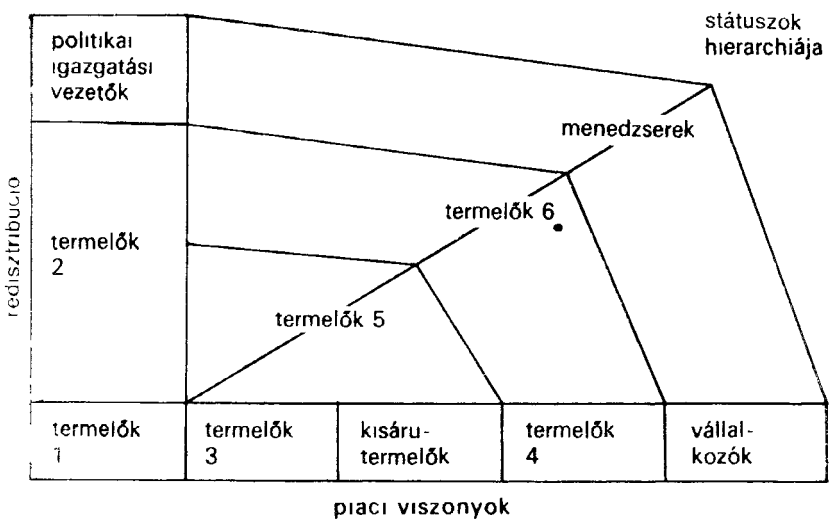

kívántuk leírni. Ennek adatai alapján különválaszthatók azok, akik nem vesznek részt a második gazdaságban, akik részvétele kismérvű, kisárutermelői jellegű, illetve nagyobb mérvű, vállalkozói jellegű. Ezzel közelíthetjük a modell piaci ágát. A vizsgálatban szerkesztettünk egy olyan változót, amely a hatalmi-érdekérvényesítési lehetőségeket méri. Ezzel közelíthetjük a modell redisztributív ágát. Végül létrehoztunk egy változót, amely az anyagi, fogyasztási és lakásszínvonal alapján rendezi el a népességet egy hétfokú skálán. Ha ennek a változónak az átlagértékét a másik két változó együttes eloszlására kiszámítjuk, akkor a következő táblázathoz jutunk.

Második gazdaságban / Érdekérvényesítés	Nem vesz részt	Kismérvű részvétel	Nagymérvű részvétel	A népesség megoszlása
Nagyon rossz	2,95	2,55	3,16	24%
Rossz	3,82	3,32	3,78	24%
Kozepes	4,58	3,55	4,34	36%
Jó	4,92	4,81	5,02	10%
Nagyon jó	5,14	5,04	5,22	6%
A népesség megoszlása	26%	62%	12%	100%

A táblából kitűnik, hogy a kismérvű második gazdasági aktivitás inkább kényszer jellegű, hiszen ezen személyek anyagi helyzete rosszabb, mint a második gazdaságban egyáltalán nem résztvevőké. Viszont a vállalkozói részvétel már arra utal, hogy a második gazdaság révén az anyagi helyzet javítható s így a redisztribucióban elfoglalt helyhez képest inkonzisztenciák jöhetnek létre.

Ez a modell persze korántsem fedi le a társadalmi újratermelés teljességét, illetve a népesség egészét. A társadalmi újratermelés szabályozásában jó néhány olyan mechanizmus működik, amelyekről itt nem esett szó. Gondoljunk mindenekelőtt a társadalmi újratermelés konkrét társadalmi rendszereken túlnyúló szabályozásaira vagy a napjainkban egyre növekvő szerepű háztartásgazdaságra (Sík 1985, Kovách 1982, Augusztinovics 1982). Itt elsősorban a jelenlegi konkrét magyar társadalomban speciálisan ható és domináns újratermelési módról eshet szó. Ebből következik, hogy a fenti strukturális csoportokba nem helyezhetők el a népességnek azon csoportjai, amelyek az itt vázolt mechanizmusoknak nem közvetlen szereplői, mint például a nem aktív keresők. Ezek a csoportok éppen a háztartásgazdaságon, illetve a nem gazdasági mechanizmusokon keresztül kapcsolódnak a fenti modellhez.

A népességnek az egyenlőtlenségi rendszerben való elrendeződése pedig már empirikusan is mérhető. Az egyes személyeknek ebben az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyét nevezzük a továbbiakban *társadalmi státusznak.*

A társadalmi státusz dimenziói

A társadalmi státusz fogalma ugyan rokon a Max Weber által használt „Stände" (rendek) fogalommal, amelyre az egész e témakörrel kapcsolatos szociológiai irodalom felépült (Weber 1967), hiszen az életkörülmények által meghatározott helyzetről van szó, azonban annál kevésbé hangsúlyozza a munka világától, a gazdasági szerkezettől különválasztott életformát, inkább az életfeltételek egyenlőtlenségeire – beleértve a döntő súlyú gazdasági egyenlőtlenségeket is – helyezi a hangsúlyt.

Mindennapi tapasztalatok igazolják, hogy létezik ez a tipikus élethelyzet, ez az általános státusz. Ugyanakkor e státusz közvetlenül nem mérhető, nem egyetlen, hanem nagyon sok paraméter határozza meg. Az empirikus rétegződési kutatások kezdetei óta a szociológia egyik központi problémája az, hogy miként lehet közvetett eszközökkel empirikusan megragadhatóvá, mérhetővé tenni a közvetlenül nem mérhető társadalmi státuszt.

Az egyik megoldás – a mai stratifikációs kutatásokban ez a legelterjedtebb – abból indul ki, hogy olyan mérhető változókat kell keresni, amelyek biztosan összefüggésben vannak a társadalmi státusszal. Általában három ilyen jól mérhető változót tudunk felmutatni: a jövedelmet, a foglalkozások presztízsét és az elvégzett osztályok számát (mint a képzettség legjobban mérhető változóját). Így az tűnik a kézenfekvő megoldásnak, hogy az egyének társadalmi státuszát ezen változók

közvetítésével mérjük. A kutatók egy része ehhez a megoldáshoz ideológiát is talál a strukturalista-funkcionalista elméletben, mások pedig elismerik, hogy ez a három változó csak közelíti magát a társadalmi státuszt, de annak egyéb összetevőit nem találják hasonlóan jól mérhetőnek, és ezért eleve lemondanak az életkörülmények egészére kiterjedő státuszfogalom használatáról. A társadalmi státusz fogalmát szűkítik le tehát a mérhetőség kritériumainak megfelelően.

A másik megközelítés – és ez talán a marxista kutatóknál a legáltalánosabb – nem tartja elfogadhatónak az életkörülmények ilyen leszűkítését, alapos elméleti és módszertani kritikával mutatja ki a strukturális-funkcionalista státuszértelmezés tarthatatlanságát. Rámutat, hogy a társadalmi munkamegosztás egyenlőtlenségei korántsem azonosíthatók a foglalkozás presztízskülönbségeivel, a jövedelem önmagában nem fejezi ki az anyagi életkörülményeket (hiányolja a vagyoni, a fogyasztási egyenlőtlenségek figyelembevételét), az elvégzett osztályok számával való mérés elmossa az iskolarendszerek minőségi különbségeit, és hiányolja jó néhány igen fontos egyenlőtlenség – mindenekelőtt a hatalmi egyenlőtlenség – figyelembevételét. Mindezek alapján elutasítják a státuszfogalom használatát és empirikus operacionalizásának kísérleteit. Helyette – mint az előzőekben mi is tettük – elméletileg jutnak el a társadalmi szerkezet főbb kategóriáiig, és ezek közötti konkrét és primer egyenlőtlenségek mérésére tesznek kísérletet.

A probléma e két szélsőséges feloldása-megoldása egyaránt racionális – bár különböző racionalitású – érveken alapul. Az életkörülmények egyenlőtlenségeit valóban a maguk komplexitásában kellene figyelembe vennünk, és a méréseknél valóban tekintettel kell lennünk a mérhetőségre, a mérési szintek különbségeire. Csakhogy ezek az érvek sem a státuszfogalom elutasítását, sem beszűkítését nem teszik elméletileg elfogadhatóvá.

Megítélésem szerint tudomásul kell vennünk, hogy a társadalmi státusz abszolút pontossággal nem mérhető (a presztízs, a jövedelem és az iskolázottság mérésének pontossága is joggal kétségbe vonható), ebből azonban nem következik, hogy a mérésről eleve le kell mondanunk.[19]

[19] Az érthetőség kedvéért használok itt egy analógiát, bár tudjuk, hogy minden hasonlat sántít. A természeti világban is jónéhány olyan jelenség van, amit nem tudtunk – vagy esetleg nem is érdemes – mikroszkopikus pontossággal megmérni, ettől azonban még nem mondtunk le a méterrúddal való mérés lehetőségéről. Mutatis mutandis tudomásul kell vennünk hogy a társadalmi státusz mérésére csak a „méterrúd" áll rendelkezésünkre. Ebből következően nem a társadalmi státusz „mikroszkopikus" mérésére törekszünk, hanem csak arra, hogy a különböző egyenlőtlenségek durva nagyságrendű mérésén keresztül tegyük mérhetővé a társadalmi státuszt. Magától értetődő, hogy a mérés ezen „pontosságát" minden további elem-

Empirikus kutatásunk tervezése során számba vettük azt, hogy melyek azok a valószínűleg fontos társadalmi különbségek, egyenlőtlenségek, amelyekről adatokat kell gyűjtenünk ahhoz, hogy a társadalmi státuszt mérhessük (Elméletek 1982. 50–55.). Aktuális társadalmi ismeretünkre alapozva – tehát az elméleti elemzést egy paradigma megkonstruálásával helyettesítve – deduktív módon megpróbáltuk a társadalmi státuszt elemeire (dimenzióira) bontani. Így a társadalmi egyenlőtlenségek tizenöt empirikusan elkülöníthető dimenziójához jutottunk, és minden dimenziónál meghatároztuk a figyelembe veendő elsődleges információk körét.

Ez a tizenöt dimenzió azonban közvetlenül még mindig nem mérhető. Arra törekedtünk azonban, hogy az adatfelvételekből rendelkezésünkre álló információk segítségével minden dimenzióra megszerkesszünk egy-egy viszonylag kevés lépcsőfokból álló skálát, amelynek fokozatai ordinális rendet alkotnak, s az egyes fokozatok között nagyjából azonos távolságot feltételezhetünk.

Ezek a kikötések lényegében a következőket jelentik. Minden státuszdimenzióban csak a vertikális különbségeket, tehát az egyenlőtlenségeket vesszük figyelembe. Tisztában vagyunk vele, hogy két település vagy két kulturális tevékenységszerkezet között igen fontos horizontális különbségek is lehetnek, amelyekről egy településszerkezet-elemzés vagy egy tevékenységszerkezet-elemzés nem feledkezhet meg. A jelen kutatásban azonban az ilyen horizontális különbségektől, ezen a szinten, eltekintünk. Ebből következik, hogy nem egy általános érvényű településtipológia, lakástipológia, foglalkozási tipológia stb. megkonstruálására törekedtünk, hanem például a települések által nyújtott egyenlőtlen feltételeket, tehát ezen dimenzióknak a jó és rossz tengelyén megrajzolható típusait kerestük. Feltételezhető továbbá, hogy ez a besorolás is tartalmaz bizonytalansági tényezőket. Arra törekedtünk, hogy az általános normarendszer alapján minősítsünk. Nem vitatjuk, hogy ez újabb egyenlőtlenségeket is bevisz elemzésünkbe, nevezetesen azt, hogy az „értéktermelő" társadalmi csoportok normái felülsúlyozottak értékelési szempontjaink között. Ezt azonban nem tekinthetjük torzító tényezőnek. Maga a társadalom működik úgy, hogy a városi zöldövezetben jobb lakni, mint tanyán, hogy a komfortos lakásban jobb élni, mint a komfort nélküliben, hogy a szabadságidő alatt jobb üdülni, mint dolgozni, hogy jobb dolog sok húst fogyasztani, mint keveset,

---

zésben figyelembe kell vegyük, méréseink „hibája" a társadalmi egyenlőtlenségekkel kapcsolatos „mikroszkopikus" következtetések levonását nem teszi lehetővé. Lehetővé válik viszont, hogy most már ebben a nagyságrendi értelemben kezdjünk hozzá a társadalmi státusz dimenzióinak megkereséséhez, és végezzük el a viszonylag komplex életkörülményeket figyelembe vevő társadalmi státusz közvetett mérését.

hogy jobb egyetemet végezni, mint tanulatlan segédmunkásnak lenni. Akkor is így van ez, ha a fenti megállapításokkal nem ért egyet minden ember, mert van aki a tanyát szereti és utálja a húst, jobban szeret lavórban mosakodni, mint fürdőkádban, untatja az üdülés, és megvetéssel gondol a „tanult emberekre".

Azért törekedtünk viszonylag kevés fokozatú skálák szerkesztésére, mert csak „nagyságrendi" mérés volt a célunk. Nem akartuk tehát a lakásokat, településeket, foglalkozásokat sorbarendezni, csak arra voltunk kíváncsiak, hogy az adott egyenlőtlenség melyik nagyságrendi csoportjáról van szó. Úgy véljük, hogy ebben a mérési nagyságrendben lehetséges csak megközelítenünk a társadalmi státuszt, viszont ezek a mérések az adott nagyságrendi keretekben jó méréseknek tekinthetők.

Éppen ezért minden státuszdimenzióhoz meghatároztuk, hogy milyen empirikus információk, változók alapján szerkeszthető meg a fenti követelményeket kielégítő skála, és a skálák szerkesztésénél különböző módszereket alkalmaztunk.

Végül a skálák szerkesztése során sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy adatfelvételünk a legjobb és legrosszabb helyzetben levő népességet alulreprezentálja. Mint már említettük, egyrészt nem kerülhetett a mintába az a 300 000 fő, aki intézményi háztartásokban él, és többségében a társadalmi hierarchia alsó régióiban található. Másrészt azt tapasztaltuk, hogy a másfél éves felvételsorozat alatt a válaszmegtagadás éppen a legjobb helyzetű rétegeknél volt a legmagasabb.

Társadalmunk kiemelkedően legjobb helyzetű csoportjait számbavéve (magas beosztású vezetők, a tudományos és művészeti élet legfelső csoportjai, a magángazdaság igen nagy jövedelmű családjai), ezt a „legfelső elitet" mintegy 6000–8000 családra becsülhetjük. Ha tökéletesen arányosan lennének képviselve 2 ezrelékes mintánkban – a valóságban tudjuk, hogy nem így van –, akkor közülük 8–12 családról lenne adatunk. Egyértelmű, hogy ilyen mintaelemszámból nem lehet következtetéseket levonni, a makrostatisztikai mintákon ezek hatása gyakorlatilag nem érvényesül.

Ezért szükségszerű, hogy minden státuszdimenzióban az egyenlőtlenségi index megszerkesztésekor az átlagos társadalmi helyzet környékén élő népességhez viszonyítsunk. Ez azzal a további előnnyel is jár, hogy indexeinkben így a normális eloszlás közelítésére törekedhettünk, ami a későbbiekben használandó módszerek alkalmazhatóságát erősítette.

Korántsem állítjuk, hogy megoldottuk a társadalmi státusz mérésének problémáját. Úgy véljük azonban, hogy az itt jelzett feltételek figyelembevételével egy olyan „kompromisszumos" megoldáshoz juthatunk, amelynek segítségével a társadalmi státuszt a maga komplexitásában

tesszük – az adott mérési nagyságrenden belül és az ebből következő mérési hibával – mérhetővé.

A kutatás igen hosszadalmas és fáradságos fázisa volt ezen skálák megszerkesztése, majd a skálák tesztelése. Ennek során az egymással nagyon erősen korreláló dimenziókat, illetve a logikailag egymáshoz erősen kapcsolódó dimenziókat összevontuk és végül hét indexhez jutottunk. (Ezzel főleg az volt a célunk, hogy a későbbi elemzéseket ne zavarja meg az, hogy ugyanazt a társadalmi jelenséget több változóban is figyelembe vesszük, másként és másként mérve.)

Itt nincs mód a kutatás ezen szakaszának és így a végleges változók megszerkesztésének részletes ismertetésére. Csupán a végül elfogadott hét összevont változó rövid tartalmi ismertetésére vállalkozhatunk.

a) *Területi* státuszváltozónk a lakóterület nyújtotta kedvező és kedvezőtlen életfeltételeket veszi figyelembe. Az adott településre vonatkozó információk faktoranalízise alapján készítettük el a települések hierarchikus besorolását, és ezt korrigáltuk a lakás településen belüli konkrét övezeti ismérvei alapján. (Például a városi zöldövezetet, a település központját felértékeltük, a külterületet, a rossz infrastruktúrájú területeket, a környezeti ártalmaknak kitett területet leértékeltük a település átlagához képest.)

b) A *lakás* státuszváltozónál a lakás komfortosságát, nagyságát, a benne élő személyek és családok számát, a lakás berendezését és a lakáshasználat néhány ismérvét (van-e nappali szoba, van-e nem szobában alvó személy, fűtik-e a lakás minden helyiségét) vettük figyelembe.

c) Az *anyagi* státuszváltozó egyrészt a család normált jövedelmi helyzetét, másrészt a vagyoni helyzet néhány elemét (ingatlan- és gépkocsitulajdon, a háztartás tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága, értékes műtárgyak, gyűjtemények birtoklása) tartalmazza.

d) A *kulturális* státusz dimenziójának szerkesztésénél az iskolai végzettségen túl a szabadidő eltöltésének módját (olvasás, színház és egyéb kulturális intézmények látogatásának gyakorisága), az évi fizetett szabadság eltöltésének módját (elaprózva vette ki, plusz pénzkeresetre fordította, otthon volt, bel- vagy külföldön üdült), valamint a háztartás kulturális eszközökkel való ellátottságát (könyv, hanglemez stb.) vettük figyelembe.

e) A *fogyasztási* státusz méréséhez a család táplálkozási színvonalának elemzésén túl megvizsgáltuk, hogy általában hol vásárolják ruhaneműiket, milyen gyakran járnak fodrászhoz, kozmetikushoz, könyvtárba, étterembe, használnak-e kölnit, dezodort, hajsampont, milyen gyakran hívnak ebéd- vagy vacsoravendégeket, járatják-e gyermekeiket iskolán kívüli különórákra, rendeznek-e gyermekeik születésnapján par-

tit és megajándékozzák-e a családtagok egymást karácsonykor vagy hasonló ünnep alkalmából.

f) A *munkamegosztási* státusz mérésénél elsőként minden foglalkozási csoportra kiszámoltunk egy a Blau és Duncan (Blau–Duncan 1967) által javasolthoz hasonló SES-értéket, tehát a foglalkozási csoportba tartozó kátlagos keresetének, átlagos elvégzett iskolai osztályainak, valamint a foglalkozás nemzetközi presztízspontszámának (Treiman 1977) faktor-scorját. Az így kapott értéket azután a konkrét munkakörülmények figyelembevételével egyenként korrigáltuk. (Az inaktívaknál az utolsó foglalkozást és a jelenlegi egészségi állapotot vettük figyelembe.)

g) *Érdekérvényesítési* státuszindexünk megszerkesztésénél a konkrét politikai és gazdasági struktúra adottságaiból indultunk ki. Számba vettük a munkaszervezeti hierarchiában elfoglalt pozíciót, a társadalmi-politikai szervezetekben viselt tisztséget. Ezen közvetlenül hatalmi tényezők mellett azonban – mint kutatások igazolják – az érdekérvényesítés informális lehetőségét erősen befolyásolja a munkaerőpiaci helyzet, a munkahely társadalmi szerkezetében elfoglalt hely és személyes informális kapcsolatok gazdagsága. Néhány indirekt kérdésből származó információ segítségével megpróbáltuk ezeket a tényezőket is figyelembe venni a változó konstruálásánál.

Az indexek megszerkesztéséhez igen sok módszert használtunk fel, és minden indexet több változatban is elkészítettünk. Hosszadalmas tesztelési eljárások során alakult ki az a változat, amely minden dimenziót egy hétfokú skálán mér.

2. sz. tábla

A felnőtt népesség megoszlása a hét státuszindexen (%)

	1	2	3	4	5	6	7	Össz.
Területi státusz	6,8	17,2	20,6	17,7	17,1	13,5	7,1	100%
Lakásstátusz	11,1	14,3	27,4	17,9	9,8	11,2	8,3	100%
Anyagi státusz	7,4	15,3	21,2	27,9	14,7	10,1	3,4	100%
Kulturális státusz	12,7	14,5	18,9	25,0	15,7	9,2	4,0	100%
Fogyasztási státusz	7,5	10,4	25,6	27,5	17,3	8,6	3,1	100%
Munkamegosztási státusz	3,1	15,1	24,0	27,9	18,1	8,5	3,5	100%
Érdekérvényesítési státusz	21,9	8,9	15,4	19,5	18,0	10,2	6,1	100%

Az egyenlőtlenségi rendszer modellezése; a státuszcsoportok

A hét skála teljes kombinációja több millió variációt jelent, és jóllehet ezek jelentős része társadalmilag üres kombináció, azonban a 15 839 elemű mintánkon a tényleges kombinációk száma megközelítette a tízezret. Egy „tízezer státuszcsoportos" modellel azonban nemcsak az a baj, hogy interpretálhatatlan és használhatatlan, hanem mérési pontosságuk sem alkalmas egy ilyen elemzésre. A lehetséges kombinációk sokaságából tehát a nagy társadalmi típusokat kell megkeresnünk.

A szociológiai gyakorlatban az ilyen típusú feladatok elvégzésére több módszer áll rendelkezésünkre. Ezek a különböző módszerek azonban nemcsak technikailag térnek el egymástól, hanem különböző elméleti modelleket is feltételeznek. Jóllehet kutatásunkhoz határozott elméleti hipotézisekkel kezdtünk hozzá, mégis arra törekedtünk, hogy e hipotéziseket más elméleti modellekkel is szembesítsük. Ezért a státuszcsoportokat különböző módszerekkel konstruáltuk meg, itt azonban csak két modellt ismertetünk.

Egyrészt feltételeztük, hogy a státuszdimenziók kompenzálják egymás hatását, viszont a rétegződés nem egy vertikumban rendezi el a népességet, hanem éppen a hét státuszdimenzió egymástól való eltérései jellemzik a társadalmi rétegződést. Ez a Gerhard Lenski által megfogalmazott *státuszinkonzisztencia* probléma, és korántsem véletlen, hogy Lenski ma már klasszikus cikkének azt a címet adta, hogy a „Státuszinkonzisztencia: a társadalmi rétegződés egy nem vertikális dimenziója". (Lenski 1954)

A státuszinkonzisztencia mérésére a Lenski által javasolt módszert használtuk, tehát azt mértük, hogy milyen nagy az egyes megfigyelési egységek (személyek) esetében a hét dimenzió átlagától való négyzetes eltérés négyzetgyöke.[20]

[20] Az így kapott változó értéktartománya 0-tól 6,63-ig terjedt, és a továbbiakban megkerestük ennek kategorizálási lehetőségét. Két szempontot vettünk figyelembe: ott igyekeztünk meghúzni a kategóriahatárokat, ahol egyrészt az értéktartományban jelentősebb megszakadások voltak, másrészt amely értékek az inkonzisztencia nagysága szempontjából jól értelmezhetők. Mivel a státuszdimenziók szerkesztése során az egy kategóriával való elcsúszást megengedhető mérési hibának tartottuk, ezért konzisztensnek tekintettük azokat, akiknél az átlagtól való eltérés a hét változó közül hatnál átlagosan nem haladja meg az 1 kategóriát. A fenti számítási módszerrel ez 2,44 értéket jelent, és a változó folyamatosságában valóban itt találunk nagyobb megszakítottságot. Hasonló módszerrel keresve a többi kategóriahatárt, arra az eredményre jutottunk, hogy a 2,44 alatti értékeket konzisztensnek, a 3 alatti értékeket enyhén inkonzisztensnek, a 3,93 alatti értékeket erősen, az fölöttieket pedig igen erősen inkonzisztensnek neveztük. (Példaként említsük meg, hogy eszerint

3. sz. tábla

A felnőtt népesség megoszlása a státusz-inkonzisztencia mértéke szerint (%)

Konzisztens	32,1
Enyhén konzisztens	22,8
Inkonzisztens	30,6
Erősen inkonzisztens	12,6
Igen erősen inkonzisztens	1,9
Összesen:	100,0

Mindebből kitűnik, hogy a népesség egyharmadának konzisztens a társadalmi státusza, míg kétharmadánál a különböző mérvű inkonzisztenciák jellemzik a társadalmi státuszt. Ez is aláhúzza azt a feltételezésünket, hogy a társadalmi rétegződés csak igen durván ábrázolható egyetlen vertikumban. Az inkonzisztencia mértékének ilyen számítása azon a feltételezésen alapszik, hogy az egyes státuszdimenziók egyenértékűek, ami csak korlátozottan igaz. Képzeljünk el két személyt, akiknél egyaránt 5 darab hatos, egy négyes és egy kettes státuszértéket találunk. A fenti inkonzisztencia-mutató ekkor 3,85, tehát inkonzisztenciát jelez. Az egyik esetben viszont a kettes érték a kulturális és a négyes a munkamegosztási státusz, a másik esetben a kettes a területi és a négyes a lakásstátusz. A tényleges szociális helyzet szempontjából az első eset (pl. magas életszínvonalú, városi, közepes szakmájú, alacsony kulturális szintű munkás) lényegesen inkonzisztensebbnek tűnik, mint a második (pl. anyagilag és fogyasztásban is magasabb szintet elérő, igen kulturált életmódot folytató értelmiségi, aki lakáshelyzetét egy tanya vásárlásával oldotta meg).

A másik modellben ezért azt feltételeztük, hogy az egyenlőtlenségek hét dimenziója egy hétdimenziós térben ábrázolható, és ezen térben klaszteranalízis segítségével megkereshető a pontok sűrűsödése, tehát a tipikus élethelyzetű státuszcsoportok. A felhasznált nem hierarchikus módszerről részletesen tájékoztat Nemeskéri István tanulmánya (Nemeskéri 1982). A Clustan programcsomag (Wishart 1975) általunk használt RELOCATE eljárásában meghatározott számú klaszterből indulunk ki. Az eljárás addig folytatja az euklideszi távolság alapján iterációs lépéseit, amíg stabil csoportokhoz jut, majd a két legközelebbi klasztert összevonja, és ezen n-1 számú csoportra végzi a klaszterezést. A modell tehát nagyszámú klaszterből indul és kevés klaszterig jut el. Az in-

---

pl. a 3, 3, 3, 4, 5, 5,5, 5 státuszértéksorozatot még konzisztensnek, a 2, 3, 3, 4, 5, 5, 5 enyhén inkonzisztensnek, a 2, 3, 3, 3, 5, 5, 6 sorozatot inkonzisztensnek. a 2, 2, 2, 4, 6,6, 6, sorozatot erősen inkonzisztensnek és a 1, 2, 3, 4, 5, 6,6 sorozatot igen erősen inkonzisztensnek tartjuk.)

terpretációban azonban szemléletesebb, ha megfordítjuk a sorrendet, és így az egyenlőtlenségek státuszcsoportokba rendeződésének „quasi dinamikus" modelljéhez juthatunk, megfigyelhetjük, hogy egyre több státuszcsoport kialakítása esetén a csoportképződés mechanizmusai miként változnak.

Amennyiben a népességet csak két csoportra osztjuk, akkor egy magas státuszú (a magpont egyes változókon mért koordinátái 4,52 és 4,78 közöttiek) és egy alacsony státuszú (a koordináták 2,37 és 2,99 közöttiek) csoport különíthető el. A három csoportra osztásnál az előző két csoport koordinátái feljebb (4,38 és 5,33 közé), illetve lejjebb (1,84 és 2,67 közé) mozdulnak el, és megjelenik egy közepes helyzetű (koordinátái 3,57 és 3,91 közöttiek) csoport. A négy csoportra osztás esetében azonban már megszűnik az egyértelmű hierarchikus besorolás, és a középső csoportot egy városi jellegű (területi státusz 5,14) és egy falusi jellegű (területi státusz 2,52) közepes helyzetű csoportra tagolja a klaszteranalízis. A többi változó mindkét csoportnál átlag körüli értékű, de a városi jellegű középső csoportnál szignifikánsan jobb a fogyasztási, kulturális és lakásstátusz, viszont rosszabb az érdekérvényesítési és anyagi státusz, mint a falusi jellegűeknél.

Ettől kezdve már végig azt tapasztaljuk, hogy az egyre több státuszcsoportra osztás nem annyira a rétegződés hierarchikus dimenziójában, hanem inkább a különböző típusú státuszinkonzisztenciák elkülönítése mentén történik meg. A státuszcsoportok elrendeződésének dinamikája kapcsán tehát levonható az a következtetés, hogy *a státuszcsoportok elrendeződése mindaddig írható le egyetlen hierarchia, egyetlen vertikum mentén, ameddig csak három: a jó, közepes és rossz helyzetű csoportot kívánjuk elkülöníteni,* a státuszcsoportok finomabb szerkezetének vizsgálata azonban már egy hierarchikus és nem hierarchikus elemeket egyaránt tartalmazó modellt feltételez.

További problémát jelent azonban, hogy hány státuszcsoportot kívánunk megkülönböztetni, vagyis a népesség egyre több csoportra bontását mikor hagyjuk abba. Ebben a kérdésben két szempont alapján döntöttünk. Egyrészt azt vettük figyelembe, hogy mikortól nem tudjuk már igazán tényleges társadalmi tartalommal interpretálni a csoportok további felosztását. Másrészt azt néztük meg, hogy melyik ponton érünk el oda, hogy a csoportok számának növelése már ténylegesen nem csökkenti az egyes egyedek saját klaszterük magpontjától mért távolságának összegét.[21]

[21] Minden egyes klaszterezési lépésnél rendelkezésünkre állt ugyanis a klaszterek hét változón mért magpontja, és minden személyre kiszámítható volt a saját klaszterétől mért euklideszi távolsága, illetve ezen távolságuknak az összege. Ha minden ténylegesen előforduló kombinációt önálló klaszternek tekintenénk, ez a mérték-

Mivel a 12 csoportos megoldás után az egyéneknek a klaszterekhez való illeszkedése már csak igen kis mértékben javul, és a későbbi csoportszétválasztások értelmezése is egyre nagyobb nehézséggel jár, a 12 klaszteres (státuszcsoportos) megoldást fogadtuk el. A csoportok a következőképpen jellemezhetők.

Az elit csoportnak – az érdekérvényesítés kivételével – minden státuszindexe szignifikánsan magasabb a többi csoporténál, 5,4 és 6,5 között mozognak az átlagok. A legmagasabb értéket a lakásindexen kapja a csoport. A felnőtt népesség 5,6 százaléka tartozik ide.

A közepes lakású városi felső csoport öt indexen 0,1–0,9 értékkel marad el átlagosan az elittől, érdekérvényesítési indexe azonban magasabb annál. A döntő különbség a lakás esetében tapasztalható, hiszen az elit 6,5 átlagértékével szemben e csoport átlagos lakásindexe 3,3, tehát az országos átlag alatti. Olyan csoportról van tehát szó, amelynél a kedvezőtlen lakáshelyzet teremt státusz-inkonzisztenciát.

A falusi felső csoport munkamegosztási és érdekérvényesítési státuszában az előző csoporthoz hasonló, fogyasztási, kulturális és anyagi státusza 0,4–0,7 ponttal elmaradt attól, területi státusza pedig átlagosan 3,7. Lakásstátusza azonban messze átlag feletti.

A falusi és városi jómódú „munkás" csoportok átlag körüli fogyasztási, kulturális és munkamegosztási státusszal rendelkeznek. Jelentős a területi státusz eltérése – innen az elnevezésük különbsége –, ami átlagosan az előbbinél 2,8, az utóbbinál 4,7. Anyagi státuszában mindkét csoport az átlag felett van, viszont a falusiak helyzete szignifikánsan jobb. Fordított irányú és igen nagy a lakásstátusz különbsége a két csoport között. A falusiaknál átlag alatti (3,1), a városiaknál azonban az elit lakáshelyzetét közelítő (6,0). A két csoportot tehát úgy jellemezhetjük, hogy a falusiaknál a lakáshelyzet jelentősen rosszabb átlag feletti (különösen anyagiakban megnyilvánuló) életkörülményeiknél, míg a városiaknál életkörülményeik (és különösen lakáshelyzetük) meghaladják munkamegosztási státuszukat.

A jó és rossz érdekérvényesítő középcsoportok az előző két csoportnál valamivel lejjebb, szinte teljesen az átlagos helyzet környékén helyezkednek el. A státusz-inkonzisztenciát itt főleg az okozza, hogy az érdekérvényesítő csoportnál a magas érdekérvényesítéssel (5,0) átlag alatti

---

egység 0 lenne. Amennyiben a népességet csak két csoportra osztjuk, akkor az egyedeknek a klaszterhez mért illeszkedési hibája 621,27. A klaszterek számának növelésével ez a mértékegység viszonylag gyorsan csökken, három klaszter esetében 540,88-ra, négy klaszternél 499,35-re, öt klaszternél 466,01-re stb. Tizenegy klaszternél a mutató értéke 373,86, tizenkettőnél 360,05, tizenháromnál 356,09 és a továbbiakban a klaszterek számának növelése 3–7 érték közötti csökkenéseket eredményez.

lakáshelyzet (3,0), míg a második csoportnál igen rossz érdekérvényesítés (1,9) és viszonylag jó lakáshelyzet (4,3) jár együtt.

Az érdekérvényesítő falusi alsó csoport átlagos indexei 2,2 és 3,5 között mozognak, viszont érdekérvényesítési státuszuk igen magas (4,3). Mivel ebben az indexben viszonylag jelentős a szubjektív önértékelés szerepe, megfogalmazható az a később még ellenőrzésre váró hipotézis, hogy itt egy olyan helyzetű csoportról van szó, amely szubjektíve a ténylegesnél jobbnak ítéli meg saját társadalmi helyzetét.

Ezzel szemben a jó anyagi helyzetű falusi alsó csoportnál éppen az érdekérvényesítési státusz alacsony (1,7), viszont jóval átlag feletti az anyagi helyzet (4,7). Ez a csoport tehát viszonylag magas jövedelemre tesz szert, és erőteljes a felhalmozása is, kedvező anyagi helyzetét azonban nem képes társadalmi helyzete javítására felhasználni.

A városi alsó csoport és az enyhén deprivált falusi csoport státuszindexei általában az előző csoportokénál is alacsonyabbak. Viszont a jó területi státuszú (5,3) csoport lakáshelyzete relatíve kedvezőbb (3,9), míg a rossz területi státuszú (2,8) csoport a legmagasabb átlagos értéket a fogyasztási státuszon kapja (3,3), ami feltehetőleg a mezőgazdasági önellátó kistermelésnek a fogyasztást javító hatását mutatja.

Végül a különösen deprivált csoport minden státuszindexében messze leszakad az előző csoportoktól, konzisztens és koncentrált deprivációt mutat. E csoport aránya a felnőtt népességben 9,2 százalék.

A tizenkét – klaszteranalízis útján kapott – státuszcsoport közötti viszony ábrázolására a sokdimenziós skálázást hívtuk segítségül (Lingoes–Roskam 1969).

Az első dimenzión a státuszhierarchia jelent meg, a többi dimenzió az inkonzisztenciát fejezte ki. A második dimenzión az jelent meg, hogy az általános státuszhoz képest milyen a területi és/vagy a lakásstátusz. A harmadik dimenzión az anyagi és szociális státusz konzisztenciáját, illetve inkonzisztenciáját hordozó státuszcsoportok különültek el, míg a negyedik dimenzió a nehezen értelmezhető egyéb státusz-inkonzisztenciákat fejezte ki.

A státuszcsoportok közül a két felső csoport (2 és 3), illetve a falusi jómódú „munkások" (4) és az érdekérvényesítő középcsoport (7), valamint a városi jómódú „munkások" (5) és a rossz érdekérvényesítési lehetőségekkel rendelkező középcsoport (6) helyezkedik el egymáshoz viszonylag közel.

A következő ábrán nemcsak a státuszcsoportok centroidjait ábrázoltuk. A centroid köré rajzolt kör arányos a státuszcsoportnak a népességen belüli arányával. Ebből az ábrából úgy tűnik, hogy viszonylag éles határvonal húzódik az átlagos és a jobb helyzetű csoportok, valamint az átlagos és átlag alatti csoportok között.

4. sz. tábla

A klaszteranalízis során kapott státuszcsoportok aránya a felnőtt népességben, és magpontjai a hét státuszindexen

Státuszcsoport	Aránya a felnőtt népességben	Fogyasztás	Kulturális életmód	Érdekérvényesítés	Lakás	Terület	Anyagi	Munkamegosztás
1. Elit	5,6	5,2	6,0	4,9	6,5	5,7	5,8	5,7
2. Közepes lakású városi felső	7,1	5,0	5,5	5,6	3,3	5,6	4,9	5,3
3. Falusi felső	6,2	4,3	5,1	5,5	5,7	3,7	4,3	5,3
4. Falusi jómódú „munkás"	8,3	4,4	4,1	4,7	3,1	2,8	4,9	4,0
5. Városi jómódú „munkás"	9,0	4,6	4,2	4,1	6,0	4,7	4,4	3,9
6. Rossz érdekérvényesítő közép	6,9	4,2	4,2	1,9	4,3	5,5	3,9	4,3
7. Jó érdekérvényesítő közép	8,6	4,0	3,9	5,0	3,0	4,6	3,2	3,8
8. Érdekérvényesítő falusi alsó	11,4	3,0	2,9	4,3	2,6	2,2	3 0	3,5
9. Jó anyagi helyzetű falusi alsó	8,5	3,2	2 5	1,7	3,4	2,8	4,7	2,9
10. Városi alsó	7,6	2,4	2,4	2,4	3,9	5,3	2,8	3,4
11. Enyhén depriválti falusi	11,4	3,4	2,0	1,7	2,6	2,8	2,1	2,8
12. Erősen depriválti	9,2	1,5	1,4	1,5	1 7	2,4	2,0	2,5
Osszesen, ill. átlag:	99,8%	3,6	3,5	3,5	3,5	3,8	3,7	3,8

Ezzel a módszerrel viszonylag kisszámú és – különösen a családok esetében – jól elkülönülő, valamint jól értelmezhető csoporthoz jutottunk. A modell jól kifejezi elméleti elvárásainkat is. A modell „hátrányai" is előnyeiből fakadnak. A csoportok kis számából következően az élethelyzetek differenciáltságát is aggregáltan mutatja, a státuszinkonzisztenciák részletesebb elemzésére nem alkalmas, valamint külö-

4. ábra

A státuszcsoportok elrendeződése

(háromdimenziós MINISSA-tér)

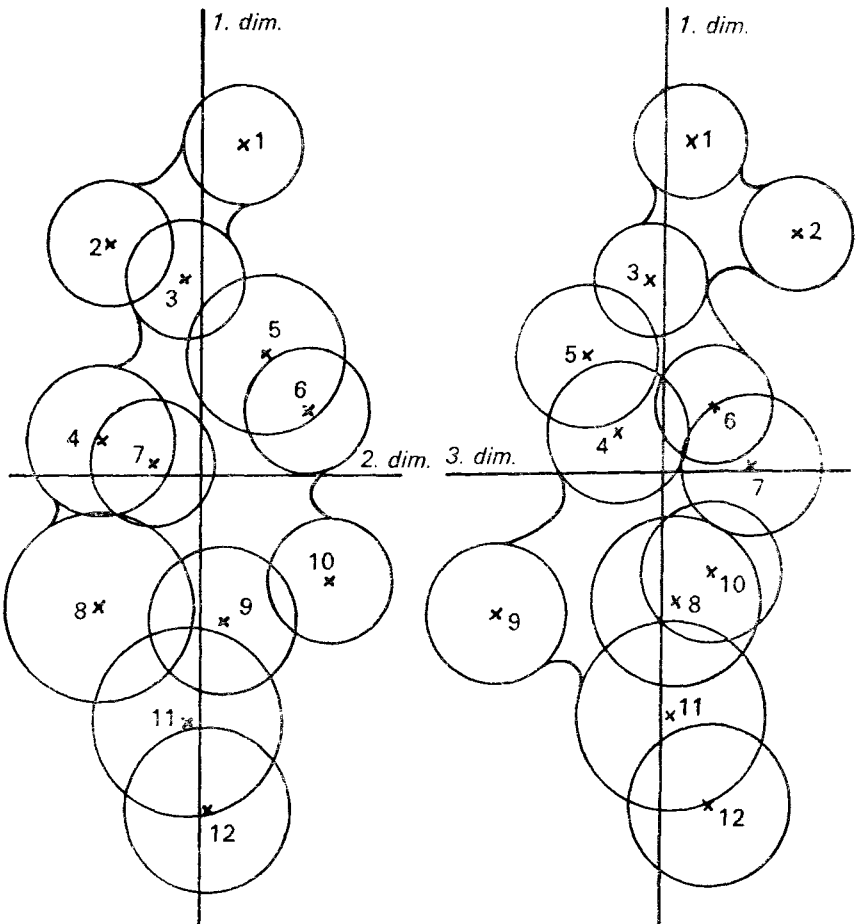

nösen az elit esetében viszonylag alacsonyan húzza meg a határt, és így az elithez sorol olyan élethelyzeteket is, amelyeket egy értelmiségi közvélemény semmiképpen nem tartana annak, vagy másként fogalmazva: az aggregált makrostatisztikai megközelítésből adódóan igen nagy maradt az „elit" belső differenciáltsága.

A rétegződés néhány tendenciája

Amennyiben a továbbiakban megnézzük, hogy a hagyományos társadalomszerkezeti egységek (osztályok, rétegek, foglalkozási csoportok) hogyan függnek össze a népességnek az egyenlőtlenségi rendszerben való fenti elrendeződésével, akkor észre kell vennünk, hogy a korábbi fejlődésből örökölt osztálykategóriák nemcsak – mint korábban láttuk – a struktúra tényleges újratermelési mechanizmusait, hanem a fennálló társadalmi különbségeket, egyenlőtlenségeket sem magyarázzák. A hagyományos értelemben vett osztályok szinte teljes egészében szétszóródnak az egyenlőtlenségi rendszert modellező státuszcsoportok között.

Az értelmiségiek és vezetők semmiképp sem jelennek meg egy rétegként, hanem belsőleg, erősen differenciálódtak. Az alsóbb szintű szellemi dolgozók helyzete szinte teljesen azonos a szakmunkásokéval (hiszen jelentős részük nő, és többnyire szakmunkások felesége). A fizikai és szellemi munka határán tehát nem lehet kijelölni réteg- vagy osztálykorlátokat.

Ugyanakkor ez a belsőleg erősen differenciált szakmunkás – irodai dolgozó réteg szignifikánsan különbözik a szakképzetlen (betanított és segéd-) munkásoktól. (Az előbbieknek mindössze 18, a betanított munkásoknak azonban 45, a segédmunkásoknak pedig 51 százaléka van az alsó vagy depriválti státuszcsoportokban, és az előbbinek 25, az utóbbiaknak azonban csak 2–3 százaléka van a három felső csoportban.)

A mezőgazdasági nagyüzemekben dolgozó fizikai munkásoknál kevésbé jelentkezik ez a szakképzettség szerinti differenciálódás. A mezőgazdaságban a munkások integrálódása nagyobb fokú, mint az iparban és a szolgáltatásban, azonban ez a mezőgazdasági munkásréteg (az aktív keresők 15 százaléka) szignifikánsan különbözik attól a 3 százaléknyi főleg idős agrár népességtől, amelyet még továbbra is jogosan parasztnak tekintenünk.

Ezek a tendenciák nemcsak a hagyományos osztályhatárok elmaradására utalnak, hanem azt is jelzik, hogy a munkamegosztási rétegződésben is változások következtek be a hatvanas évek elején tapasztaltakhoz (Ferge 1969) képest.

Miként függ azonban össze az egyenlőtlenségi rendszerben és a struktúrában elfoglalt hely? Erre a kérdésre átfogó empirikus választ nem tudunk adni. A munkásság nagyfokú belső differenciáltsága, a szellemi dolgozók több rétegre szakadása azonban erősíteni látszik azt a feltevésünket, hogy a struktúra sajátos jellegéből adódóan *különböző* pozíciókból is el lehet jutni az egyenlőtlenségi rendszer *hasonló* szint-

jére. Ebben a tekintetben is figyelemre méltó az értelmiség egyes csoportjainak illeszkedése a státuszcsoportokhoz.

Egyfelől azt látjuk, hogy viszonylag erősen elkülönül a gazdasági értelmiség a többi értelmiségi és vezetői csoporttól, és magán a gazdasági értelmiségen belül is megfigyelhető a vezetők és beosztottak közötti különbség, tehát sajátos a menedzser-rétegnek az egyenlőtlenségi rendszerben való elhelyezkedése. Másfelől a többi értelmiségi csoporton belül nem a vezető–beosztott választvonal differenciál az egyenlőtlenségek szempontjából. A magas képzettségű elit értelmiség beosztástól függetlenül nagyjából hasonló pozíciókat tud elérni az egyenlőtlenségi rendszerben, s ezek a pozíciók lényegesen jobbak, mint a főiskolát végzett beosztott értelmiségié vagy a diploma nélküli vezetőké.

Kiinduló elméleti hipotézisünk az volt, hogy társadalmi struktúránk fejlődését két egymással szorosan összefonódó tendencia jellemzi, az örökölt osztálystruktúra felszámolódása, az osztálykülönbségek eliminálódása és egy új struktúra kialakulási folyamata. A hipotézist fenntartva mondhatjuk-e azonban azt is, hogy társadalmunk rétegződésében is a korábbi rétegződés felszámolódása és egy radikálisan új rétegződés kialakulása a domináló tendencia? Vajon a struktúra diszkontinuitása szükségszerűen együtt jár-e a rétegződés diszkontinuitásával? A társadalmi újratermelés radikális átalakulása az egyenlőtlenségi rendszer radikálisan új típusú szerveződését eredményezte-e?

Eddigi elemzéseink jó néhány eredménye ezt a hipotézist látszik alátámasztani. Az egyenlőtlenségi rendszer *sokdimenzióssá vált.* Lehetetlen felmutatnunk egyetlen olyan törésvonalat társadalmunkban, amelyre mindenfajta egyenlőtlenség ráépíthető lenne. De vajon létezett-e valaha is egyetlen ilyen törésvonal? Vajon a földesúr és paraszt dichotómiáját nem törte-e meg már a középkorban is jó néhány más dimenzió? Vajon a tőke és munka dichotómiája nemcsak a tőkés újratermelés alapvető ténye-e, és a társadalmi rétegződést más dimenziók árnyalták, konkretizálták? A részletes társadalomtörténeti elemzések – hadd ne hivatkozzunk itt a művek hosszú sorára –, általában is alátámasztani látszanak történeti kételyeinket, és kiváltképp így van ez a struktúrák keveredését is magával hozó magyar fejlődésben.

Feltételezzük tehát, hogy nem egyszerűen az egyenlőtlenségi rendszer vagy a rétegződés sokdimenzióssága jelent történelmi újdonságot. A korábbi korok egydimenziós rétegződési leírása részben a történelmi távlat szükségszerű lényegkiemelő leegyszerűsítéséből, részben pedig az elméleti deduktív megközelítések hegemóniájának metodológiai következményeiből adódik. Ezzel kapcsolatban sokkal inkább *két másik,* nem közvetlenül rétegződési változást feltételezünk.

Míg a korábbi társadalmak sokdimenziójú rétegződésében az uralkodó – tehát nem kizárólagos – struktúra mindig kijelölt egy *uralkodó*

rétegződési dimenziót is, addig feltételezzük, hogy jelen társadalomszerkezetünkben a struktúrák sokdimenzióssága eleve lehetetlenné teszi egyetlen rétegződési dimenzió hegemóniájának kialakulását. A korábbi társadalmak uralkodó ideológiája és az erre épült értékrendszer az egyenlőtlenségek különböző dimenzióit nagyon is súlyozottan vetette figyelembe a társadalommal. Részint az értékrendszer modernizációja (Hankiss et al. 1982), részint a szocialista ideológiának a korábbi értékrendszert felbontó hatása (Huszár 1983) azt eredményezte, hogy az egyenlőtlenségi dimenziók korábbi súlyozása szétforgácsolódott.

A változást tehát abban látjuk, hogy míg korábban a strukturális viszonyok és az uralkodó ideológia a dimenziók egyértelmű hierarchiáját hozta létre, addig napjainkra e kétoldalú szorítás fellazult és ezért nem következik be a dimenziók hierarchiájának kikristályosodása. *Így nem a rétegződés sokdimenziósságának a ténye, hanem a sokdimenziósság társadalmi jelentéstartalma tekinthető új tényezőnek.*

Feltehetőleg ezzel az új jelentéstartalommal függ össze a státusz-inkonzisztencia tömegjelenséggé válása is. Azt tapasztaltuk, hogy a népesség kétharmadának társadalmi státuszát különböző mértékű inkonzisztencia jellemzi. Nem tudunk arra pontos választ adni, hogy százötven vagy húsz évvel ezelőtt mekkora volt a státusz-inkonzisztencia. De vajon értelmes-e egyáltalán a kérdést így feltennünk? Formálisan inkonzisztensnek is nevezhető a tudós rabszolga, a középkori gazdag, szabad városi polgár, az ötvenholdas gazdag paraszt, az elszegényedett dzsentri, a zsidó tőkés vagy a jómódú bérmunkás helyzete. Valószínű azonban, hogy közülük kevesen – és azok is inkább az újabb korokban – élték meg helyzetüket inkonzisztensként, mivel ezek a pozíciók az adott *struktúra* szempontjából konzisztensek voltak, még akkor is, ha mai rétegződés-szemléletünk inkonzisztensnek érzi azokat. Az adott struktúra ugyanis egyes rétegződési dimenziók kiemelésével a nagyobb aggregátumokat – nemes, paraszt, városi polgár stb. – helyezte el elsődlegesen a társadalmi rétegződésben. A további dimenziók elsősorban a belső rétegződésre hatottak. Csak a modernizáció kezdte szétbomlasztani e tradicionális közösségeket (Kulcsár 1983), megteremtve ezzel a rétegződés új típusú sokdimenziósságát. Ez a folyamat kapott újabb lökést az 1945 utáni fejlődésben.

Ezért feltételezzük, hogy Magyarországon csak az utóbbi negyven évben vált a státusz-inkonzisztencia tömegjelenséggé. Azonban ebből a szempontból a negyven esztendő sem tekinthető egységesnek. Az ötvenes éveket a forradalmi átalakulásból és az erősen centralizált, erőltetett iparosításból következően elsősorban a tömeges, robbanásszerű átrétegződésből és az általánosan alacsony életszínvonalból adódó inkonzisztencia jellemezte. Így a hatvanas évek elejére kialakult egy hierarchikus munkamegosztási rétegződés (Ferge 1969), amelynek el-

sősorban felső mezőiben volt jellemző az inkonzisztencia; a képzettség, az anyagi helyzet, az életmód és a fogyasztás elmaradása a munkamegosztási pozícióktól. A hatvanas évek közepétől meginduló új strukturális folyamatok különböző csatornákat nyitottak a leszorítottságból való felemelkedésre. Az inkonzisztencia „legyűrűzött" a társadalmi hierarchiában. A felsőbb régiók státusz-kikristályosodását egyfelől az értelmiség (a nagyarányú létszámnövekedésből részint szükségszerűen adódó) belső differenciálódása, másfelől a társadalom- és gazdaságpolitika folyamatos beavatkozása akadályozta. Az új strukturális feltételekből az következett volna, hogy néhány, korábban jó helyzetű csoport lecsússzon, ez azonban nem következett be e csoportok természetes ellenállása miatt.

Valószínűleg ez az oka annak, hogy az inkonzisztens csoportok nem átlagos helyzetűek; hanem az átlagosnál többnyire, de nem minden tekintetben jobb, és az átlagosnál többnyire, de nem minden tekintetben rosszabb élethelyzetek a gyakoriak. Az inkonzisztencia tehát nem bomlasztotta fel a társadalom hierarchikus rétegződését a többséget az átlagos helyzet felé nyomva; hanem azt tette lehetővé, hogy egyes átlagos helyzetű csoportok néhány vonatkozásban az átlagosnál jobb helyzetbe kerüljenek. Az inkonzisztenciát kiváltó társadalmi mechanizmusok ugyan lehetővé tették a korábbi tömeges szegénységből való kilépést, de a kulturális-életmódbeli hátrányok, a falusi társadalom – tartalmában ugyan megváltozott, de mindenképp fennmaradó – elkülönültsége és a munkamegosztás egyenlőtlenségei megakadályozták az átlagos helyzet elérését. Lényegében ugyanezen egyenlőtlenségek akadályozták meg azt is, hogy az anyagilag vagy más szempontból kiszoruló „felső" csoportok az átlagos helyzet szintjére csússzanak le.

Jól mutatja ezt két – viszonylag nagy létszámú – sajátos élethelyzetű státuszcsoport. A jó anyagi helyzetű falusi alsó csoportnál a hazai viszonylatban igen jó anyagi viszonyok sem teszik lehetővé az anyagi előnyök más előnyökre való átváltását (Kovách–Kuczi 1982), és az úgynevezett közepes lakású városi felső rétegek az átlag alatti lakáshelyzet és az átlagnál alig jobb anyagi helyzet ellenére is megmaradtak a felső pozíciókban.

Így napjainkat főleg két típusú inkonzisztencia jellemzi. Az egyik a szociális és a települési státusz inkonzisztenciája, a másik a szociális és az anyagi státusz inkonzisztenciája. Az első inkonzisztencia éppen azért lehet napjainkban is lényeges, mert a falusi társadalom- és foglalkozásszerkezet valóban történelmi léptékű átalakulása ellenére is fennmaradt a város és a falu társadalomszerkezeti elkülönülése, eleven példájaként annak, hogy a korábbi rétegződés miként képes beleépülni az új struktúrába és rétegződésbe is. Az anyagi helyzet inkonzisztens illeszkedése más dimenziókhoz pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy

az anyagiak az életkörülményeket jelentősen befolyásolják ugyan, de a társadalmi státusz módosítására kevéssé – és főként csak más feltételekkel együtt – képesek.

A munkamegosztási rétegződést vizsgálva azt tapasztaljuk, hogy a mezőgazdasághoz kötődő népességnél – a hagyományos paraszti rétegnél éppúgy, mint a „munkás" jellegű mezőgazdasági fizikaiaknál – kiemelkedően magas a konzisztens státuszúak aránya, a nem mezőgazdasági munkás rétegeknél átlag körüli vagy feletti, a szellemi dolgozóknál az átlagosnál kisebb, végül az inaktív szellemieknél egyértelműen a státusz-inkonzisztencia dominál. Úgy tűnik tehát, hogy a mezőgazdaság nagymérvű átalakulása sem „robbantotta" szét a státuszok konzisztenciáját, viszont az értelmiségnél igen jelentős státusz-inkonzisztenciák alakultak ki.

Az itt jelzett jelenségek okaként két hipotézist is megfogalmazhatunk:

a) Amennyiben a tömeges státusz-inkonzisztenciát a társadalmi státuszok „hagyományos egyensúlyi állapotának" felbomlásaként értelmezzük, akkor úgy tűnik, hogy a mezőgazdaságban a termelési feltételek „modernizációja" nem járt együtt a népesség státuszegyensúlyának megbomlásával, miközben a kvalifikáltabb szellemi dolgozói munkaterületeken a munkafeltételek valószínűleg kisebb mérvű változása jobban megrengette az egyéni státuszok tradicionális harmóniáját.

b) Feltételezhetőleg az elmúlt harminc-harmincöt év társadalmi változásai erősebben érintették a rétegződés felső régióit, és kevésbé érintették a rosszabb helyzetű társadalmi csoportokat. Erre utal az is, hogy az előnyöket halmozó, mai „elit" rétegek kevésbé szakadnak el az átlagos helyzettől, mint a hátrányokat halmozók.

A státuszinkonzisztenciák tehát nemcsak az előzetesen várt módon bomlasztják a társadalmi rétegződés hierarchiáját. Az inkonzisztenciák a csúcsokon és a depriváltak között is kialakulhatnak, tehát a rétegződés hierarchikussága és a státusz-inkonzisztencia korántsem egymást kizáró fogalmak. Ha a szélső státuszcsoportok rétegek szerinti megoszlását vizsgáljuk, akkor egyfelől rögtön szemünkbe tűnik a rétegződés „kettéhasadtsága"; élesen elkülönülnek azok a rétegek, amelyeknek nagyobb az elitbe jutási esélye (és itt szinte nem találunk depriváltakat), illetve azok a rétegek, melyek nagy arányban válnak depriválttá és az elitbe nem juthatnak be.

Ez a határ a munkamegosztási rétegződésben a személyeknél és a családoknál egyaránt a „munkásságon" belül, a szakmunkás–irodai dolgozó réteg és a betanított munkás réteg között húzódik, a társadalmi rétegződésben pedig a városi munkások és a falusi munkások között.

Másfelől mind az elitben, mind a depriváltak között rendre az a réteg a legnagyobb arányú az inkonzisztens csoportokban is, amelyik a

megfelelő konzisztens csoportban is a legnagyobb aránnyal szerepelt. Megkockáztatható tehát az a következtetés, hogy a státusz-inkonzisztencia valamelyest bomlasztja ugyan a rétegződés hierarchikus jellegét, de a hierarchikus jelleg legalább ilyen – valószínűleg nagyobb – mértékben képes a rétegződés pólusai felé rántani az inkonzisztens társadalmi státuszúakat is. Amennyiben tehát azt feltételezzük, hogy társadalmunk rétegződésére – fizikai példával élve – két erő hat: *a hierarchikus jelleg „szétfeszíti", az inkonzisztens pedig „összehúzza"* a rétegződést, akkor társadalmunkban mindkét erő jelenlétét konstatálhatjuk, de a szétfeszítő erő tűnik erősebbnek.

Nyilvánvaló tehát, hogy társadalmunk rétegződése nem írható le egyetlen vertikum mellett, hanem csak egy sokdimenziós térben ábrázolható. Ugyanakkor az is egyértelműnek tűnik, hogy e sokdimenziós térben éppen a társadalmi hierarchiát kifejező dimenzió a domináns.

A struktúra sokdimenzióssága tehát leképződik az egyenlőtlenségi rendszer és a rétegződés sokdimenziósságában, a tömeges méretű státuszkonzisztenciában. A struktúra radikális átalakulása azonban nem egy radikálisan új rétegződést hozott létre, nem figyelhető meg új típusú egyenlőtlenségek kialakulása. Sokkal inkább arról van szó, hogy a hagyományos egyenlőtlenségek új módon kapcsolódnak össze.

A társadalmi egyenlőtlenségeket vizsgálva megkülönböztettük az egyenlőtlenségek egyes dimenzióit és ezen dimenziók kapcsolatrendszerét. Jóllehet az egyes dimenziók eloszlásában is vannak új elemek, itt mégis a tradicionális elemek hatása dominál. Az egyenlőtlenségi dimenziók kapcsolatrendszerében viszont a tradicionális tényezők fennmaradása mellett az új típusú, sokdimenziós struktúra hatása az elsődleges.

Vitathatatlan elmozdulások tapasztalhatók az elmúlt 20–25 esztendőben, mégis úgy tűnik, hogy társadalmunk rétegződésének meglehetősen sok a konstans eleme, a radikálisan megváltozott struktúrába, ha módosulva is, de lényegében beépülnek a tradicionális egyenlőtlenségek.

Létrejött egy sokdimenziós rétegződési tér, amelynek pólusait a népesség öt százalékát kitevő belsőleg erőteljesen differenciált, jórészt felső értelmiségi, kisebb részt a munkáselithez tartozó jómódú munkásokból álló, előnyöket halmozó réteg, és egy, a népesség mintegy 15 százalékára tehető, tényleges életkörülményeiben kevéssé differenciált deprivált csoport alkotja. (Ennek részletesebb és célraorientált elemzésére lásd Bokor 1985.) A fennmaradó 80 százalék belső rétegződésében is jelen vannak azonban a tradicionális egyenlőtlenségek.

A rétegződés fő tendenciáit tehát nem lenne jogos az örökölt egyenlőtlenségek felbontási folyamataként leírnunk. Igaz, hogy a társadalmunk szerkezetében lezajlott forradalmi strukturális változások következtében a saját osztályszerkezet jórészt felszámolódott; egy új módon

strukturálódó társadalom jött létre. Ennek eredményeként az eredetileg osztályokhoz kötődő egyenlőtlenségek is elvesztették osztálytartalmukat. Társadalmunkat azonban mégsem ezek az alapvetően új tényezők rétegzik. A munkamegosztásban elfoglalt hely, az ehhez kötődő és ennek újratermelését erősen befolyásoló kulturális-életmódbeli egyenlőtlenségek, a falusi és városi társadalom – sok tekintetben megváltozott, de mégis továbbélő – különbségei, az anyagi életkörülmények differenciáltsága a jelentős mérvű státusz-inkonzisztenciák ellenére sem szüntették meg a rétegződés hierarchikus jellegét.

Tény, hogy ezen hierarchia lépcsőfokain jelentős elmozdulásokat konstatáltunk. Sok vonatkozásban új fogalmakra és új szemléletre van szükség, hogy társadalmunk tényleges differenciáltságát a valósághoz hűen és a társadalompolitikai gyakorlatban is hasznosíthatóan leírjuk.

Az egyenlőtlenségi rendszer másik lényeges vonása, hogy mind e rendszeren belül, mind az egyenlőtlenségek nemzedékek közötti újratermelődésében a kulturális egyenlőtlenségek kiemelkedő szerepe tűnik elő. Bourdieu (Bourdieu 1978) utal arra, hogy a szimbolikus – és ezen belül a kulturális – tőke felértékelődése az egyenlőtlenségi rendszerben a modernizációval összefüggő okok következtében jön létre. Ahogy általában a társadalmi viszonyok újratermelődésében – tehát az új strukturális viszonyok kialakulásában – ezek az általános modernizációs tényezők, a kelet-európai szocialista formáció és a magyar fejlődés sajátosságai felerősítik egymás hatását, feltételezhetően ugyanez játszik közre a kulturális egyenlőtlenségek szerepének felértékelődésében is.

A Bourdieu által elemzett hatásokat ugyanis más hatások felerősítik. A központi beavatkozások – a bérrendszer nivellálása és a bérpreferenciák egymást keresztező hatása, az anyagi javak felhalmozásának és különösen a működő tőkének a korlátozása, a származási előnyök legitimitásának permanens megkérdőjelezése, a lakáselosztás különböző elveket használó csatornáinak kialakulása, a hatalmi pozíciók átválthatóságának korlátozása – jó néhány egyenlőtlenség esetében nivelláló hatásúnak bizonyultak, viszont a kulturális-életmódbeli egyenlőtlenségekre kevésbé hatottak, hiszen a beavatkozások szempontjából ezek a legelérhetetlenebbek. Ezért a leginaktabb módon a kulturális egyenlőtlenségek tradicionális elemei tudtak az új struktúrába beépülni. Ez annál is inkább így van, mert az elit pozíciók „értékessége" politikai-ideológiai szempontból éppen ezen a területen kérdőjeleződött meg legkevésbé. A „minden munka egyenlő", a fizikai munka jobb megbecsülése, a gazdagság és a hivalkodó fogyasztás hol agresszívabb, hol tompítottabb elítélése és a „jó" származásból fakadó előnyök elutasítása mellett a kulturáltság és a műveltség pozitív értékként való elismerése lényegében sohasem kérdőjeleződött meg. A hagyományos

kultúra „polgári kultúraként" való elutasítása is csak egy rövid időre korlátozódott, és ekkor sem a kulturáltság és a műveltség általános megkérdőjelezését jelentette. Rövid ideig ugyan politikai szervilizmusként jelentkezett a kulturálatlan beszéd- és viselkedésforma, mint a kvázi proletár öntudat felületes és külsődleges bizonygatása, ez azonban ebben az időben sem kapott hivatalos megerősítést, és rövid idő után kifejezett ellenreakciókat váltott ki.

Mindezek következtében a kulturális-életmódbeli egyenlőtlenségek nemcsak a legerőteljesebben tradicionális elemeiket őrizték meg, hanem igen gyorsan az egyetlen, minden szempontból legitim egyenlőtlenséggé váltak, a kultúra és az ehhez kötődő életmód hatalmilag is akceptált mintává és az egyetlen, minden oldalról legitimizált státuszszimbólummá vált. Így jött létre az a helyzet, hogy az egyéb társadalmi előnyök csak akkor funkcionálnak valóban társadalmi előnyként, ha kultúrára és ehhez kapcsolódó életmódra átválthatók és át is váltódnak. (Hozzá kell ehhez tennünk azt is, hogy ezt a folyamatot az a történeti tradíció is erősítette, amely már korábban is felértékelte a viselkedés és magatartás „kulturáltságának" jelentőségét és szerepét az „úriemberhez" illő magatartási szabályok formájában.)

Mivel pedig a struktúra és az egyenlőtlenségi rendszer sokdimenziósságának és az egymás hatását keresztező strukturális mechanizmusoknak a hatására az egyenlőtlenségek konzisztenciája csökkent, a hatalom, a vagyon, a munkamegosztási pozíció és a fogyasztás közötti kapcsolat meglazult; az igazán átváltható egyenértékként szereplő kulturális-életmódbeli egyenlőtlenségek más egyenlőtlenségekkel való kapcsolata lényegében nem lazult, sőt bizonyos területeken erősödött.

Többek között ez a jelenség magyarázza azt is, hogy az igen nagy mérvű – és továbbra is tömegesnek tekinthető – társadalmi-foglalkozási mobilitás mögött elsősorban a kulturális tőke átörökítésével marad fenn egy viszonylag erős kapcsolat a szülők és gyermekeik társadalmi státusza között.

Struktúra, rétegződés és egyenlőtlenségi rendszer kapcsolatát vizsgálva végül utalnunk kell azokra a tényezőkre is, ahol úgy tűnik, hogy a strukturális viszonyok kevéssé hatnak a rétegződésre. Vizsgálatunk alapján két ilyen tényezőt emelek ki.

Az egyik a vezetők és beosztott értelmiségiek közötti különbség. A vezetői és a beosztott szakértelmiségi funkció vitathatatlanul strukturálisan különböző pozíciókat jelent. A funkcionális szerepekre, a redisztribuciós mechanizmusban elfoglalt helyre egyaránt igaz ez. Az egyenlőtlenségi rendszer vizsgálata során mégsem tudtunk e két csoport között szignifikáns különbségeket kimutatni.

Nemcsak azért hasonló az értelmiség és a vezetők egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helye, mert az alkalmazott – túlságosan széles –

vezető-fogalom a tényleges hatalmat gyakorlókat és az alsóbb szintű vezetőket összemossa, hiszen a beosztott értelmiségen belül is megtalálható az a legfelső kör (kiemelkedő tudósok, művészek, igen széles praxissal rendelkező orvosok, ügyvédek stb.), amelynek az egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helye a vezetőkéhez hasonló.

Sokkal inkább arról van szó, hogy különböző társadalmi mechanizmusok elmossák a vezetők és beosztott értelmiség funkcionális és redisztribuciós különbségét. A hatalmi és a szakelem közeledése, a vezetők jelentős részben értelmiségből való rekrutációja, a beosztott értelmiség túlnyomó részének intézmények kereteiben való munkavállalása, ezek azok az okok, amelyek a vezetőkhöz hasonlóan a beosztott értelmiségnél is megnövelik a szervezetorientációt.

Mindezekből adódóan meglehetősen bonyolult és értelmetlen lenne a vezetők és az értelmiség rétegelkülönítése, ami továbbra sem jelenti azt, hogy ne lenne lényeges strukturális különbség a vezetői és a szakértelmiségi funkció között, csakhogy ezek a funkcionális különbségek társadalmilag, az egyes személyek rétegződési besorolása szempontjából nem képeződnek le.

Az itt vizsgálandó másik tényező a második gazdaság strukturális helyére és rétegződést befolyásoló szerepére vonatkozik. A második gazdaság a társadalmi újratermelési folyamatok szempontjából igen nagy jelentőségű, tehát strukturális szerepe van. Ugyanakkor a társadalmi rétegződésben alig mutatható ki a hatása. Egyfelől azt tapasztaltuk, hogy a második gazdaságban való részvétel jórészt független a társadalmi státusz egyéb dimenzióitól. Igen enyhe az összefüggés a második gazdaságban való részvétel és a státuszcsoportok között is. A falusi népesség erőteljesebben, a városi kevésbé vesz részt a második gazdaságban, de ez a mezőgazdasági kistermelés hatása. Figyelemre méltó, hogy a legkisebb – bár nem jelentéktelen mértékű – részvétel a városi alsó csoportban figyelhető meg (ennek fele egyáltalán nem vesz részt a második gazdaságban, és az intenzív bekapcsolódók aránya mindössze 17 százalék).

A részvétel lehetősége szinte mindenki számára adott, sőt a bekapcsolódás sok helyütt, különösen falun, szinte kikényszerítő elvárássá vált. Ennek következtében a második gazdaságban való munkavégzés általában az adott rétegnek megfelelő életkörülményeket biztosítja, és nem tesz lehetővé rétegváltást. Úgy tűnik tehát, hogy *előzetes várakozásunkkal ellentétben a második gazdaságban való részvétel nem rétegzi a jelenlegi magyar társadalmat.*

Ugyanakkor már *erősebben rétegspecifikus az, hogy a második gazdaság mely formájába való bekapcsolódásról van szó.* A falusi rétegek 90 százaléka mezőgazdasági kistermelést folytat. Az önellátás és az árutermelés arányában sincs a rétegek között szignifikáns különbség.

Bármilyen meglepő is ez, úgy tűnik, hogy a második gazdaság és ezen belül a mezőgazdasági kistermelés a falusi társadalmat egyáltalán nem rétegzi. Ugyanakkor a speciálisan erre irányuló vizsgálatok azt mutatják, hogy a kistermelők felső 3–5 százaléka az, amelynek gazdasága valóban jelentős jövedelmet eredményező vállalkozás. (Kovách–Kuczi 1982). Feltehetőleg ez az a csoport, amelyik nagy arányban van jelen a falusi felső rétegben, és ez okozza, hogy a városokkal ellentétben az értelmiség és a jómódúság itt nem különül el.

Erősebben függ össze a rétegződés és a második gazdaságban való részvétel a városokban. Míg a falvakban a családok 90 százaléka vesz részt a mezőgazdasági kistermelésben, és 18 százalékuk a nem mezőgazdasági második gazdaságban, addig városokban 40, illetve 28 százalék ez az arány. Különösen az utóbbinak jelentős a differenciáló szerepe. A jómódú értelmiség 36, a városi szegény munkások 20 százaléka rendelkezik jövedelemmel a nem mezőgazdasági második gazdaságból.

Úgy tűnik tehát, hogy városokban a nem mezőgazdasági második gazdaságban való részvétel megnöveli a jómódúvá válás esélyeit, de a jómód elérésének korántsem ez az egyetlen útja. A második gazdaságban való részvétel elmaradása növeli az elszegényedés esélyét, de a részvétel még önmagában nem biztosíték a szegénység elkerülésére. Figyelemre méltó, hogy a városokban a második gazdaságban való részvétel erősebben hat az értelmiség belső rétegződésére, mint a munkásokéra. A jómódú értelmiség ugyanis szignifikánsan nagyobb arányban vesz részt a második gazdaságban, mint az átlagos helyzetű; míg a jómódú és átlagos helyzetű munkások között nincs ilyen különbség, a jómódú munkás tehát nem a második gazdaság által válik azzá.

Mindez arra mutat, hogy a második gazdaság sokkal erőteljesebben befolyásolja a társadalmi újratermelés, tehát a társadalmi struktúra alakulását, mint a társadalom rétegződését. A második gazdaságnak viszonylag kicsi, és néhány speciális élethelyzetre lokalizálható a rétegződést befolyásoló szerepe.

Összességében tehát azt tapasztaljuk, hogy a társadalmi struktúra alapvetően kijelöli egy társadalom lényeges egyenlőtlenségi viszonyait, és meghatározza rétegződését. Ugyanakkor vannak olyan strukturálisan fontos jelenségek, amelyek közvetlenül nem képeződnek le az egyenlőtlenségi rendszerben, nem rétegképző tényezők, és viszont, az új strukturába is beépülnek tradicionális társadalmi egyenlőtlenségek.

A magyar társadalom strukturális viszonyait, egyenlőtlenségi rendszerét és rétegképződését vizsgálva egy sok szempontból tagolt társadalom képe kerekedett ki, és elemzéseink azt mutatták, hogy több vonatkozásban is olyan új jelenségeket figyelhetünk meg, amelyek mind a társadalomkutatásban, mind a társadalompolitikában új megközelítést igényelnek.

Utasi Ágnes

PRESZTÍZS, ÉLETSTÍLUS, FOGYASZTÁS

A fogyasztással szimbolizált státusz és életstílus

A társadalmi státusz az egyének és családok tipikus élethelyzete az egyenlőtlenségi rendszerben (Kolosi 1984). Ez a tipikus élethelyzet tipikus magatartást, viselkedést, fogyasztást is katalizál. Adott társadalom tagjai státuszok szerint úgy különböztetik meg egymást, hogy egy láthatatlan, de a társadalom többsége által csalhatatlan biztonsággal érzékelt hierarchikus „létra", a „ranglétra" magasabb vagy alacsonyabb fokára helyezik önmagukat és másokat.

Adott státuszhoz a környezet vélekedésének megfelelő presztízs, azaz tisztelet, elismerés, értékelés kapcsolódik. A társadalomban elfoglalt helyet, s a hozzá fűződő presztízst az egyének legalábbis megtartani kívánják, de amennyiben az életfeltételek lehetővé teszik, igyekezetüket arra összpontosítják, hogy az életút során státuszuk, s ezzel presztízsük is emelkedjék. E cél érdekében szervezik életüket, s meghatározott magatartásokat, strukturáló szerepeket felvállalva igyekeznek megfelelni a környezet várakozásának, társadalmi státuszuknak.

A magatartásrendszeren belül a státusz-hovatartozás egyik domináns demonstratív eszköze az adott státusznak megfelelő fogyasztás. Az empirikus szociológia hamar felismerte a státusz és fogyasztás szoros kapcsolatát, a fogyasztásnak a státuszok megkülönböztetéséhez jól használható indikátor-jellegét. Példaként említhetjük az elit-státusz kutatóinak többségét, akik a fogyasztással összefüggésben tárgyalták és elemezték a társadalmi hierarchia csúcsán levő réteg együvétartozását, a fogyasztás elkülönítő, megkülönböztető exkluzív jellegét és sajátos stílusát (Veblen 1975, Weber 1967, Bourdieu 1978). Hasonlóképpen a társadalmi hierarchia másik végpontján levő státuszcsoport helyzetének bemutatására is gyakori megközelítési módként kínálkozott a „fogyasztói tendenciák" vizsgálata (Halbwachs 1971).

Az 1981 és 1985 között végzett „Rétegződés-modell vizsgálat" életstílus-kutatása is a státusz és fogyasztás közötti szoros kapcsolat feltételezésével indult. E kutatás az életstílust olyan kulturális csoportjellemzőnek tekintette, amely elméletileg úgy közelíthető meg, mint

a társadalom sajátos preferenciákat követő csoportjainak életmódja, mindennapi magatartásainak komplexuma.

A kutatás koncepciója szerint a preferenciákat, s így az azt jelző életmegnyilvánulásokat nem determinálják teljesen a társadalmi-gazdasági feltételek, ugyanakkor nem is teljesen individuálisak. Részben a vagyon (gazdasági és/vagy szimbolikus) és státusz révén elfoglalt hely határozza meg, részben az egyéni választás, melyhez a szocializáció és a tapasztalat adja a motivációt, részben pedig a felvállalt, kollektíven betartott normák. Az életstílusokat az így alakuló ízlésekben, preferenciákban levő különbségek eredményezik, amelyek csoportmeghatározottak. Az egyének a társadalomban a szükségleti hierarchiát, preferenciát alakító csoportokban élnek. Az életstíluskutatás az életfeltételeken belül e csoportmeghatározottságot kiemelten kezeli.

A kutatási defínicó szerint *az életstílus az adott életfeltételek keretében viszonylagos szabadsággal megvalósított preferenciák, ízlések, választások sajátos paradigmája, csoportra jellemző konfigurációja.* E sajátos csoportok megkülönböztetése, körvonalaik vázolása vált a kutatás céljává. A fogyasztást tekintette az életstíluscsoportok körvonalait jelző, azokat differenciáló segédeszköznek, a fogyasztással megkülönböztetett fogyasztási magatartásokat jelző csoportokat pedig az életstílusok vetületének, jelzőjének.

A hipotézis jelzi, hogy mind az életstílus és fogyasztás, mind pedig a társadalmi státusz és fogyasztás között szoros kapcsolatot tételezünk. A fogyasztási mechanizmusok alakulásának körültekintő elemzése azonban nyilvánvaló különbségeikre is felhívja a figyelmet.

A fogyasztási mechanizmusok alakulása

Az egyenlőtlen életfeltételek következtében a társadalom egyes rétegei eltérő mértékben képesek birtokolni a gazdasági-társadalmi fejlettség adott szintjén felkínált materiális és szellemi javakat, következésképpen a különböző rétegek igénye, szükségletei is differenciáltak lesznek.

A szükségletek alapján alakuló fogyasztási preferenciák különböző motivációkra fejlődnek, változnak. A fogyasztási preferenciák teljes átstrukturálódása bonyolult folyamat eredménye. Hiába birtokolja az egyén például az anyagi-gazdasági feltételek bőségét, korántsem biztos, hogy olyan civilizációs fogyasztási javakkal, lehetőségekkel is élni kíván, amelyek élete addigi szakaszában nem álltak rendelkezésre, vagyis amelyek fiatal korában még nem épültek be (épülhettek be) szükségleteinek rendszerébe.

A fenti példa természetesen azt is jelzi, hogy a fogyasztási preferen-

ciák átstrukturálódása az életfeltételek több dimenziójában végbement változást követően várható csak. A feltételrendszer egyetlen elemének megváltozása igen kis valószínűséggel módosítja az egyén szükségletrendszerét, s így fogyasztási preferenciarendszerét is.

A fogyasztási preferenciák jellegének alakulásakor döntőek a gyermekkorban, ifjúkorban ért hatások; maga a nevelés és a gyermekkori, ifjúkori kulturális környezet hatása. A legerősebben, s legmaradandóbban a származási kulturális körre jellemző fogyasztási minták, preferenciák hatnak az egyénre. Noha a felnőtt élet során is számos olyan motiváció éri az individuumot, amely a fogyasztási preferenciák változtatására készteti, ösztönzi, azonban a későbbi minták hatása jelentősen különbözik az ifjúkori szocializációval örökölt, gyermekkorban elsajátított fogyasztási mintáktól. Míg az ifjúkorban elsajátított fogyasztási minta, s az ennek nyomán alakuló preferenciarendszer egyúttal a szülői család kulturális körének, státuszcsoportjának, presztízsének megfelelő, szinte ösztönösen begyakorolt, strukturált szokásrend, addig a felnőttként elsajátított mintákat fokozatosan, elemenként veszi át, adaptálja az egyén, s ezek csak igen lassan strukturálódnak, egységesülnek.

Minden réteg felnőttkori preferenciarendszerét valamelyest alakítja, változtatja a tárgyaknak, javaknak mindig megújuló kínálata. A társadalmi fejlődéssel megjelenő újabb javak fogyasztási mintáit pedig többnyire a kedvező életfeltételek között élő rétegek vagy a tömegkommunikációs eszközök közvetítik.

Amikor a „piacon" bármilyen új, addig ismeretlen árucikk megjelenik, kezdetben csak egyes rétegek képesek ahhoz hozzájutni, majd birtoklása fokozatosan átterjed más rétegekre is. A fogyasztási minták terjedésének ezt a folyamatát jól jelzi a modernizációs tárgyak, civilizációs technikai eszközök (tv, hűtőszekrény, mostanában a video vagy a számítógép) utóbbi évtizedekben lezajlott/zajló hazai expanziója. E javakhoz elsőként a leginkább „vásárlóképes", s az újra leginkább fogékony, többnyire magas társadalmi presztízsű rétegek jutnak, majd fokozatosan a többi réteg is megteremti a szükséges vásárlóképességet s megszerzi ezeket. Az így elért jószágok lassanként látszólag kezdik csökkenteni az egyén számára eredeti, a birtoklást megelőző időre jellemző fontosságukat. Úgy tűnik, hogy ezután a fogyasztási javakat rangsoroló preferenciarendszerben hátrább kerülnek. Sajátos, láthatatlan amortizációs folyamat eredményeként ugyanis ami már megvan, elért, megvalósult szükségletet, vágyat elégít ki, annak a továbbiakban megváltozik a szerepe, jelentősége: ezután már mintegy beleépül, integrálódik a megszerzett tárgy az egyén preferenciarendszerébe. E folyamatban azonban szó sincs arról, hogy az individuum feleslegesnek érezné a már birtokába került civilizációs szükségleteket kielégítő javakat. Ellenkezőleg! Mintegy nélkülözhetetlen „életfeltétellé" alakulva szervesen be-

épülnek az egyének szükségletrendszerébe. Ezután újabb javak iránti igények lépnek fel, s így állandósul az újdonság, változatosság iránti igény.

A fogyasztás előzőkben vázolt sémája is jelzi, hogy ugyan minden társadalmi réteg fogyasztását, fogyasztási preferenciáit alakítja a javak folyton változó, újuló kínálata, de a különböző életfeltételek között élő rétegek mindig eltérő mértékben élnek/élhetnek a felkínált lehetőségekkel (Merton 1980. 352–365).

Minden társadalomban az egyén által elfoglalt társadalmi státuszhoz, az őt megillető társadalmi presztízshez bizonyos „illő", a környezet által elvárt fogyasztási preferenciák társulnak (Weber 1967, Veblen 1975). Míg azonban a meghatározott státuszt már hosszabb ideje betöltő egyének többnyire kevésbé, illetve lassabban változtatnak, inkább megcsontosodik preferenciarendszerük, addig az ugyanazon státuszt éppen elérők, esetleg csak elérni kívánók dinamikusabban változtatják fogyasztási preferenciáikat, hogy ezáltal is biztosítsák önmaguk számára a már majdnem elért, illetve vágyott státusznak megfelelő presztízst. Az individuumok így a fogyasztási javakhoz társuló életstílusukkal tudják leginkább demonstrálni meghatározott társadalmi helyhez tartozásukat, illetve azt, hogy meghatározott társadalmi státuszt, pozíciót kívánnak betölteni.

A fogyasztási preferenciák vizsgálatakor, s az ezekre épülő életstílusok feltárásakor akkor kapnánk pontos információt, ha az egyén társadalmi térben elfoglalt gyermekkori helyét és élete során bejárt útját, elmozdulásait egyaránt figyelembe tudnánk venni. Ezek metszetében lehetne legpontosabban értelmezni a fogyasztási preferenciákat.

Amennyiben az egyén élete során ugyanazon környezetben, szociális közegben él, a társadalom modernizációs fejlődésének hatására – mint arra már az előzőekben utaltunk – hozzá is eljutnak az újabb minták, a fogyasztási szükségletek változtatásának, dinamizálásának újabb lehetőségei, illetve kényszerei. Vagyis a gyermek- és ifjúkorban elsajátított fogyasztási minták nyomán kialakult preferenciákat a fogyasztási javak kínálatának változása, azaz a társadalmi fejlődés valamelyest még a konstans helyzetben élőknél is változtatja.

Ugyanakkor a fogyasztási preferenciák változtatására a legnagyobb hatása annak a mozgásnak, elmozdulásnak van, amelyet az individuum önmaga végez a társadalmi térben. A fogyasztási preferenciák akkor módosulnak, változnak leginkább, ha megváltozik az egyén társadalmi környezete, közege.

Az emberek többsége élete során megmarad öröklött, eredeti pozíciójában, s az évek múltán csak mérsékelten változtatja gyermekkori-ifjúkori szocializációjával „megtanult" fogyasztási szükségleteit. Ponto-

sabban azokat csak úgy és csak annyira változtatja, amennyire a társadalmi fejlődés a változtatást kikényszeríti.

Más a helyzet akkor, ha – mobilitás vagy migráció következtében – kikerülve kulturális köréből, rétegéből, új társadalmi körbe jut az egyén. Ilyenkor a társadalmi térben bekövetkezett „helyzetváltoztatásnak" megfelelően a fogyasztási szükségleteit, preferenciáit is mindenképpen alakítani igyekszik az új körben tapasztalt, az új státuszban tőle elvárt, az új presztízsnek megfelelő fogyasztási mintákhoz. Mindez azonban igen gyakran rendkívül ellentmondásosan megy végbe. Az új körbe integrálódás, tartozás vágyát az egyén leggyakrabban az egyes fogyasztási szférákban túlhajtott, túlfeszített fogyasztással igyekszik demonstrálni (Bourdieu 1978).

Jelentős változást idéz elő a preferenciarendszerben a migráció is. A lakóhelyet változtató egyénnek elkerülhetetlenül megszakadnak, legalábbis meglazulnak emberi kapcsolatai, s ezzel együtt gyakran azok a viszonyítási támpontot jelentő kötődései is megszűnnek, amelyek addig mintaként hatottak rá, s alakították szükségleti hierarchiáját. Hosszabb idő szükséges, amíg új lakóhelyén ismét megtalálja, „beméri" referencia-csoportját, kulturális körét, képes számbavenni azokat, akiknek életfeltétele az övével rokon, s akiknek fogyasztási szokásaihoz hasonulni kíván emiatt. Míg ez az új kapcsolatháló nem válik érzékelhetővé a migráló egyén számára, addig fogyasztása strukturálatlan, átmeneti jellegű marad.

Leginkább akkor érzékelhető ez a helyzet, amikor faluról városba kerülésről van szó. A városba települő egyén a falusitól jelentősen különböző életformát szinte egyik pillanatról a másikra kényszerül elsajátítani, s ez a kényszer szétfeszíti a régi fogyasztási kereteket, még mielőtt az új fogyasztási minták követésében, megválasztásában képes lenne eligazodni.

Külön kell említenünk az iskolázottság emelkedésének fogyasztási preferenciát módosító hatását. A legszembetűnőbb ez természetesen akkor, ha a művelődési mobilitással együtt magasabb társadalmi pozícióba is kerül az egyén. Ugyanakkor ma a társadalomban – mivel napjainkban az intragenerációs mobilitás viszonylag ritkán előforduló jelenség – korántsem ez okozza a nagyobb gondot, hanem inkább a fiatal és idős generációk iskolázottsági különbsége, vagyis az intergenerációs művelődési mobilitás hatása.

A fiatal generáció szüleihez viszonyított jelentősen magasabb iskolázottsága meglehetősen sok feszültség forrásává válhat. Az alacsonyabb iskolai végzettséggel, valamint életük során gyakran civilizációs hiányokkal élni kényszerült idősebbek szükségletei lemaradnak, időnként ellentétbe kerülnek a magasabb iskolai végzettséget, s már jelentősebb civilizációs igényeket birtokló fiatalok preferenciáival. Említésre

méltó itt a fiatalok többségének inkább újra, újabb javak megszerzésére orientált, míg az idősebbek konzervatívabb, változtatásra általában – így természetesen a fogyasztásban is – kevésbé kész beállítottsága.

A generációk fogyasztási preferenciái közötti különbség különösen azért jelentős konfliktusforrás napjainkban, mert a fiatalok anyagi erejüket jelentősen meghaladó szükségleteik kielégítéséhez gyakran rákényszerülnek arra, hogy igénybe vegyék az idősebb generációk anyagigazdasági segítségét, erőforrásait, vagyis elfogadják a felmenő rokonok pénzbeli támogatását. Ezzel a segítséggel pedig a fiatalok nemritkán olyan civilizációs vagy intellektuális szükségleteket kielégítő javakat vásárolnak, amelyek feleslegesnek, „haszontalannak" tűnnek a más fogyasztási prioritáshoz szokott, őket támogató idősebbek szemében (Utasi 1985).

Az eddigiekben kiragadott néhány példa is jelezte, hogy a fogyasztási preferenciák rendkívül sok motiváció hatására alakulnak ugyan, de az egyének, csoportok fogyasztási preferenciarendszere döntően a környezeti változásoknak, az életfeltételek változásának következtében módosul, majd strukturálódik át.

Ugyanakkor ismét szükséges hangsúlyoznunk, hogy az életfeltételek egyetlen dimenziójának – akár gyökeres – változása sem idéz elő strukturális változást a fogyasztási preferenciák egészében. A fogyasztási javak prioritásai, a fogyasztási preferenciarendszer éppen a kulturális hagyományokra épülő szokásszerűséget őrzi leginkább, s így átstrukturálódásához, de még jelentős, szembetűnő módosításához is az életfeltételek több elemének együttes megváltozása szükséges.

Státuszcsoportok és életstílus-csoportok

A fogyasztási preferenciák jellemzőit keresve kiválasztottuk, kijelöltük azokat a fogyasztási szférákat, amelyeket az életstílusok feltárásához alkalmasnak ítéltünk.

Kilenc, jellemzőnek és kulturális csoportonként eltérőnek ítélt fogyasztási területet emeltünk ki, s ezekre dolgoztunk ki egy-egy indexet. A fogyasztást a marxi elmélettel egyezően egészen szélesen értelmeztük (MEM 1972). Mértük az *intellektuális tevékenységet* (színház-, múzeum-, hangverseny-, mozilátogatás, napilap-, hetilap-, folyóirat- és könyvolvasás, tanulás); *a rekreálódást* (üdülés, nyaralás, hétvégi program, testkulturális aktivitás, a szabadon eltölthető idő nagysága, rekreációs tárgyak); *a tárgyi környezetet* (tárgyi kultúraközvetítő eszközök); *a lakáskultúrát* (komforttényezők); *a lakásberendezést* (különféle berendezési tárgyak: függöny, szőnyeg, kép, növény, olvasólámpa, író-

asztal, könyvespolc, hangszer), valamint *a háztartási fogyasztást* (higiénés szerek fogyasztása, öltözködés és táplálkozás). Az *emberi kapcsolatokat* is „mérhetővé" alakítottuk, csakúgy, mint *a családi szokásokat* (ajándékozás, gyermeknevelés, gazdálkodásmód). Számba vettük az „időfogyasztás" egy speciális területét, a *második gazdasági tevékenységet is.*

Előzetesen azt feltételeztük, hogy a kilenc vizsgált szférában az alanyok többsége nem egyenletesen fogyaszt. Egyes indexeken magasabb, másutt alacsonyabb intenzitás jellemzi a csoportok fogyasztását. Az egyének, csoportok fogyasztási-magatartási struktúrájának, konfigurációjának feltárása céljából az indexeken mért értékek együttes kezelésére volt szükség. *A különböző szférák kapcsolódásának jellege adta a csoportkaraktert.* Módszerül a klaszteranalízist választottuk.[1] Az így kialakított csoportok átlagos indexértékei jelezték a fogyasztási konfigurációt, amely különböző motivációra jön létre.

Az előzőekben érintettük azokat az életfeltételeket, körülményeket, amelyek megváltoztathatják az egyén gyermekkori szocializációjával örökölt fogyasztási preferenciarendszerét. Vizsgálatunk azonban kevésbé tudta feltárni azt, hogy a fogyasztási rendszer milyen motivációra alakult az egyéneknél és csoportoknál. Alapvetően csak azt regisztrálhattuk, hogy ki, milyen fogyasztási preferenciát követ, s ennek segítségével különböztettük meg a társadalom eltérő fogyasztási preferenciák szerint élő csoportjait, amelyek hipotézisünk szerint egyúttal eltérő életstílust követő társadalmi csoportok is. Másként fogalmazva lehetőségünk addig terjedt, hogy differenciáltuk, elhatároltuk egymástól a társadalomban ma eltérő fogyasztási preferenciákat követő makrocsoportokat.

Módszerünk alapvető hiányossága – úgy gondoljuk – az, hogy az életfeltételeket konstansnak, egy adott helyzetben levőnek tételezni kényszerültünk, mintegy a felvétel időpontjának megfelelő helyzetet állóképszerűen kimereviteni, s kevésbé tudtuk megállapítani, hogy a preferenciák milyen motivációra, az életút során esetlegesen bekövetkezett életfeltételi változásokra alakultak.

Vagyis csak adott fogyasztási preferenciák követésének tényét konstatáltuk, s utólag, mintegy rákérdezve kíséreltük meg felfedezni azt, hogy az individuumok általunk regisztrált preferenciasora mennyiben változhatott ifjúkori szocializációját követően a társadalmi modernizációs fejlődésnek, illetve a társadalmi térben történő esetleges elmozdulásnak, helyváltoztatásának következményeként.

[1] A *Clustan* programcsomag *Relocat* eljárását alkalmaztuk. (Nem hierarchikus klaszteranalízis hierarchikus fúzióval, az euklideszi távolság alapján.) A klaszteranalízis felhasználásának lehetőségeiről és korlátairól lásd Nemeskéri 1982.

Az előzőekből egyértelműen következik, hogy a társadalmi státuszcsoportok és az életstílusok teljes együttjárása, azonossága ugyan lehetetlen, de valamelyes hasonlósága mégis törvényszerű.

A státusz- és az életstíluskutatás eltérését már a vizsgálati hangsúlyok, súlypontok, koncepciók különbözősége előrevetíti. A *társadalmi státusz* fogalmi definíciójából világosan kitűnik, hogy itt nem a munka világától, a gazdasági szerkezettől független életformán, hanem az életfeltételek egyenlőtlenségén van a hangsúly, beleértve a gazdasági egyenlőtlenségeket is (Kolosi 1984).

A státuszvizsgálattal szemben az *életstílus-kutatás* adottnak tekinti a munka világa, s a gazdasági szerkezet által meghatározott, kijelölt egyenlőtlenségeket, s feltételezése szerint éppen ezek az egyenlőtlenségek alkotják azokat az életkereteket, vagyis formákat, amelyeken belül az egyének, társadalmi csoportok némileg eltérő módon szervezhetik életüket, alakíthatják életstílusukat. Ezek a keretek egyesek számára keményebbek, szilárdabbak, áttörhetetlenebb falakat emelnek az élet megszervezéséhez, szinte formába kényszerítve az egyéneket, csoportokat, mások számára az életkeretek, vagyis az életfeltételek jelentősen nagyobb elaszticitása eltérő stílusok kialakítását teszi lehetővé.

Mind a státusz-, mind az életstílus-kutatás a vizsgált jelenséget sok paraméter által meghatározottnak tekinti, s megegyezik abban is, hogy mindkét kutatás megkísérli differenciálni a vizsgált jelenség szempontjából különbözőnek talált társadalmi rétegeket, csoportokat, s azok nagyságára vonatkozóan tájékoztató jellegű arányokat közöl.

A státuszvizsgálat a társadalmi státuszt elemekre bontva feltáró munkájában két fő dimenziót jelölt ki: az *életformát,* amelyet az életkörülmények és életvitel meghatározottságában szemlélt, valamint a *társadalmi pozíciót,* amelyet a munkamegosztás és érdekérvényesítés paraméterekre bontva keresett (Kolosi 1984. 13.).

A státuszvizsgálat Kolosi Tamás által választott dimenzióinak csupán egyik feléhez: az életformához kapcsolódik az életstílus-vizsgálat, illetve a státuszvizsgálat által kimetszett dimenzióknak ezt a részét nagyítja ki, teszi vizsgálata tárgyává. Az életstílus-kutatás azonban nem egyszerűen csak kiemeli és részletesebb analízisnek veti alá a fenti dimenziók mentén a társadalmat, hanem a státuszvizsgálattól némileg eltérő koncepcióval, módosított hangsúllyal közelít a jelenséghez.

A dimenziók kijelölése már jól jelzi a különbségeket. A státuszvizsgálathoz hasonlóan az életstílus-kutatás is az életkörülmények dimenziói közé sorolja a lakóhelyi települést, de a lakásmódot már attól eltérően az életvitelt jelző preferenciarendszer következményének, eredményének tekintve nem életfeltételi meghatározottságnak, hanem kulturális értékek, preferenciák, vagyis az életstílus által alakítható dimenziónak tekinti. Hasonlóképpen az alapkoncepciók különbözőségére utal az is,

1. sz. ábra

Státusz- és életstílusindexek

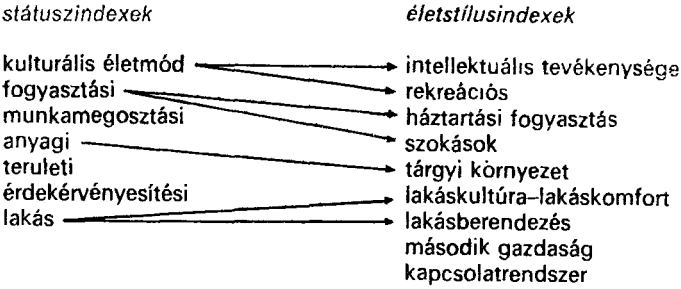

hogy míg a státuszvizsgálat a kulturális-életmódbeli státusz részének tekinti az iskolai végzettséget, addig az életstílus-kutatás ezt adott, örökölt, alig változtatható életfeltételi dimenziónak tartja, következésképpen nem építi be az életstílus-dimenziók közé, hanem a kontrollként használt életfeltételeket mérő tényezők részévé teszi.

Az életstílus-kutatás az iskolai végzettségen és lakóhelyi településen kívül az életfeltételek elemei közé sorolja még a munkakörülményeket és munkamegosztási pozíciót, a társadalmi-családi származást, neveltetést, valamint a jövedelmi viszonyokat. Míg a társadalmi státusz vizsgálata az érdekérvényesítés dimenzióját is státuszdimenzióként kutatja, az életstílus-kutatás ettől eltekint. Ennek fordítottja történik a második gazdaságban végzett munka vonatkozásában, amelyet – mint az életstílust is jelző idő- és energiafogyasztás jelzőjét – életstílus-dimenzióként kezelünk.

A státuszvizsgálat az összevonások után hét dimenzió mérésével differenciálta a státuszcsoportokat. Az életstílus-kutatás – mint az előzőekben láthattuk – kilenc dimenzió mentén dolgozta ki indexeit. A státusz- és életstílus-vizsgálat dimenziói végül is helyenként hasonlítanak egymáshoz, míg máshol – az eltérő vizsgálati célt, kutatói szándékot követve természetesen különböznek. Az egy-két szóval, rövidítve jelzett index-nevek csak némileg utalhatnak a mért társadalmi jelenségre, pontos tartalmuk ismertetésére ehelyütt nincs mód, arra azonban így is alkalmasak, hogy a vizsgált paraméterek legfőbb hasonlóságát és különbözőségeit áttekintsük (lásd az 1. sz. ábrát).

A státuszvizsgálat dimenziói közül a legjelentősebbnek a kulturális életmód és fogyasztási státuszdimenziók bizonyultak. Ezt igazolta a státuszdimenziókkal, illetve indexekkel végzett faktoranalízis eredménye, amely szerint e két dimenzió mentén elfoglalt hely befolyásolja

leginkább a társadalmi státuszt (Kolosi 1984. 72.). Ha visszatekintünk a státuszvizsgálat előzőekben érintett kiinduló dimenziórendszerére, láthatjuk, hogy a hipotézis szerint e domináns dimenziók döntően az életvitelhez kapcsolódnak, s természetesen ezeknek a jelenségeknek mérése adja az életstílus-vizsgálat dimenzióinak gerincét is. A fentiek ismét jelzik, hogy a társadalmi státusz és az életstílus között erős kapcsolatnak kell lennie. Következésképpen a kétféle kutatásnak az eltérő vizsgálati cél és kutatási szemlélet ellenére is számos területen érintkezési pontot kell találnia. Vagyis azt mondhatjuk, hogy mivel a társadalom adott státuszú egyedei hasonló életstílust-életvitelt alakítanak ki, ezért a vizsgálat eredményeként feltárt státuszcsoportoknak és életstílus-csoportoknak több-kevesebb hasonlósága szükségszerű. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

A fogyasztási preferenciák segítségével differenciált szükségleti szintek és életstílus-csoportok

A fogyasztási preferenciákat vizsgálva kirajzolódott előttünk a szükségleti hierarchia egymástól elkülönülő, ugyanakkor egymásra épülő négy lépcsőfoka. Az egymásra épülő, vertikálisan elrendeződő szükségletek terjedését is jelezték adataink.[2]

ÉLETSTÍLUSOK, ÉLETFORMÁK A BIOLÓGIAI, ILLETVE PRIMER SZÜKSÉGLETEK SZINTJÉN

A civilizációs-modernizációs fogyasztási elemeket még alig vagy egyáltalán nem tartalmazó fogyasztási rendszer szerint élő népesség legfőbb célja, és többnyire egyetlen lehetősége is, hogy újratermelje biológiai létét. A lakás náluk szinte kizárólag a biológiai védelem funkcióját, az evés a jóllakás céljának megelégedettségét szolgálja/szolgálhatja.

[2] *Primer* vagy *biológiai* szükségletek szerint fogyasztónak tekintettük azokat a csoportokat, amelyeknél a fogyasztási indexek többségének alacsony értékei egyáltalán nem utaltak civilizált környezetre, művelődési igényekre. *Civilizációs* igényűnek tekintettük azokat a fogyasztási javakat, amelyek a modernizációs fejlődéssel terjedtek el általánosan. Ilyenek például a komfortos, korszerűen berendezett lakás, modern higiénés fogyasztás, üdülés, rekreáció stb. *Intellektuális* szükségletek szerint fogyasztanak feltételezésünk szerint azok, akiknek fogyasztási szerkezetében jelentős a szellemi javak súlya, aránya.

A szépség igényét alig tükrözik a lakókörnyezeti tárgyak. A tájnak, természetnek is szinte kizárólag hasznossági szerepét, rendeltetését keresik e körben, a rekreáció természettel összefüggő formái még alig ismertek számukra. A fennmaradást, az „én" egyszerű biológiai újratermelését célozza ez a primer szükségleteket kielégítő fogyasztás.

A vizsgálati eredmények azt jelezték, hogy a legkevesebb civilizációs elemet ötvöz fogyasztásában a falusi települések idős lakosságának többsége, és a több életfeltételi hátránnyal – betegséggel, tudáshiánnyal, szegénységgel – élni kényszerülők, legyenek azok fiatalok vagy idősek.

Vizsgálatunk szerint a mintának s feltételezhetően a társadalomnak is mintegy negyede (24,2%), a vizsgálattal differenciált minta két életstílus-csoportja sorolható e szükségleti szintre. Korántsem mondhatjuk, hogy döntően a hagyományos értelemben vett szegénység, vagyis kizárólag anyagi-gazdasági szükség irányítja e réteg fogyasztását, szabgátat, határt lehetőségeinek. Kétségtelenül a legtöbb anyagi-gazdasági hiánnyal, halmozott hátránnyal élő – a szó hagyományos értelmében vett – szegény ember e primer szükségletek szerint fogyasztó életstílus-csoportba került, a szükségleteket azonban más környezeti, életfeltételi hatások is fékezik, gátolják. E gátak közül külön említendő a parasztmúlt hagyományát még ma is erősen őrző idős emberek önkorlátozó, az egykori életfeltételi kényszerek hatására megkövülten a biológiai újratermelés szintjén maradó primer fogyasztási szükséglete.

A fogyasztás helyett önkorlátozással folyamatosan újabb földterületre kuporgató, s minden jobb terméket piacra szállító, pénzzé tevő emberek igen nehezen tudnak egykori szokásaiktól, kulturális hagyományaiktól, így konzervatív fogyasztási preferenciáiktól szabadulni, ha már nem elég fiatalon érte őket a fogyasztási szükségleteket is forradalmasító életfeltételi változás. Számukra a pénz puszta léte, gyarapítása vált céllá, ez jelenti a biztonságot. Fogyasztási igényeik fejlődését keretek közé szorítja a tradicionális kuporgatás. A földre takarékoskodás egykori racionalitása irracionális formában így él tovább, s ez visszafogja, erősen korlátozza ma is a fogyasztást (Losonczi 1977).

Hasonlóképpen örökségnek, kulturális hagyománynak tűnik a biológiai szükségletek kielégítését célzó fogyasztást realizáló népesség egy részénél a „látástól vakulásig" munkálkodók, gépszerű robotolással, ugyanakkor állandó aszkétikus lemondással élők csoportja. Szorgalmas becsületességgel dolgoznak ők, s paradox módon a rendkívül sok munka eredményét, jövedelmét korántsem tükrözi fogyasztásuk. A közel legtöbbet dolgozó, és egyúttal alig fogyasztó rétegként él e csoport. Ellentmondásos helyzetüket leggyakrabban életük alakításának, irányításának képtelensége, s konzervatív értékeikkel alacsony szinten meg-

1. sz. táblázat

Státuszcsoportok és életstílusok

Életstílusok / fogyasztás csoportok	Státusz-csoportok		Intellektuális szükségletek		Civilizációs szükségletek		
			1 Élet-stílus-elit	2	3	4	5
Felső Elit	Státusz-elit	1	41,6	35,8	10,2	6,9	5,1
		2	19,3	38,4	17,4	7,9	9,6
		3	9,2	28,0	25,8	14,9	16,8
Közép		4	2,4	11,2	19,8	13,1	8,7
		5	6,5	13,8	22,8	15,9	28,4
		6	4,3	14.9	15,5	14,4	23,2
Alsó		7	1,2	8,0	12,3	7,6	18,2
		8	0,0	0,8	2,8	2,4	3,6
		9	0,3	1,5	4,0	7,6	7,2
		10	0,0	0,5	2,7	4,5	9,8
		11	0,0	0,2	0,8	1,6	1,2
Depriv.	Depriválť	12	0 0	0,0	0,0	0,0	0,0

rekedt igényeik idézik elő, s ezek egyúttal lehetetlenítik a civilizációs fogyasztási szükségletek kialakulását.

E szinten a fogyasztási preferenciák vizsgálata végső soron alig mutat különbséget a hiányos, hátrányos életfeltételek között élő „elesett" csoport (11,2%) és a mindig dolgozó, s mégsem fogyasztó „robotolók" (13,0%) között. A primer szükségletek szerint élő népesség egy része – így ezek között feltehetően a robotolók többsége –, rendelkezik a civilizációs javak egy-egy elemének eléréséhez szükséges anyagi erővel, míg másik részét halmozottan hátrányos helyzete és/vagy a szegénység megfosztja ettől a potenciális lehetőségtől is (Bokor 1985).

A fogyasztási preferenciákat, s így az életstílust, életvitelt vizsgálva azonban e két csoport között mégsem tehetünk jelentős különbséget. Ha ugyanis csak úgy rendelkezik az egyén pénzével, hogy az számára nem válik a javak fedezetévé, pontosabban még nem birtokolja azokat az igényeket, vágyakat, szükségleteket, amelyek hatására javakká váltaná át vagyonát, pénzét, az életstílust jelző fogyasztási preferenciák nem változnak.

Vagyis a vizsgálatunk eredményeként kirajzolódott két primér szükségletek szerint élő csoport életfeltételében, potenciális lehetőségében több-kevesebb különbség mindenképpen van, de a fogyasztási preferenciák, életstílus jelentős különbséget nem jelez.

Elemi civilizációs szükségletek			Primér (biológiai) szükségletek		Összesen %
6	7	8	9	10 elesett	
0,0	0,1	0,2	0,0	0,0	100,0
4,1	1,2	2,0	0,1	0,0	100,0
0,4	3,2	1,6	0,0	0,0	100,0
24,5	13,6	3,0	3,1	0,6	100,0
0,0	9,0	3,6	0,0	0,1	100,0
7,2	13,7	6,1	0,6	0,1	100,0
22 6	17,5	4,8	5,7	2,2	100,0
26,7	22,4	2,2	29,5	9 6	100,0
13,9	39,7	5,2	12,4	8.2	100,0
6,4	43,9	8,0	10,4	13,8	100,0
13,0	21,8	1,6	34,4	25,5	100,0
1,9	7,2	0,7	34,5	55,8	100 0

A CIVILIZÁCIÓS SZÜKSÉGLETEK EGY-EGY ELEMÉNEK FOGYASZTÁSÁT TÜKRÖZŐ FÉLIG MODERNIZÁCIÓS ÉLETSTÍLUSOK

A primer szükségletek után minőségi változást eredményez a szükségletek rendszerében, ha az egyén fogyasztásában prioritást kap valamelyik civilizációs-modernizációs fogyasztási szféra. Vizsgálatunk a civilizált lakással, a lakáshoz jutás sokak fogyasztását átstrukturáló hatásával, civilizációs szükségletre utaló, leginkább kiemelkedő fogyasztási szféraként találkozott.

Mintegy a civilizációs-modernizációs szükségletek küszöbének tekinthetjük azt a vágyat, amelynek hatására az egyének – gyakran rendkívüli áldozatok árán is – fogyasztási szerkezetük teljes átalakításával, nem ritkán az összes többi fogyasztási szférában jelentős lemondással, önkorlátozással – biztosítják a korszerű, komfortos otthont. Adataink szerint ez a vágy, ez az igény a minta igen nagy részének fogyasztását irányítja.

Ugyanakkor az egyének többnyire csak akkor vállalják az elemi civilizációs igényeket jelző lakás, lakókörnyezet megteremtését, ha rentábilisnak vélik az ehhez szükséges ráfordítást. Sokan inkább elutasítják

a túlzott áldozatot követelő idő- és energiaráfordítást, s inkább lemondanak e civilizációs igény kielégítéséről.

Gyakori az az ellentmondásos helyzet, hogy hallatlan áldozattal végül is sikerül megteremteni a civilizált lakókörnyezetet, de a megkésve megszerzett javak külsődlegesek maradnak, csupán a reprezentáció, az ünnepi fogyasztás szférájában kapnak helyet, nem képesek behatolni, betörni a mindennapi kultúrát tükröző mindennapi fogyasztás területére. Így történik ez azoknál – az eredendően évtizedeken keresztül biológiai szükségletek szerint élő csoportoknál –, akik amint végre eljutnak a civilizált otthon megteremtéséig, emellé felépítik, illetve megőrzik, s mindennapi használatra valamennyi évszakban és napszakban megtartják a többnyire civilizálatlan melléképületet, „nyári konyhát". Ez marad a mindennapi szükségletek kielégítésének állandósult, megszokott „fogyasztási" kerete, míg a civilizációs igények szerint felépített „nagy ház" valamennyi komfortelemével az egykori „tisztaszoba" immár egész házzá bővített szentélye lesz. Vagyis megteremti, s birtokolja az egyén a civilizációs fogyasztás domináns elemét, de idegen, külsődleges marad számára.

A civilizációs igények szerint felépített lakás „fogyasztását" nagymértékben fékezi, ha az egyén munkáját civilizálatlan, vagy alig civilizált körülmények között végzi. Ennek hatására otthona vonatkozásában is kevésbé igényes, s inkább marad a megszokott, régi formáknál és kereteknél. A modern, korszerű körülményeket fenntartja az ünnepi, reprezentációs szféra számára, vagy jobb esetben átengedi annak mindennapi használatát, „fogyasztását" az utódainak. Ezzel persze egyúttal lemond arról, hogy a komfortos, civilizált lakás igénye szükségletrendszerébe integrálódjék.

A lakás mint civilizációs környezet létrehozása, megteremtése a kevésbé szerencsés életfeltételek között élő rétegek számára csak többletmunkával lehetséges. A második gazdaságban végzett tevékenység ellenértékét mérési eredményeink szerint a társadalom közel ötöde arra használja fel, hogy ezzel azt az életfeltételi hiányt kompenzálja, amely lehetetlenítené a civilizált otthon birtoklását. *A második gazdasággal kompenzálva civilizált lakókörnyezetet teremtők* (17,1%) fogyasztását nagymértékben alakítja ugyan a létrejött, az egyénben megszületett civilizációs vágy, igény, azonban az életfeltételeknek ezen a szintjén mindez csak hosszú ideig tartó kényszerű lemondással valósulhat meg. A lakásteremtés szinte minden más fogyasztási szférában féken tartja az igényeket, s a primer szükségletek szintjére kényszeríti a fogyasztást.

Később egy évtized, vagy nem ritkán még hosszabb idő múltán a létrehozott, valóban civilizációs keret a megkövült, kényszerűen visszafogott, primér szinten tartott szükségletek hatására már nem képes átstrukturálni a fogyasztást. A civilizációs fogyasztási preferencia nem

tud kialakulni, „féllábú" marad, mert a gazdasági erő egészét felemészti, felfalja az építkezés, lakásvásárlás.

Egész egyszerűen kiszámítható, hogy ma a rétegek többsége családi jövedelméből nem képes házat építeni, lakást vásárolni. A házak, lakások azonban mégis épülnek, mert a minden megelőző kortól szélesebb rétegre jellemzően megjelent, kialakult, kielégítésre váró civilizációs igények kikényszerítik azokat. Hogyan épülhetne a gyenge és közepes életfeltételek között élők háza másként, mint a többletmunka kompenzációs erejével, a fogyasztás valamennyi más szférájából elvont, s e célra átcsoportosított, ide koncentrált anyagi erővel, s a legtöbb helyen ezt kiegészítve még családi-baráti összefogással, kalákás munkakölcsönnel?!

A pénz- és munkakölcsön törlesztése még tovább növeli a visszafogott fogyasztás idejét, s mintegy az élet döntő szakaszára konstanssá teszi a lakásteremtés célját biztosító kompenzációs stratégiát. Mindezek után törvényszerű, hogy több évtized múltán az esetlegesen beköszöntő szabadabo lehetőségek már nem hozhatnak változást, s a legtöbb szférában a primer szükségletek szintjén kényszerű szokásként konzerválják a visszafogott, aszkétikus fogyasztást. A kompenzációs lakásteremtés eredményeként egymás mellett, egységben találjuk a kezdődő civilizációs igényeket jelző komfortos lakókörnyezetet, s a keretek közé kényszerített, visszafogott primer szinten maradt szükségleteket valamennyi más fogyasztási szférában.

Az életfeltételeknek ezen a szintjén a második gazdasággal kompenzálva lakást teremtő csoport mellett még két – az előzőtől eltérő fogyasztási preferenciát követő, de hasonlóképpen félig modernizálódó csoportot jelzett kutatásunk. Sajátos ellentmondást eredményez az életvitelben, ha még nincs meg a civilizált otthon teremtésének reális lehetősége, de már élnek a civilizációs vágyak, igények. Ilyenkor gyakran előfordul, hogy a minden komfortot nélkülöző ház udvarán megjelenik a gépkocsi, a motor, igényként él a kirándulás, üdülés, s már valamelyest a művelődési aktivitás is. Félig modernizáció, félig civilizáció ez is, az életfeltételek által kikényszerített racionális „féllábúság", amely leginkább a falvakban élő, de már nagyrészt városban dolgozó fiatalok életvitelére, illetve fogyasztási preferenciáira jellemző.

A falun élő fiatalokat részben munkakörülményeik, de a megszokott, tradicionális környezet életfeltételeket fékező igényszintje is kevésbé kényszeríti a civilizált otthon teremtésére. Nem ösztönzi őket erre az a rendkívüli áldozatot igénylő pénz- és energia-befektetés sem, amellyel a csatornázatlan falusi/falusias városi településeken létre le het hozni a civilizált lakókörnyezetet. A ház, különösen a komfortos ház, lakás tehát csak sok lemondás árán, sok pénz- és energiabefektetés eredményeként jöhetne létre, míg a gépkocsi, motor vagy más civilizációs

igények eredményes kielégítése kevesebb ráfordítást követel. Természetes tehát, ha a fiatal számára mindenképpen rentábilisabbnak, következésképpen reálisabb vágynak tűnik ez utóbbi javak megszerzése. Ugyanakkor nemcsak könnyebben tud hozzájutni ezekhez, de a motorizáció például kitágítja a világot, katalizálja, indukálja a városi modernizációs minták adaptálását is. Vagyis minden arra ösztönzi a fiatalt, hogy – ha nem is rendelkezik komfortos, civilizált lakással – vágyai, céljai, így fogyasztási preferenciái között a komfortos lakókörnyezet megteremtését megelőzve, illetve ahelyett a motorizáció, és/vagy más szférában megjelenő civilizációs igényeket jelző fogyasztás nyerjen prioritást.

Miután a házépítés, lakásteremtés egyes rétegek számára több éves, évtizedes lemondással jár, a félig modernizálódás egyik pregnáns jellemzőjeként, s tipikus életstílusként találkozunk a *„motorizált komfort-nélküliséggel"*. Ezt a sajátos fogyasztást kutatásunkban a döntően falusi fiatalokat tömörítő, a kulturális hagyományokat intenzív kapcsolatrendszerünkkel is őrző életstílus-csoport követte (11,2%).

Figyelemre méltó e civilizált otthon nélkül élő/élni kényszerülő fiatalok életstílus-csoportjánál, hogy felfedezhető az intellektuális fogyasztás egy-egy eleme is fogyasztási preferencia-rendszerükben. Ez a jelenség a társadalom modernizációs fejlődésének rendkívül erős hatására utal. Igaz, hogy még messze vannak e csoport tagjai attól, hogy egységes civilizációs szükségletrendszer szerint szervezzék életüket, de a társadalom modernizációs fejlődési folyamatát, illetve annak hatását mindenképpen jelzik a különböző fogyasztási szférákban általunk mért adatok.

A félig modernizálódás jellemzi azokat a presztízsmobil és/vagy migrációval városba került egyéneket is, akik nincstelenek, cselédsorsú vagy eredményes gazdálkodásra nem képes falusiak utódaként tanulással megbecsült városi vagy városban dolgozó munkássá, nem ritkán nagyra értékelt, kvalifikált szakmunkássá, szellemivé váltak. Társadalmi státuszuk a hagyományos mércék szerint jelentősen magasabbnak tűnik föld nélküli, még a paraszti „kuporgatást", lemondást sem, csupán az állandó hiányt, nélkülözést ismerő őseikhez képest. Ezt a társadalmi emelkedést azonban sok veszteséggel élik meg: megszakadnak kapcsolataik, ha nem képesek élni a szerzés-gazdagodás mai lehetőségeivel.

Míg a paraszti gazdálkodás hagyományainak örökösei, vagy más kistulajdonosok leszármazottai össze tudják egyeztetni a kistermelői gazdagodást a munkásléttel, addig e csoport tagjai az „örökölt ügyetlenséggel" lemaradnak a paraszt–munkás–vállalkozó szerepeket összeegyeztetni, s szintetizálni tudókkal folytatott versenyben. Ha városba költöznek, szinte törvényszerűen megszakadnak emberi kapcsolataik. Itt ugyan igyekeznek megteremteni a civilizált otthont, de erre teljes

egészében nem képesek kapcsolathiányuk, két kultúra határán levő helyzetük, hozott mintáik, s preferenciarendszerük következtében. Megkísérlik ugyan követni a városi civilizációs-modernizációs fogyasztási mintákat, de többségüknél ez nehezen strukturálódik. Civilizációs fogyasztásuk félig modernizációt jelezve csak egyes elemekre korlátozódik.

Ha a faluban maradnak, ugyanilyen erősen érzik kívülállásukat. Falun ma – ismeretes módon – újra törvény az „ügyes gazdagodás", s ennek eredményét a környezet elvárja és számonkéri az egyéntől. A gazdálkodás hagyományát nem örökölt munkásokra, mint lemaradókra értetlenül, némi megvetéssel, lenézéssel tekint a falu, amennyiben azok egészséges, „munkabíró" emberek, s mégsem képesek a munkásélet mellett gazdálkodva is „boldogulni".

Vizsgálatunk szerint e csoportnál a szakmai siker, előrejutás nem kompenzálja a kulturális tradíció miatt hiányzó gazdálkodói mentalitást, s így e csoportot a civilizációs-modernizációs fogyasztás egy-egy elemét kiemelő, s nem általánosan civilizációs igények szerinti fogyasztás jellemzi.

Meg kell azonban jegyeznünk, hogy vizsgálatunk szerint a minta legkisebb csoportja ez a *kapcsolatnélkülivé* vált sajátos életstíluscsoport (3,2%). Ebből pedig arra következtethetünk, hogy a nincstelenek utódainak többsége képes volt alkalmazkodni az új körülményekhez, mintegy asszimilálódott a többi réteghez.

A szükségleti szintek fokozatait tekintve tehát az életfeltételek szorításában él, annak meghatározottságát követve döntően *biológiai* vagy *a civilizációs-modernizációs szükségletek egy-egy elemét kiemelve,* erre koncentrálva összpontosítva gazdasági erejét, de még nem egységesen valamennyi szférában civilizációs igények szerint *képes fogyasztani vizsgálatunk szerint a minta (népesség?) több mint fele* (55,6%). Jelentős különbségek mérhetők természetesen a társadalmi hierarchia ezen alsó „féltekjén" is az egyes életstílus-csoportok között, de valamennyi csoportra jellemző, hogy az életfeltételek rendkívül erős meghatározói a fogyasztás, következésképpen az életstílus-választás lehetőségének. Az életfeltételi keretek itt mintegy kijelölik az egyének fogyasztási preferenciáit. Az erős meghatározottság miatt ezen a szinten inkább beszélhetünk életformákról, mint a választás lehetőségét is hangsúlyozó életstílusokról.

A LEGTÖBB SZFÉRÁBAN CIVILIZÁCIÓS SZÜKSÉGLETEK SZERINT FOGYASZTÓK ÉLETSTÍLUSAI

A kedvezőbb életfeltételek hatására a civilizációs szükségletek, igények, vágyak kiteljesedhetnek. Az ilyen társadalmi lehetőséggel rendelkező rétegek valamennyi fogyasztási szférában általánosan, egységesen civilizációs-modernizációs javakat is fogyaszthatnak. Természetesen a körülmények, életfeltételek itt is több variációt, többféle hangsúlyt jeleznek a preferenciák vizsgálatakor, de a civilizációs igények e csoportoknál már strukturált egységbe rendeződve találhatók, s a nagyobb lehetőségek az egyéni választás nagyobb szabadságfokára is utalnak.

A civilizációs szükségletekkel élők eltérő aspirációit, fogyasztási preferenciáit kutatva elsőként *a beruházókat, a civilizációs-modernizációs tárgyi javak beszerzésére,* esetenként azok felhalmozására *orientált életstílus* követőit találtuk. Fogyasztásukban központi szerepet kap a lakás és annak a berendezése. Emellett korszerű háztartási fogyasztással, kezdődő rekreációs igényekkel is változatos, modern életvitelre törekednek. Fogyasztási preferenciáikat ugyan elsősorban a tárgyak megszerzése, a tárgyi környezet modernizációs-civilizációs igények szerinti fejlesztése irányítja, de ez mintegy feltétele a szükségletek további fejlődésének, a civilizációs igények kiteljesedésének (10,4%).

Tipikusnak találtuk ezt az életstílust elsősorban a kis- és nagyvárosok lakótelepi népességének fogyasztási szükségleteit vizsgálva. A civilizációs javak: komfortos otthon, korszerű tárgyi berendezés, a tárgyak fokozatos és szisztematikus egymásutánisággal történő megszerzése irányítja az itt élők jelentős részének fogyasztását. Igaz, hogy e civilizációs tárgyi környezet stílusegysége, harmóniája sokszor hiányzik, s e körben gyakran elmarad még a tárgyak természetes, folyamatos, mindennapi kultúrába épülő fogyasztása, a megszerzett javakat „fogyasztással" élvező gyakorlat is. Az igény azonban már kétségtelenül megjelent, létezik e csoportnál. Igaz az is, hogy a legújabb tárgyakat, a kereskedelmi kínálatban megjelenő javakat néha válogatás nélkül beszerzik, s azok nem mindegyikét „fogyasztják". A mindennapi kultúrába épülő, mindennapi szükségletté váló civilizációs fogyasztás helyett ugyanis ezen a szinten még hangsúlyosabb a tárgyak birtoklása, vagyis azoknak inkább dekorációs, s az elért státuszt legitimáló, mint használati vagy fogyasztási érték jellege van. E tárgyak meglétével, birtoklásukkal a gazdagodást, a fokozatos gyarapodást kívánják demonstrálni ennek az életstílusnak követői.

E csoport tagjainak egyre nagyobb arányban van gépkocsija. Megjelenik a hobbi-telek is, s sokuknál a paraszti tradíció hatására a hasz-

nosságot és rekreációt együtt egységbe forrasztva a telek válik a kikapcsolódás döntő terepévé.

Az általánosan civilizációs szükségletek szerint élő, s eszerint fogyasztó első csoport életstílusát tehát alapvetően a modern tárgyi javak birtoklása, azok megszerzésére irányuló vágy, stratégia jellemzi.

Új életstílus jelentkezik, ha már az egyén megszerezte, elérte vagy örökségként birtokolhatja az alapvető civilizációs tárgyakat. Ilyenkor maga a fogyasztás is hangsúlyosabbá válhat, vagyis az, hogy az egyén valóban használja, fogyassza a birtokába került civilizációs javakat.

Adataink szerint a vizsgált minta mintegy tizede a modernizációs-civilizációs materiális eszközök jelen társadalmi körülmények között elérhető többségét már birtokolja, mégpedig úgy, hogy intellektuális igényeket még alig jelez fogyasztása. Ezáltal a fogyasztás fejlesztésének, bővítésének lehetséges útjaként sajátos életstílusként kínálkozik a civilizációs javak „élvezetes" fogyasztása, magának a fogyasztásnak, valamennyi divatjának némi „túlhajtásával" is (10,2%).

Főleg jómódú szakmunkásoknál, diploma nélküli szellemieknél találkoztunk jelentős arányban ezzel a fogyasztási preferenciával. Gépkocsi, civilizációs igények szerint berendezett lakás, korszerű, a legújabb árucikkeket is azonnal felfedező háztartási fogyasztás, rendszeres üdülés, szabadidős program jellemző e csoportra. Az intellektuális javak kínálatától azonban távol tartják még magukat. Vagyis amennyiben hipotézisünket követve úgy képzeljük, hogy a civilizációs szükségleteket adott szinten felváltják az intellektuális igények, úgy erre a népességi tizedre a preferencia-rendszernek ez a minőségi változása még korántsem jellemző.

Az e csoporthoz tartozók tehát megválasztják, s élvezettel fogyasztják a társadalmi fejlettség adott szintjén felkínált, a legkedvezőbb társadalmi csoportok mintájából átvehető és átvett civilizációs-modernizációs materiális javakat. *Fogyasztásorientált szükségleteikbe azonban intellektuális igények még alig épülnek.*

Mások hasonló életfeltételek, lehetőségek mellett másnak tulajdonítanak fontosságot életükben, más életstílust követnek, másként fogyasztanak. Orientációjuk, választásuk látszólag éppen ellentétes az előző csoportéval, ugyanis némileg inkább korlátozzák saját fogyasztásukat, s mintegy megállítják civilizációs tárgyi szükségleteik fejlődését. Vagyis nem merítik ki az életfeltételek által biztosított anyagi lehetőségek forrását, nem fordítják azt fogyasztásukra. Látszólag irracionálisnak tűnik a szükségleteknek ez a „befagyasztása" az életfeltételeknek éppen ezen a szintjén, ahol már lehetőség nyílna az előzőkben megismert életstíluskövetéssel a javak élvezetére is.

E csoporthoz tartozók önkorlátozó fogyasztása azonban nagyon is racionális döntés következménye. Annak érdekében redukálják saját

fogyasztásukat, hogy a következő életfeltételi szintet utódaik számára mintegy előrehozzák, vagyis minél kedvezőbb körülményeket tudjanak biztosítani gyerekeik számára.

Az utódok fogyasztásába már nemcsak, és nem jellemzően materiális civilizációs javak épülnek be itt, hanem az előrelátó családorientált szülők igyekeznek ellátni őket az eszmei-intellektuális javak birtoklásának lehetőségével, illetve szükségletével, igényével is.

E csoporthoz tartozó individuumok szükségleteik élére helyezik, prioritást biztosítanak a presztízsnek, a társadalmi előrejutásnak. Pontosabban náluk a család presztízsének emelése kerül az életstílust szervező szükségletek fókuszába.

Kérdéses, hogy mi az oka a preferált presztízs továbbadásának, hagyományozásának? E csoport tagjai tudatosan vagy ösztönösen felmérik, hogy a társadalom legmagasabb presztízsű része nemcsak, s nem elsősorban materiális javakat birtokol. A legmagasabb presztízshez ez kevés. A társadalom nem értékeli magasra azokat, akik csak civilizációs tárgyak, javak birtokosai. A legmagasabb presztízshez, mindezt kiegészítendő, elsősorban eszmei javak: tanulás, intellektualizálódás (s ehhez magas képzettség megszerzése) is szükséges.

Az utódok presztízsemelésére koncentráló, azt mindenáron előmozdító, elősegítő életstílus követői felmérik, hogy a társadalomban többnyire a képzettek és/vagy a legmagasabb iskolai végzettség birtokosai rendelkeznek azzal a szimbolikus tőkével, amelynek hatására társadalmi presztízsük, megbecsültségük, társadalmi értékelésük a többi rétegénél jelentősebb (7,5%).

Ezek a tapasztalatok késztetik az egyént arra a racionális választásra, hogy ne a fogyasztás túlzott élvezetére törekedjék, ellenkezőleg, utódait igyekezzék messzemenően ellátni a civilizációs-modernizációs javak birtoklásának lehetőségével, és/vagy „taníttatással", az elithez hasonlóan különórák „vásárlásával" így is segítve a gyerekek intellektuális fogyasztási igényeinek kialakulását.

Mindehhez saját fogyasztását azért kényszerül némileg visszafogni az egyén, mert az életfeltételek vizsgált szintjén a két célt: fogyasztást és az utódok segítését együtt nem teszik lehetővé az anyagi körülmények.

Még ezután is kérdés marad, hogy miért tekinthetjük – az önkorlátozás ellenére is – racionálisnak ezt a döntést? Az egyén saját helyzetét felmérve megállapítja, hogy önmaga már nem képes a szükségletek magasabb lépcsőfokára jutni, a következő szintet elérni. Nem vállalja, mert nem érzi reálisnak az intellektuális szükségletek kialakítása érdekében, a tanulást, s szerencsés esetben az ennek segítségével elérhető magasabb presztízst nyújtó társadalmi státuszt. Az erős presztízsvágy azonban már kialakult, annak kielégítését tehát – úgy véli – az utódok számára is biztosíthatják.

Ezért irányítja az egyén utódait úgy, hogy saját presztízsvágyát, társadalmi emelkedését az általa biztosított lehetőségekkel, az intellektualizálódást katalizáló segítséggel, gyermekei valósítsák meg. Ezáltal emelkedhet a család a presztízshierarchián.

A legtöbben erre az elhatározásra azokból a társadalmi csoportokból jutnak, amelyek munkájukkal már közel kerültek az intellektuális preferenciákat követő legmagasabb társadalmi presztízst birtokoló csoportokhoz: középfokon végzett szellemiek, kisiparosok, kiskereskedők, s a diploma nélküli vezetők, vagyis azoknak a foglalkozási-munkamegosztási csoportoknak a képviselői, amelyek helyzete lehetővé teszi a civilizációs igények mellett eszmei szükségletekkel is élő, azt preferáló társadalmi rétegek életstílusának megismerését.

AZ INTELLEKTUÁLIS FOGYASZTÁSI PREFERENCIÁT JELZŐ ÉLETSTÍLUSOK

Az általunk vizsgált minta mintegy hatodára az *intellektuális szükségletek alapvető fontosságát jelző fogyasztás* jellemző (16,3%). Megmaradnak természetesen általánosan a civilizációs javak iránti igényeik is, amelyek az előzőekben vizsgált szinteken, az előzőekben megismert csoportoknál már kialakultak, de e javak birtoklása mellett előtérbe kerülnek/kerülhetnek az eszmei, intellektuális szükségletek. Az intellektuális javaknak prioritást biztosítva fogyasztó népességen belül két, egymástól jól elkülönülő életstílus-csoportot jelzett kutatásunk.

Viszonylag kevesen vannak a minta egészéhez viszonyítva azok, akik valamennyi általunk vizsgált fogyasztási szférában jelentősen több, színvonalasabb fogyasztásra képesek, mint a népesség bármely más rétege. E csoportot elitnek – a szó kvalitatív tartalma nélkül –, pontosabban *fogyasztási elit*nek tekinthetjük (5,5%). Életfeltételük a többi csoportéhoz viszonyítva kiugróan kedvező fogyasztás lehetőségét biztosítja. Vagyis a kedvező életfeltételek mellett náluk lehetséges és természetes módon a szükségletrendszerbe integrálódnak az intellektuális igények is.

Az elit életstílus-csoportba tartozók jobbára értelmiségiek, kvalifikált szakmunkások és diploma nélküli szellemiek. Magas színvonalon birtokolják/birtokolhatják a civilizációs javakat, annak a mi társadalmi-gazdasági viszonyaink közepette megvalósítható, elérhető bőségét élvezik, s mintegy túljutottak az általánosan materiális javak preferenciáit jelző fogyasztási szükségletek fázisán.

Az intellektuális javak fogyasztását előnyben részesítő második csoport vizsgálatakor többnyire még az elitnél is magasabb intellektuális igényeket jeleztek mércéink. Ugyanakkor az ide tartozók civilizációs

tárgyi környezete jelentősen lemarad az előbb jelzett leggazdagabban fogyasztó elitnek nevezett csoportétól.

E jobbára fiatal értelmiségieket, kvalifikált szakmunkásokat, s diploma nélküli szellemieket tömörítő intellektuális életstílus-csoport tagjai között találjuk a potenciális elitet is, azokat, akik fogyasztásukkal néhány év múlva feltehetően utolérik, sőt – a társadalmi fejlődés következtében – elhagyják a jelenlegi elitet.

Igaz, hogy a materiális javak elithez hasonló bőségét még nem élvezik az *intellektuális életstílus-csoport* tagjai, de a civilizációs szükségletek kielégítéséhez mindenképpen megfelelő életfeltételeket birtokolnak. Ez nem is lehet másként, hiszen a vizsgálat minden kétséget kizáróan igazolta, hogy a társadalom csoportjainál a szellemi-intellektuális szférában mutatkozó jelentős fogyasztás az általánosan birtokolt, fogyasztott materiális-civilizációs javak mellett történik.

Döntően alacsony jövedelmű fiatalok találhatók a jelzett csoportban. A kérdés az, hogy ennek ellenére miként realizálható mégis együtt az intellektuális és civilizációs igényű fogyasztás? Tapasztalataink szerint több oka van annak, hogy a nem éppen kielégítő anyagi-gazdasági erő ellenére is lehetővé válik az intellektuális preferenciák követése. Az okok közül a legjelentősebbek: valamennyi más réteghez viszonyítottan magasabb a képzettségük; többnyire civilizációs környezetben nevelkedtek; képzettségükkel többnyire magas presztizsű foglalkozásokat töltenek be. Az így strukturálódott, kialakult és elsajátított kulturális értékek együttesen mintegy kikényszerítik az intellektuális fogyasztás elsődlegességét.

A másik domináns ok a generációk kapcsolatából következik. A képzett fiatalok szülei – jövedelmük átcsoportosításával, nem ritkán szükségleteik redukálásával is – biztosítják utódaik számára a fiatalok anyagi lehetőségeit jelentősen meghaladó, de életfeltételeik hatására szükségleteikbe épült igények kielégítését.

A csoport tagjai felhalmozott materiális javakkal ugyan többnyire még így sem rendelkeznek, de családi segítséggel mintegy 35 éves korukra a fiatal intellektuális életstílust követők többsége a fogyasztási elitbe kerülhet.

A szükségletek egymásra épülése és hierarchiája

A fogyasztási csoportokat, illetve életstílus-csoportokat vizsgálva megállapíthatjuk, hogy a szükségletek szintjei egymásra épülnek, a civilizációs, majd intellektuális szükségletek egyre jobban áthatják a fogyasztást. (Hasonló eredményre jutott A. Maslow is [Maslow 1954].)

Az életfeltételek szorításában először a legelemibb, szinte kizárólag csak a *biológiai önreprodukciót* biztosító életformák jelentkeznek. Amint azonban az életfeltételek megengedik, megjelennek a civilizációs igények, ennek is legelső elemeként a megfelelő lakás „fogyasztásának", birtoklásának vágya.

A fogyasztási preferenciákat tükröző ezen második lépcsőfokon a lehetőségek *a civilizációs javak egy-egy elemének birtoklására* adnak csak lehetőséget. Strukturáltan egységes, minden szférát átható civilizációs fogyasztás esélyét azonban még nem biztosítják.

A következő lépcsőfokon már a *civilizációs eszközök beszerzése,* kiterjedt *birtoklása* jellemző, de találkozunk itt már a megszerzett *javak élvezetére, fogyasztására orientált* életstílussal is. Sajátos preferenciaként jelenik meg ugyanitt a *presztizs primátusának* életstílust alakító hatásával az utódok intellektuális felkészítésének és civilizációs javakkal történő optimális ellátásának stratégiája.

Végül a vertikálisan elrendeződő, illetve annak tételezett szükségletek legfelső szintjén megjelenhet, s a fogyasztási szerkezetben a legfontosabb helyet foglalhatja el a szellemi javak fogyasztási szükségletekbe épült, állandósult igénye. Mindez azonban csoportra jellemzően csakis úgy, hogy a fogyasztott javak között találjuk a civilizációs jólét szinte valamennyi, a társadalom jelenlegi fejlettségi szintjén általánosan elérhető elemét is. Vagyis a szellemi szükségletek primátusa, preferált választása csoportra jellemzően csakis a civilizációs javak általános birtoklását követően jelentkezik.[3]

A szükségletek egymásra épülése, egymásutánisága szinte törvényszerű a társadalom eltérő életfeltételek között élő rétegei, csoportjai számára, ugyanakkor az individuumok egyes szükségletei korántsem jelentkeznek ugyanilyen szigorú törvényszerűségként egymás után. Vagyis a csoport és egyén kétféle minősége a fogyasztási preferenciák, szükségletek különbözőségét is hordozhatja.

Az egyéneknél rövidebb, de időnként hosszabb időre is megfordulhat a szükségletek hierarchiája. Ismeretes, hogy komfortnélküli, civilizációs javakat nélkülöző környezetben is „megteremhet" az erős intellektuális igény, s ennek hatására a szellemi igények kielégítése kerül a fogyasztási preferenciák élére. Sokan emelkedtek így a szellemi élet kiválóságai közé. A szükségletek egymásutániságának ez a sorrendi változása azonban egyedi, individuális jelenségnek tekinthető. Társadalmi rétegek, csoportok nem járhatnak ilyen rendhagyó fejlődési utat.

Látszólag cáfolni látszik fenti állításunkat a „kispénzű", szegény,

[3] Az életstílus-csoportokról és a szükségleti szintekről részletesebben lásd Utasi 1984.

nélkülöző értelmiségiek tradicionális csoportjainak intellektuális szükségletek elsődlegességét valló, annak prioritását biztosító fogyasztása. Ilyen évszázadok (évezredek?) óta például a tanítók vagy a kishivatalnokok csoportja. Az életfeltételek közül azonban e csoportoknál a legtöbb dimenzió: így a neveltetés, a társadalmi környezet, a végzett munka jellege, annak társadalmi presztizse mindenkor biztosította, illetve elvárta az intellektuális fogyasztási igények kifejlődését. Többnyire tehát „csak" egyetlen dimenzió, a jövedelem, és ezzel a gazdasági-vagyoni helyzet bontja meg az életfeltételi dimenziók sorrendi harmóniáját. Mivel azonban a dimenziók többsége indukálja az intellektuális preferenciák követését, ez az anyagi-gazdasági szükség ellenére is sajátos struktúrába rendezi, s többnyire bármi áron kikényszeríti az intellektuális, eszmei javak elsődlegessége szerinti fogyasztást.

Vizsgálatunkból tehát megállapítható, hogy a szükségletek, s az azokra épülő életstílusok vertikálisan rendeződnek el a társadalomban. Alapvetően az életfeltételeknek megfelelően differenciálódnak rétegenként a fogyasztási szükségletek, hagyományok és életstílusok is. A kulturális meghatározottság rendkívül erős, s a tradíciók gyakran még az életfeltételek több elemének együttes változását követően is fékezik, alacsonyabb szintre kényszerítik egyes rétegek fogyasztását.

Az erős hierarchizáltság következtében nehéz prognózist adni, noha kétségtelenül a legjelentősebb gondot az jelenti, hogy a minta többsége még nem él/nem élhet általánosan civilizációs-modernizációs fogyasztási preferenciák szerint. Úgy tűnik, a társadalmi rétegek szükségleteinek további fejlődése csak akkor remélhető, ha a rétegek döntő többsége eljut az általánosan, a fogyasztási szférák többségére kiterjedő civilizációs szükségletekig.

Ez a tendencia kétségtelenül érzékelhető, hiszen hallatlan energiát fordít a rétegek többsége a civilizációs szükségletek domináns elemének: a komfortos, „emberhez méltó" lakásnak a megteremtésére.

Azoknál a rétegeknél, amelyeknél ezek az igények kielégíthetők, illetve kielégíthetők lesznek, ezt követően már nagyobb arányban várható az eszméket előnyben részesítő, azoknak prioritást biztosító életstílus-követés.

Amíg ezt nem teszik lehetővé a társadalmi csoportok többségének életfeltételei, törvényszerű a hátrányos életfeltételek között élők küzdelme annak az anyagi erőnek az előteremtéséért, amellyel megszerezhetik a civilizációs javakat. Vagyis ezzel együtt törvényszerű a szerzés, gazdagodás legtöbb réteg által preferált célja.

A társadalom többségénél – mint az adatok is igazolják – korántsem beszélhetünk negatív előjellel „fogyasztási társadalomról". Nálunk a szükségletek fejlődésének, s így a fogyasztásnak még bőven van progressziót kiváltó tartaléka.

Az életstílus-csoportok és státuszcsoportok tartománya

Végül vessük össze a fogyasztási preferenciákkal differenciált csoportokat, vagyis a hipotézisünk szerinti életstílus-csoportokat a döntően életfeltételi meghatározottság alapján megkülönböztetett státuszcsoportokkal. A státuszcsoportok és életstílusok, vagyis a fogyasztási preferenciák alapján feltárt csoportok összehasonlító elemzésének jogosságát megkérdőjelezheti, hogy ez ideig pontos mércét egyik jelenség mérésére sem sikerült kialakítani. Mindazonáltal az összehasonlítás kísérlete mégsem volt felesleges: így is jelentős hasonlóságot találunk. (Lásd az 1. sz. táblázatot.)

Ha a *státuszcsoportokat* az *„elit"* (1. státuszcsoport), *„felső"* (2–3. státuszcsoport), *„közép"* (4–7. státuszcsoport), *„alsó"* (8–10. státuszcsoport) és *„deprivált"* (11–12. státuszcsoport) hierarchikus mezőre osztva hasonlítjuk az életstílusok fogyasztási csoportjaihoz, mégpedig az *„intellektuális preferenciákat"* követve fogyasztó, a *„civilizációs", „elemi civilizációs"* és *„primér"* szükségletek szerint fogyasztó csoportokhoz, a minta legalább háromnegyede mindkét vizsgálat szerint azonos szintre sorolódik, ugyanazon tartományba kerül.

A legfelső státuszcsoportban vizsgálva a konzisztenciát, azt tapasztaljuk, hogy a *„státusz-elit"* döntő többsége (77,4%) intellektuális preferenciák szerint fogyaszt, vagyis a státuszhierarchia csúcsán a művelődés, intellektualizálódás természetes, szükségletekbe épült fogyasztási terület.

A *„felső státuszcsoportokba"* tartozóknál szinte kivétel nélkül civilizációs szükségletek szerinti fogyasztást mértünk (92,6% illetve 94,7%).

A *„középső státuszcsoportokba"* tartozók mintegy négyötöde számára törvényszerű a civilizációs és/vagy elemi civilizációs szükségletek szerinti fogyasztás (82,7, 79,7, 80,1, 83,0%). Vagyis a társadalmi státuszcsoportok közbülső régióiban a civilizációs-modernizációs tárgyak, javak megszerzése, fogyasztása a legáltalánosabb.

Ugyanitt egyes csoportok életstílusában már megjelenik a presztizsemelkedés sajátos vágya, egy olyan familiáris presztizs-szükséglet, amelyet az utódok fokozott képzésével, taníttatásával, vagyis intellektuális igényeinek emelésével igyekeznek kielégíteni.

Az *„alsó státuszcsoportok"* legalább négyötöde legfeljebb elemi civilizációs, de leginkább csak primér szükségleteit kielégítve fogyaszt/hat. Az alacsony társadalmi státusz tehát nem teszi lehetővé a teljes civilizációs környezet „fogyasztását", csupán kezdődő, a civilizációs fogyasztás egy-egy elemét találhatjuk meg e csoportoknál. Az életstílus és státuszcsoportok közötti legteljesebb „harmónia", illet-

ve „átfedés" a státuszrétegződés szerinti *„depriváltak"* kategóriájánál található. Ezekben a státuszcsoportokban a csoporttagokra szinte teljes egészében csupán primér vagy legfeljebb elemi civilizációs szükségletek szerinti fogyasztás jellemző. Ha az enyhén depriváltak státuszcsoportján kívül csak a depriváltakat tekintjük, a konzisztens együttjárás minden kétséget kizáróan jelzi e népességi tized hátrányos fogyasztását, a társadalom más rétegeihez viszonyított abszolút depriváció-ját.

A fogyasztási preferenciák mérésével megkülönböztetett szükségleti szintek és a státuszcsoportok hasonlósága, gyakori együttjárása adataink alapján nyilvánvaló. Igazolódott az, amit kutatásunkban más vonatkozásban is megállapítottunk: az életfeltételek – amelyeket itt a státuszcsoportok jeleznek – döntő mértékben meghatározói a választásnak, a preferenciák szerinti fogyasztásnak.

A státuszok és fogyasztási preferenciák mérésével differenciált csoportok fennmaradó különbözősége hipotézisünk szerint részben a különböző kutatási célt szolgáló más dimenziók használatának, részben az eltérő kutatói szemléletnek a következménye, de azt is jelzi, hogy életfeltételeiken belül rendelkeznek az individuumok némi szabadsággal, választási lehetőséggel.

A bármennyire is merev, szűk életfeltételrendszer, életfeltételi keret is biztosít valamennyi individuális szabadságot az élet szervezéséhez, a prioritások alakításához. A keretek átlépése azonban olyan kockázatos vállalkozás, amely a harmónia, a strukturált fogyasztás és szükségletrendszer helyett a feszültség, elégedetlenség állandó érzését eredményezi, és státuszcsoportok közötti perifériális helyzetbe juttatja az individuumot. Mindennek ellenére az individuális fejlődés kikényszerítheti ezt a kockázatvállalást, mert az egyént magába záró kulturális csoport szükségleteit meghaladó individuális fejlődés többnyire csak áldozatok árán lehetséges.

Róbert Péter

A SZÁRMAZÁSI EGYENLŐTLENSÉGEKTŐL A STÁTUSZKÜLÖNBSÉGEKIG

Az emberek társadalmi státusza, a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helye különböző, s ezek a különbségek – amint az elmúlt évek rétegződés kutatásai mutatták (Kolosi 1984) – többdimenziós jelleggel, a státusz-inkonzisztenciák rendszerén keresztül ragadhatók meg. A többdimenziósság, illetve a státuszinkonzisztencia jelensége azonban nem csupán a társadalmi rétegződés szintjén létezik. A társadalom strukturálódása, a társadalmi viszonyok újratermelése sem vezethető vissza egyetlen viszonylatrendszerre, elemzése többcsatornás hálózati modellt kíván. A társadalmi újratermelés természetesen széles körű, átfogó, több szempontból elsősorban makroszintű folyamat (Ferge 1982). Mégis létezik olyan metszete, amely mikroszinten, az egyének szintjén is vizsgálható. Ez a tanulmány egy ilyen mechanizmust állít a középpontba, az egyenlőtlenségek *individuális újratermelődését*, azt, hogy a családi háttér, a származás egyenlőtlenségei milyen kapcsolatban állnak a társadalmi helyzetben később megfigyelhető különbségekkel.

A probléma tulajdonképpen egy jellegzetes mobilitás kutatási kérdésfeltevést rejt magában, nevezetesen hogy mennyiben múlik a származáson, a családi háttér különbségén a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben elért státusz. Mégsem egyszerűen mobilitásvizsgálatról van szó, legalábbis annak hagyományos értelmében, hanem a rétegződésvizsgálat többdimenziós szemléletének erre a kérdésre történő adaptálásáról.

Amennyiben a társadalmi státusz az egyenlőtlenségek különféle szféráiban elfoglalt helyzetek együttesét jelenti, a társadalmi mobilitás pedig, definíciója szerint, a társadalmi helyzet, a státusz változását jelöli, ennek a származástól a státuszig vezető folyamatnak szintén az egyenlőtlenségek különféle csatornáin keresztül kell megvalósulnia. A cél tehát a társadalmi rétegződés *dinamikájának többdimenziós vizsgálata*, ahol az egyén számára a kiindulópont a több összetevő, differenciáló tényező együtteseként felfogott származási háttér, a végeredmény pedig a szintén különböző egyenlőtlenségi tényezőket figyelembe vevő státusz. E két pont között húzhatók meg a helyzetváltoztatás különféle útjai, a mobilitásnak, illetve az egyenlőtlenségek újra-

termelődésének különféle csatornái. E helyzetváltoztatások, mobilitások, immobilitások együttesen jelentik *a státuszmobilitást.*

A státuszmobilitás másik – a rétegződés vizsgálatának módjából szintén következő – jellemzője, hogy a különböző egyenlőtlenségi szférákban való helyzetváltoztatás végbemehet *inkonzisztens* módon is. Ahogy a társadalmi státusz lehet több differenciáló ismérv szempontjából inkonzisztens, úgy a családi háttér is lehet az. Az egyenlőtlenségi rendszerben való mozgás pedig szintén lehet inkonzisztens, amennyiben valaki státuszát tekintve lehet az egyik differenciáló tényező szempontjából jobb, a másikból rosszabb, egy harmadik tényező szempontjából pedig akár ugyanolyan helyzetben, mint származása alapján. Ugyanakkor természetesen találhatók a társadalomban olyanok is, akiknek helyzete a szülőkéhez képest minden szempontból javult, romlott vagy változatlan maradt. Az egyenlőtlenségi rendszer dinamikáját, az előnyök és hátrányok átörökítésének mechanizmusát éppen az ilyen együttjárásokon, a mobilitás többdimenziós folyamatának konzisztens, illetve inkonzisztens típusain keresztül lehet megragadni.

A társadalmi helyzetváltoztatásnak így két szintje különböztethető meg. Az egyik szint a többdimenziós jellegből következően az egyes egyenlőtlenségi szférákban való emelkedést, süllyedést vagy immobilitást jelenti. A másik szint esetében a konzisztencia-inkonzisztencia jelensége alapján lehet szó komplex értelemben vett emelkedésről (ha valaki minden dimenzióban jobb helyzetbe került), komplex értelemben vett süllyedésről (ha valaki minden dimenzióban rosszabb helyzetbe került), vagy komplex értelemben vett immobilitásról. Ez utóbbi adódhat abból, hogy valaki az egyes egyenlőtlenségi dimenziókban külön-külön is immobil, de abból is, hogy valaki az egyes csatornákon eltérő irányokban, inkonzisztens módon változtatta meg a társadalmi helyzetét.

A státuszmobilitásnak a széles értelemben vett származástól a széles értelemben vett társadalmi helyzetig ívelő folyamata tehát két szempontból is módosítja a társadalmi mobilitás hagyományos fogalmát. Egyrészt kitágítja azt, amennyiben a folyamat összetettségét, többdimenziós jellegét figyelembe véve olyan emberekről is kiderülhet, hogy valamilyen értelemben, az egyenlőtlenségek valamely szférájában megváltozott a helyzetük, akiket a hagyományos mobilitásvizsgálat immobilnak tekintene. Másrészt viszont, amikor komplex értelemben vett helyzetváltoztatásról, a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben való mozgásról van szó, a jelenség korlátozottabb, leszűkítettebb lesz. Feltételezhető ugyanis, hogy a differenciálódások különböző szféráiban lezajló mozgások sok ember esetében semlegesítik egymást, vagy legalábbis csökkentik, korlátozzák egymás hatását. A különféle jellegű,

irányú inkonzisztens elmozdulások ugyanis könnyen eredményezhetik azt, hogy végül a társadalmi helyzet összességében nem lesz sem jobb, sem rosszabb. Ez végeredményben azt jelenti, hogy a mobilitás, *a társadalmi helyzetváltoztatás mértéke, lehetősége kisebb, mint az az egyes egyenlőtlenségi szférákban való mozgások alapján várható lenne.*

Az eddigiekből nyilvánvaló kell legyen, hogy a mobilitás vizsgálata, vizsgálhatósága szorosan összefügg az emberek társadalmi helyzetének meghatározásával. A társadalmi státusz megragadása, „megmérése" és a mobilitás, a státusz megváltozásának vizsgálata közötti kapcsolat annyira kihat a mobilitáskutatások „ideológiájára", hogy önálló elméletről alig lehet beszélni. Jellegzetesen empirikus vizsgálati módszerről van szó, amelyik lassan már a harmadik generációjához érkezik. Nincs itt hely és mód arra, hogy részletesen foglalkozzunk a mobilitáskutatások első, az I. S. A. paradigmán (International... 1951) alapuló, vagy a második, az útelemzés módszerét bevezető (Blau–Duncan 1967) generációjával. Amit hangsúlyozni szeretnénk, hogy ezek nemcsak kérdésfeltevésüket, a mobilitási folyamat megközelítését, az alkalmazott módszereket tekintve különböznek, de abból a szempontból is, ahogy a társadalmi helyzetet operacionalizálják, ami végső soron a társadalom szerkezetére, illetve működésére vonatkozó elméleti állásfoglalást is jelent.

A mobilitási folyamat többdimenziós és konzisztenciák-inkonzisztenciák rendszerére figyelő megközelítése ebben az értelemben tekinthető újszerűnek. A társadalmi egyenlőtlenségi rendszer, az abban elfoglalt helyzet ilyen szemléletű vizsgálata inkább tekint vissza bizonyos előzményekre (Lenski 1954, Machonin 1969, Wesolowski–Slomczynski 1978). Nem történt viszont korábban még kísérlet arra, hogy egy ilyen típusú rétegződés koncepciót következetesen lefordítsanak a mobilitás problematikájára. Jóllehet a társadalmi mobilitás elméletileg többek szerint is többdimenziós jelenség (Sorokin 1927, Kirchberger 1975, Bolte–Recker 1976), mégis újnak, kísérleti jellegűnek minősül, hogy e folyamatot empirikusan is az egyenlőtlenségek különféle csatornáin való elmozdulásokon keresztül próbáljuk megragadni, és a helyzetváltoztatás folyamatát ezáltal minél árnyaltabban leírni (Róbert 1984).

A fenti elméleti megközelítés alapján széles körű empirikus elemzést végeztünk, amelynek legfontosabb eredményeiről számol be ez a tanulmány.

Családi háttér és gyermekkor

Vizsgálatunk egyik alapkérdése, hogy a családi háttér, a származási egyenlőtlenségek hogyan befolyásolják az életpálya alakulását, menynyiben határozzák meg azt a helyzetet, amelybe valaki a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben eljut. Feltételezhető, hogy minél részletesebben vizsgáljuk a gyermekkort, a szülői családot, annál több olyan információ, adalék birtokába jutunk, amelyről belátható, hogy szerepet játszott a státusz-szerzés folyamatában. A mobilitásvizsgálatoknál megszokott adatok, az apa foglalkozása, illetve iskolai végzettsége, kiegészítve esetleg az anyára vonatkozó hasonló információkkal is, a szülői családnak nagyon fontos ismérvei, amelyek azonban a származási egyenlőtlenségeket csak részben írják le. Ezért a kutatás kezdetétől arra törekedtünk, hogy a családi háttérről minél részletesebb adatokat szerezzünk, s kísérletet tegyünk a státusz-szerzés folyamatában szerepet játszó további háttérismérvek kvantifikálható formában történő megragadására. Ebbe az irányba bátorítottak azok a külföldi kutatások is, amelyek a mobilitáskutatást a családi háttér összetettebb vizsgálatával kapcsolták össze (Sewell–Hauser–Featherman 1976, Hauser–Featherman 1977, Sewell–Hauser–Wolf 1980, Ganzeboom 1982, Rumberger 1983, de Graaf 1984).

Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy a szülői család, a gyermekkor iránti retrospektív érdeklődés számos nehézséggel jár. Nem várható el például, hogy a megkérdezettek mindenre emlékezzenek, vagy egyáltalán, hogy tudják szüleikről mindazokat az információkat, amelyekre szükségünk lenne. Mégis, mindezen korlátok ellenére, megpróbáltuk ugyanazt az utat járni a származás többdimenziós mérésekor, amelyet Kolosi Tamás követett a jelen státusz esetében. A kérdőívben elemi, tényszerű adatokat gyűjtöttünk a szülői családra és a gyermekkorra vonatkozóan, s ezekből az információkból építettük fel a családi háttérindexeket. A skálák konstrukciójának alapelvei is azonosak voltak: a vertikális különbségekre, tehát a származási egyenlőtlenségekre koncentráló, hierarchikus, szintén csak nagyságrendi mérésre alkalmas, az átlagos társadalmi helyzethez viszonyító, s így a normális elosztást közelítő indexeket dolgoztunk ki. Tudomásul kellett vennünk, hogy ezeket a háttérindexeket a státuszindexeknél rendre kevesebb adatból kellett megszerkeszteni, illetve, hogy a gyermekkorról kapott információk, tényszerű jellegük ellenére, az emlékezet által „átszínezettebbek", pontatlanabbak, esetlegesebbek, mint a jelen helyzetre vonatkozó adatok.

Figyelembe véve, hogy Kolosi Tamás a státusz mérésekor milyen dimenziókat jelölt ki, s ezekhez milyen indexeket szerkesztett (amelyek a státuszmobilitás vizsgálatakor, mint a folyamat végeredményét leíró

változókat, fel kívántunk használni); továbbá tekintetbe véve, hogy a családi háttérnek a státusz-szerzés, az előnyök és hátrányok átörökítése szempontjából melyek a legfontosabb, empirikusan is mérhetőnek tekinthető ismérvei, a származási egyenlőtlenségek dimenziói a munkamegosztási háttér, a kulturális háttér, az anyagi háttér és a területi háttér lettek. Nincs itt mód e háttérváltozók részletes konstrukciójának bemutatására, ezt máshol már megtettük (Róbert 1986), ezért most csak egy rövid tartalmi ismertetést adunk.

1. A *munkamegosztási háttér* tartalmazza elsősorban az apa és az anya munkamegosztási pozícióját. Külön hangsúlyoznunk kell itt az anya figyelembevételét, amely nem általános gyakorlat, noha azok a vizsgálatok, amelyek elemezték az anyának a gyermek mobilitására gyakorolt hatását, általában pozitív eredménnyel zárultak(Ellis–Lane 1963, Duncan–Featherman–Duncan 1972, Sewell–Hauser–Featherman 1976, Andorka–Kulcsár 1982). Magyarország esetében pedig az anyát már a foglalkozás szempontjából is érdemes figyelembe venni, mivel az anyák valamivel több mint 50 százaléka aktív kereső volt a mintában, s ezek az anyák – attól függően, hogy milyen részletes foglalkozási bontást használtunk – 40–80 százalékban más kategóriába kerültek, mint az apák. A szülők munkamegosztási pozíciója esetében egyébként igyekeztünk a lehetőségekhez képest differenciálni mind a szellemi, mind a fizikai foglalkozásokat, s különösen a nagy súllyal szereplő mezőgazdasági foglalkozásokat. Az önállóak esetében pedig a birtokolt földterület nagysága, illetve a termelői vagy üzleti vállalkozás – az ott dolgozó munkások, alkalmazottak számán keresztül mért – nagysága szerepelt a munkamegosztásban elfoglalt helyzetet jellemző további pozicionális tényezőként.

2. A *kulturális háttér* legfontosabb információja a szülők iskolai végzettsége. Itt talán még fontosabb az anya szerepe, mint a foglalkozásnál. A két szülő ugyanis együttesen határozza meg azt a családi kulturális klímát, amely több kutatás tanúsága szerint (Blau–Duncan 1967, Halsey–Heath–Ridge 1980, Ganzeboom 1982) összefügg az iskolai teljesítménnyel és a kulturális aktivitással, s ezen keresztül kihat az iskolai és társadalmi mobilitás esélyére is. E klíma jellegét pedig – amibe beletartozik például a tanulással, kulturálódással kapcsolatos értékek, motivációk kialakítása – sokszor erősebben befolyásolják az anyák. Hazai kutatásokból is tudjuk, hogy például a gyerek iskolai előmenetelével törődni, tanulmányi eredményére odafigyelni a családokban inkább az anyákra háruló női feladat (H. Sas 1984). Az iskolázottságon túlmenően a családi kulturális klíma jellemzésére olyan információkat gyűjtöttünk, amelyek hasonló jellegű külföldi kutatások alapján (DiMaggio 1982, Ganzeboom 1982, Rumberger 1983, de Graaf 1984) jól mérhetőnek tűntek, úgy mint a szülők könyveinek száma és

a gyerekkori kulturális aktivitás: moziba, színházba, múzeumba járás, könyvolvasás.

3. Az *anyagi háttér* vizsgálata a származást széles értelemben felfogó mobilitáskutatások szerint mind a státusz-szerzés folyamatában játszott szerepe, mind az anyagi szférában lezajló transzmissziós folyamatok miatt érdekes. (Hauser–Featherman 1977, Rumberger 1983, Girod 1984). A legfontosabb információ itt nyilvánvalóan a szülők keresete lett volna a megkérdezett gyerekkorában. Ezt a kérdést mégsem tehettük fel, mivel feltehetőleg sokan nem tudtak volna válaszolni rá, másrészt a kapott válaszok értékelése is nehéz lett volna, mivel a keresetek reálértéke időben változó. Így a gyerekkori anyagi körülmények mérésére más indikátorokat választottunk: a lakáskörülményeket, illetve a fogyasztás színvonalát. Az előbbinél adatokat nyertünk a gyerekkori lakásban a komfortosságra, a laksűrűségre, az alvás körülményeire vonatkozóan, az utóbbi esetében pedig a húsfogyasztás gyakoriságáról, illetve a cipővel, ruhával való ellátottságról voltak információink.

4. A *települési háttér* gyakorlatilag a születési helyet jelentette, amely a minta többsége esetében egyúttal az a település is volt, ahol a megkérdezett gyerekkorát töltötte. Jól ismert tény, hogy a településnagyságból, régióhoz való tartozásból stb. adódó különbségek esélyegyenlőtlenséget teremtenek a státusz-szerzés legkülönbözőbb szféráiban, mint például a foglalkoztatási, iskoláztatási, jövedelemszerzési lehetőségek (Blau–Duncan 1967, Hauser–Featherman 1977). Magyarországon a település-specifikus különbségek, a körülmények, lehetőségek, feltételek rendszere feltehetően még erősebb hatású, mint más, kevesebb regionális és urbanizációs különbséget mutató országban. Sajnos éppen ezekre, az életesélyeket jelentősen befolyásoló tényezőkre, a gyerekkori település kínálta lehetőségekre és feltételekre vonatkozóan nem tudtunk megfelelő információkat gyűjteni. Így itt el kellett térjünk a másik három index elemi információkból építkező konstrukciós módjától, s ehelyett a származás területi egyenlőtlenségeinek mutatója a születési hely közigazgatási besorolását alapul vevő rangsor lett. Ez megkülönbözteti Budapestet, az öt megyei várost, a többi megyeszékhelyet, az egyéb városokat, a nagyközségeket és a községeket.

A származás dimenzióit, hasonlóan a státuszdimenziókhoz, 7 fokú skálán mértük (kivétel a születési hely), ahol a 7-es jelentette a legjobb, az 1-es a legrosszabb helyzetet. Ezek megoszlása a következő (Lásd az 1. sz. táblázatot).

A származás dimenzióinak kialakítása után már adott volt a lehetőség ezen hierarchikus egyenlőtlenségek tipikus kombinációinak, a családi háttér konzisztens, illetve inkonzisztens típusainak megkeresésére. A módszer, csakúgy, mint a státuszcsoportok kialakításakor, a nem hierarchikus klaszteranalízis volt (Nemeskéri 1982).

1. sz. tábla

A származás egyes dimenzióinak megoszlása (%)

Az index értéke	Munkamegosztási háttér	Kulturális háttér	Anyagi háttér	Területi háttér
7	4 8	2 3	5,9	
6	4,2	6,3	7,0	11,1
5	5,6	9,3	13,1	5,0
4	13,4	22,0	17,8	4,7
3	25,5	17,4	21,1	14,6
2	24,0	32,8	26,5	21,2
1	22,5	9,9	8,6	43,4
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0

A klaszteranalízis alapján egy 12 csoportot tartalmazó struktúrát fogadtunk el, vagyis a családi háttér különféle dimenziókban mért, jobb-rosszabb helyzeteinek tipikus együttjárásai alapján 12 származási csoportot különítettünk el. A származási egyenlőtlenségek 12 típusának tartalmát mutatják egyrészt a klaszterezésben résztvett négy változónak az egyes csoportokra jellemző átlagai, másrészt viszont érdemes figyelembe venni más, a családi háttérre vonatkozó konkrétabb, elemi információkat is, ahol az átlagok, illetve a százalékos részarányok szintén jellegzetes különbségeket jeleznek. (Lásd a 2–3. táblázatot.)

Származásukat tekintve a megkérdezettek mintegy 11 százaléka konzisztensen kedvező körülmények közül indult. A jó családi hátteret jelzi, hogy mind a munkamegosztási, a kulturális és az anyagi háttérindexen átlag feletti értékek mutatkoznak. Az értelmiségi apáknak közel 80 százaléka e csoport szülői közül kerül ki és itt a legmagasabb az apák és az anyák iskolázottsága is. Konzisztensen jó származás esetén nincsenek mezőgazdasági fizikai foglalkozású apák és 1 százalék alatt van a szakképzetlen fizikai foglalkozásúak aránya is. Ugyanakkor e konzisztensen kedvező családi háttér sajátosan megkettőződik területi vonatkozásban, s markánsan elválik egymástól egy városias felső és egy falusias felső származás. Ha tehát minden más itt vizsgált származási ismérv egyaránt kiemelkedő is, a területi egyenlőtlenségek ettől függetlenül működnek és kifejtik hatásukat.

A konzisztensen kedvező származásúaknál jóval nagyobb (a minta közel egyharmada) azok aránya, akik konzisztensen rossz körülmények közül indultak. A háttérindexek értéke itt mindenütt átlag alatti, a mezőgazdasági fizikai apák közel 60 százalékos, a szakképzetlen apák közel 30 százalékos részaránya jellemzi a szülői családot. Mind az apák, mind az anyák iskolai végzettsége itt a legalacsonyabb, értelmiségi apák egyáltalán nem fordulnak elő, s a testvérek száma is meg-

haladja az átlagot. A területi különbségek következtében itt is megkettőződik a családi háttér és elválik egymástól egy falusias alsó (gyakorlatilag főleg kisközségi) származási helyzet, amely önmagában a megkérdezettek egynegyedét jellemzi, valamint egy ennél jóval kisebb városias alsó (gyakorlatilag kisvárosi) származási helyzet. Egyrészt tehát a munkamegosztási pozíción, kulturális tényezőkön, anyagi helyzeten keresztül mért *konzisztensen rossz családi háttér jóval nagyobb tömegek jellemzője, mint a konzisztensen jó családi háttér;* másrészt pedig a konzisztensen rossz családi háttér *esetében sokkal egyenlőtlenebb a területi megoszlás a falusi települések rovására.*

A megkérdezettek mintegy felének származási háttere inkonzisztens, vagyis olyan családban nőttek fel, ahol az egyenlőtlenségek valamely

2. sz. tábla

A klaszteranalízis során kapott származási csoportok megoszlása és magpontjai a háttérindexeken

Származási csoportok	Megoszlás	Munkamegosztási háttér	Kulturális háttér	Anyagi háttér	Települési háttér
1. Városias felső	6,8	5,29	5,68	5,75	5,44
2. Falusias felső	4,4	6,33	5,62	5,80	2.28
3. Jómódú városias	4,3	2,22	4,08	5,14	4,15
4. Jómódú falusias	4,0	3,16	4,76	6,42	1,64
5. Nagyvárosi közép	6,0	3,81	3,90	3,02	5,66
6. Falusias jómódú közép	8,2	3,32	4,00	4,33	1,37
7. Jómódú paraszt	13.1	1,72	2,90	4,26	1,26
8. Kisvárosi közép	5,5	3,74	3,36	3,07	3,32
9. Falusias szegény közép	4,1	5,41	3,54	2,95	1,58
10. Falusias alsó közép	10,4	3,16	2,36	2,36	1,36
11. Városias alsó	8,7	1,72	2,04	2,18	3,80
12. Falusias alsó	24,5	1,55	1,82	2,07	1,31
Összesen, illetve átlag	100,0	2,87	3,16	3,45	2,40

szférájában elfoglalt rosszabb helyzethez egy másik szférában elfoglalt jobb helyzet társul. Az esetek jelentős részében az anyagi dimenzió viszonyul inkonzisztens módon a többi egyenlőtlenségi szférához, de lényeges a területi különbségek differenciáló szerepe is.

3. sz. tábla
A klaszteranalízis során kapott származási csoportok néhány további jellemzője

Származási csoportok	Értelmiségi apák aránya	Szakmunkás apák aránya	Szakképzetlen apák aránya	Mezőgazdasági fogl. apák aránya	Testvérek száma átlagosan	Az elvégzett iskolai osztályok száma		Életkor (év)
						apa	anya	
1. Városias felső	38,4	13,8	0,8	–	2,2	12,0	9,5	38,6
2. Falusias felső	40,8	3,0	0,1	–	2,5	12,4	9,6	40,3
3. Jómódú városias	–	5,2	8,0	2,6	2,5	7,4	6,5	39,0
4. Jómódú falusias	1,5	11,0	4,8	1,4	2,1	8,8	7,6	30,1
5. Nagyvárosi közép	3,1	20,2	5,0	0,2	3,2	8,5	6,3	48,0
6. Falusias jómódú közép	1,7	16,0	13,5	3,2	2,8	7,6	6,6	38,0
7. Jómódú paraszt	0.1	0,3	14,7	21,7	2,7	5,9	5,4	42,3
8. Kisvárosi közép	1,5	13,1	5,6	1,8	3 7	7,5	5,9	50,1
9. Falusias szegény közép	11,6	8.3	0,2	–	3,8	8,5	6,0	49,9
10. Falusias alsó közép	1,3	8,4	17,8	10,0	4,5	5,9	4,9	52,6
11. Városias alsó	–	0,6	12,4	12,0	4,4	5,2	4,5	55,2
12. Falusias alsó	–	0,1	17,1	47,1	4,4	5,0	4,3	55,4
Összesen, illetve átlag	100,0	100,0	100,0	100,0	3,5	7,1	5,8	47,5

A legkedvezőbb induló helyzetek mögött találhatók azok a származási csoportok (közel 9 százalék), amelyeket a kiugró anyagi helyzet tesz inkonzisztenssé. E háttérhelyzeteknek szintén létezik egy városias és egy falusias típusa. Mindkét esetben elsősorban a munkamegosztási háttérhez viszonyul inkonzisztensen az anyagi háttér. A munkamegosztási pozíció szempontjából azonban érdekes módon a falusias típusnál kétszer akkora a szakmunkás apák aránya, mint a városias típusnál, a városias típusnál viszont a mezőgazdasági fizikaiak aránya nagyobb, mint a falusias típusnál. Úgy véljük, e családoknál a szülők

valamilyen speciális, de feltehetően mezőgazdasági jellegű második gazdaságos tevékenysége az inkonzisztencia magyarázata. Ezt alátámasztja, hogy a jómódú városias, illetve jómódú falusias családból indulók viszonylag fiatalok, akiknél a származási háttérben már szerepet játszhatott a szülők második gazdaságbeli aktivitása is. Azért feltételezzük, hogy mezőgazdasági kisárutermelésről van szó, mert városi közegben ehhez bizonyos, a mezőgazdasághoz való „főállású" kapcsolódás is szükséges, falun viszont éppen egy sajátos „ipari szemlélettel" és szaktudással is rendelkező szakmunkás szülői háttér lehet kedvező. Lényeges, hogy a kulturális háttérindex értéke és a szülők iskolázottsága is átlag feletti e származási csoportoknál. Úgy tűnik, hogy a saját közegükben „idegennek" tűnő képességek, képzettségek (városon a mezőgazdasági szakismeret, falun az ipari szakképzettség) összefüggnek a kedvező anyagi helyzettel. Mindenesetre a falusi szakmunkás háttérhez nagyobb arányban kapcsolódik jó anyagi háttér, mint a városihoz, városban pedig a mezőgazdasági fizikai foglalkozási háttér valószínűsít nagyobb arányban jó anyagi származási helyzetet.

A származási egyenlőtlenségek többdimenziós vizsgálata a közepes családi háttérnek is különféle típusait tárta fel. Kimutatható egy közepes városi származási helyzet (11 százalék), amelyet az egyes egyenlőtlenségi szférákban konzisztens módon nagyjából azonos átlagok jellemeznek, de amelyik emellett egy nagyvárosi és egy kisvárosi típusra bomlik. Az inkonzisztencia közepes családi háttér esetén a falusi származásúaknál jelenik meg. Esetükben tehát a közepes származási helyzet jobb-rosszabb pozíciók együttesének eredménye. Lényeges szerepet megint az anyagi háttér játszik, esetenként a származási helyzetet „feljavító" vagy „lerontó" módon. Az előbbiről van szó a falusias jómódú közép háttér esetében, amely sokban hasonló a korábban tárgyalt jómódú falusias származáshoz, de mind a kulturális, mind az anyagi háttérindexen itt alacsonyabb értékek mutatkoznak. Az utóbbira példa viszont a falusias szegény közép háttér, ahol a munkamegosztási indexen kiugróan magas, az anyagi indexen viszont feltűnően alacsony érték szerepel. E csoportban az értelmiségi apák 11 százalék feletti részaránnyal szerepelnek, s iskolázottságuk is meghaladja az átlagot, az anyák iskolázottsága azonban 2,5 osztállyal marad el az apákétól (az egész mintára jellemző átlagosan 1,3 osztály különbséggel szemben). Vélhető tehát, hogy az inkonzisztencia itt részben az apa és az anya státusza között feszül. A rossz anyagi háttér másik tényezője pedig, hogy az ebbe a háttércsoportba tartozók esetében viszonylag magas a testvérek száma, átlag 3–4 gyerek volt egy családban.

Jellegzetes az a második legnagyobb létszámú (13 százalék) származási csoport, amelyet jómódú parasztinak neveztünk. Megint csak

egy falusi háttértípusról van szó, ahol a „paraszti" jelleget az apák között a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak és a – feltehetően első generációs – szakképzetlen fizikai foglalkozásúak magas aránya jelzi. Ezt a származási helyzetet mind a munkamegosztási, mind a kulturális háttérindexen átlag alatti érték jellemzi, ugyanakkor az anyagi háttér miatt mégis jómódúnak minősül. Az inkonzisztencia mögött vélhetően itt is a háztájizás húzódik meg, feltételezhető azonban, hogy inkább egy hagyományos mezőgazdasági kisárutermelés formájában, s nem úgy mint a jómódú városias, illetve jómódú falusias háttér esetében.

A közepes és a kedvezőtlen származási helyzet közötti átmenetet jelent a falusias alsó közép háttér. Különösen a kulturális és az anyagi háttérindexen felvett értékek alacsonyak, de a család munkamegosztási pozíciójával is a rosszabbak közé tartozik. Ez az az indulási helyzet, amely még nem jelent konzisztensen kedvezőtlen származást, de – egy kölcsönvett kategóriával – a deprivációval veszélyeztetettnek nevezhető.

A származási egyenlőtlenségek többdimenziós vizsgálata, illetve az előnyök és hátrányok tipikus kombinációit kereső modellezése végeredményben bizonyította, hogy *a státusz-inkonzisztencia jelenség a családi háttér esetében is fennáll származási inkonzisztencia formájában.* Emellett természetesen vannak konzisztensen kedvező és konzisztensen kedvezőtlen származási helyzetből indulók is, de az utóbbiak aránya jelentősen meghaladja az előbbiekét. Hasonlóan tehát ahhoz, ahogy a társadalmi státusz többdimenziós elemzésének eredményeképpen elkülöníthető volt egy konzisztens elit és egy konzisztens deprivált réteg, és az utóbbi nagyságát tekintve jóval nagyobbnak bizonyult az előbbinél (Kolosi 1984), ez a jelenség fennáll a származás, a szülői családok rétegződése esetében is. Ez a tény már önmagában is nagyon figyelemre méltó a rétegződés dinamikájának szempontjából és még erősebben aláhúzza azt a feltételezésünket, hogy a *mobilitás többdimenziós folyamatában valamilyen módon az egyenlőtlenségek reprodukciója játszódik le.* Ezt a kérdést vizsgáljuk meg közelebbről a továbbiakban.

A származás hatása a státuszra. A mobilitási csatornák működése

Térjünk vissza arra az alapkérdésre, amelyet e tanulmány elején fogalmaztunk meg, nevezetesen, hogy mennyiben határozza meg a származás a társadalmi státuszt. Esetünkben erre a kérdésre egy olyan modellel keressük a választ, amely a származási egyenlőtlenségek négy tényezőjének hatását vizsgálja a társadalmi helyzetre. Ez a modell (gyakor-

latilag egy regresszió-analízisről van szó, amelynek a részleteibe itt nem megyünk bele) megmutatja egyrészt, hogy a családi háttér itt vizsgált egyenlőtlenségi dimenziói segítségével együttesen milyen arányban magyarázható meg a státusz, másrészt, hogy az egyes háttértényezőknek mi a szerepük a státusz-szerzés folyamatában.

Megállapítható, hogy modellünk segítségével összességében 49 százalékban tudjuk megmagyarázni a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben elfoglalt helyzetet. Értelmezhetnénk a kapott eredményt úgy, hogy a társadalmi státusz tehát mintegy fele részben függ a családi háttértől, vagyis mintegy fele részben múlik egyéni képességeken, lehetőségeken, gazdasági, társadalmi, történelmi folyamatok, események kihatásán az életpályára. Nincs azonban adatszerű információnk arra vonatkozóan, hogy ez a második, a státuszra ható származáson kívüli tényezők szerepére vonatkozó állítás mennyiben igaz. Helyesebb ezért úgy fogalmaznunk, hogy jelenlegi tudásunk szerint *a társadalmi helyzet legalább felerészben magyarázható meg a származás különböző szféráiban elfoglalt egyenlőtlen induló helyzetek különbségeivel.*

Az egyes származási tényezők önálló szerepére vonatkozóan szintén fontos megállapításokat tehetünk. Modellünk alapján a munkamegosztási háttér (amellyel a mobilitáskutatások gyakorlatában a származást általában azonosítják) szerepe nem olyan kiemelkedő, segítségével a társadalmi helyzet csak 20 százalékban magyarázható. Az anyagi háttér önálló magyarázó ereje 28, a kulturális háttéré pedig 46 százalék. A születési hely 15 százalékban magyarázza a státuszt.

Kétségtelen természetesen, hogy a származás egyes tényezői a gyakorlatban egymással szoros összefüggésben fejtik ki hatásukat és ilyen értelemben az egyes dimenziók önálló szerepéről beszélni puszta fikció. Ennek ellenére a származás többdimenziós elemzése közelebb visz a családi háttér szerepének, működésének megértéséhez. Eszerint a státusz elsősorban a származás kulturális különbségei alapján magyarázható, másképp fogalmazva a családi háttér „tőkeegyütteséből" a leginkább meghatározó a „kulturális tőke" (Bourdieu 1978). Ugyanakkor a kulturális háttér összefüggése a másik három itt vizsgált háttértényezővel erősebb, mint a többi tényező egymásközti kapcsolata, vagyis a kulturális különbségek azok, amelyek a származás egyenlőtlenségeit a legjobban kifejezik. A szülők munkamegosztási pozíciójának szerepét még az anyagi háttér is megelőzi. A munkamegosztási háttér különbségei gyakorlatilag oly mértékben „feloldódnak" a kulturális, az anyagi és a területi háttér különbségeiben, hogy – bár önálló magyarázó erejük nem jelentéktelen – egy, az egyenlőtlenségek több tényezőjét figyelembe vevő reprodukciós folyamatban nem játszanak olyan kitüntetett szerepet, amint azt korábban feltételeztük.

Az egyenlőtlenségek újratermelődésének folyamata, illetve fenti modellünk eredményei érthetőbbé válnak, ha a mobilitási folyamatot külön-külön vizsgáljuk meg az egyes egyenlőtlenségi szférákban. Ehhez *négy mobilitási csatornát különböztettünk meg,* amelyek a származási helyzetet a jelen társadalmi helyzettel összekötik. Az elemzéshez a származási helyzetet a korábban ismertetett négy háttérváltozóval azonosítottuk, a jelen társadalmi helyzetet pedig Kolosi Tamás státuszindexei képviselték, bizonyos szükségszerű módosítással. Kolosi hét státuszindexével szemben ugyanis csak négy háttérindex állt, amelyek közül a kulturálisat és a munkamegosztásit lehetett közvetlenül megfeleltetni egymásnak. A területi index helyett a jelenlegi lakóhely hat kategóriából álló változóját használtuk, amely pontosan azonos típusú volt a területi hátteret képviselő születésihely-változóval. Az érdekérvényesítési indexnek nem volt megfelelője a származás vonatkozásában, így ezt nem használtuk fel, hatalmi-érdekérvényesítési mobilitást tehát nem tudtunk mérni. Végül az anyagi háttérnek három párja is volt: az anyagi, a fogyasztási és a lakásstátusz. E három változóból egy indexet konstruáltunk, s így már az anyagi háttérindexnek is volt egy hozzávetőlegesen azonos tartalmú megfelelője. (Lásd az 1. ábrát.)

1. sz. ábra

A többdimenziós mobilitási folyamat elemzési sémája

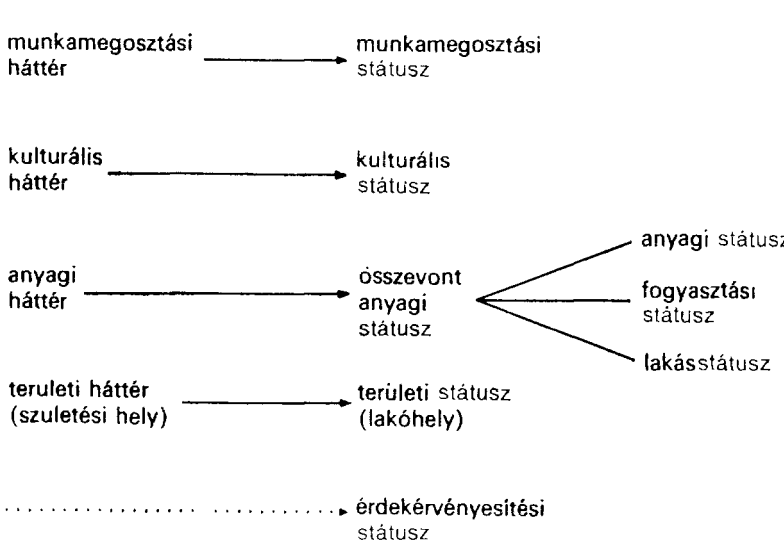

Mivel mind a háttér-, mind a státusz-indexek 7 fokú skálát alkottak, lehetőségünk volt arra, hogy az egyes mobilitási dimenziókban 7×7-es mobilitási kereszttáblákat képezzünk. (Ez a tábla a területi dimenzióban 6×6-os.) E mobilitási kereszttáblák sajátossága, hogy – a mérésből következően – mind a származás, mind a státusz szempontjából egy-egy vertikális hierarchiában helyezik el a megkérdezetteket. Ezáltal a táblában való elmozdulások (mobilitások) egyértelműen minősíthetők felemelkedésnek (valaki egy 2-es származási helyzetből egy 4-es státusz helyzetbe jutott) vagy lesüllyedésnek (valaki egy 5-ös származási helyzetből egy 3-as státusz helyzetbe jutott). Az elemzésnek ezen a pontján azonban számunkra csak a mobil, illetve immobil személyek aránya érdekes az egyes táblákban, vagyis, hogy az egyes mobilitási csatornák esetében a megkérdezettek hány százalékánál beszélhetünk reprodukcióról. (Gyakorlatilag a táblák főátlóján elhelyezkedő cellákban szereplő személyeknek az összes megkérdezetthez viszonyított arányáról van szó.)

4. sz. tábla

A reprodukció mértéke az egyes mobilitási szférákban (%)

	Munka-megosztási dimenzió	Kulturális dimenzió	Anyagi dimenzió	Területi dimenzió
Immobil személyek aránya	20,3	32,4	23,3	65 3

Az immobilak aránya a négy dimenzió közül a terület esetében a legnagyobb. Ez azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a migráció ennyire kicsi társadalmunkban, illetve hogy ennyire alatta marad a másik három szférában lejátszódó helyzetváltoztatások mértékének. A születési hely és a jelenlegi lakóhely kategorizálása ugyanis túlságosan „durva" ahhoz, hogy a községek és városok közti mozgásokat minden részletében kimutassa. Az egyes kategóriákon – főleg a községek, nagyközségek, egyéb városok – belül ugyanis feltehetően létezik bizonyos mértékű migráció, ami esetünkben immobilitásként jelenik meg. De a területi dimenzióban való immobilitást egyébként sem foghatjuk fel olyan értelemben az előnyök és hátrányok átörökítésének, mint ahogy azt a másik három szféra esetében tesszük, mivel a településekhez kapcsolódó előnyök, illetve hátrányok nem individuális jellegűek, mégha a lehetőségek és körülmények eltérései végső soron egyéni életpályákat befolyásolnak is. Ezért jogosultabb a reprodukció mértékének a másik három egyenlőtlenségi dimenzióban való összemérése.

A helyzetváltoztatás esélye a munkamegosztási dimenzióban a legnagyobb, itt a legalacsonyabb az immobil személyek aránya. Jóllehet nem a hazai mobilitáskutatások szokásos foglalkozási kategorizálásával (lásd elsősorban Andorka 1982) dolgoztunk, a kapott eredmény mégis nagyon hasonló. Úgy tűnik, bármilyen módon közelítünk a munkamegosztási (vagy foglalkozási) szférához, ez a mobilitási csatorna mindenképpen a „legszélesebbnek" bizonyul, a mobilitás lehetősége itt a legnagyobb. Ennél valamivel „keskenyebbnek" mutatkozik az anyagi csatorna, ahol majd minden negyedik személy immobil. Az előnyök és hátrányok átörökítésének „legszűkebb" szférája a kulturális dimenzió, ahol a helyzetváltoztatás esélye, lehetősége elmarad az anyagi vagy a munkamegosztási dimenzióban levő mértéktől. Ez az eredmény aláhúzza a társadalmi mobilitás többdimenziós vizsgálatának szükségességét, hiszen *a társadalom nyitottságát, a mobilitás lehetőségének mértékét csak a munkamegosztási helyzet változása alapján megítélni félrevezető lenne,* mivel ez a legszélesebb mobilitási csatorna, ami a valóságnál „rózsaszínűbb" képet mutat.

Nem kívánjuk mindezzel „leértékelni" a foglalkozási mobilitás fontosságát. Az egyenlőtlenségek átörökítésének egy nagyon lényeges mechanizmus-rendszeréről van azonban szó, amely a mobilitási csatornák fenti széles – keskenyebb – legkeskenyebb „hierarchiájában" mutatkozik meg. A munkamegosztási helyzet változtatásának kedvező lehetősége társadalmunkban összefügg a foglalkozásszerkezet strukturális átalakulásával és mindazokkal a gazdasági és társadalmi változásokkal, amelyek az országban 1945 után lejátszódtak. Igaz, hogy az utóbbi években a gazdaság növekedési ütemének csökkenésével, az extenzív fejlesztési tartalékok kimerülésével együtt a foglalkozási mobilitás esélye is csökkent (főleg a férfiaknál és a legfelső és a legalsó foglalkozási csoportoknál, amelyek zártabbá váltak), mégis úgy tűnik, hogy ez a mobilitási szféra kínálja még mindig a legtöbb lehetőséget.

Vizsgálatunk szerint az anyagi dimenzióban már valamivel magasabb a reprodukció mértéke, de nyilvánvaló, hogy társadalmunkban mégsem ez az előnyök és hátrányok újratermelődésének igazi szférája. Az anyagi javak felhalmozásának, illetve átörökítésének lehetősége ugyanis egy szocialista társadalomban mindig többé-kevésbé kontrollált. Az anyagi reprodukciót a társadalmasított szférába utaló politika az anyagi javak transzmissziójának csak egy „privát csatornáját" hagyja meg, a családi örökséget, amelynek működését egyébként szintén törvényekkel, adózással szabályozza. Az anyagi reprodukció mértékét emellett csökkentette az anyagi életkörülmények erőteljes nivellációja is, ami 1945-től az 1960-as évek közepéig-végéig tartott. S jóllehet azóta ellenkező tendenciák is mutatkoznak, s a tudatos életszínvonalpolitika következtében az anyagi életkörülmények jelentősége megnőtt,

sőt feltételezhető, hogy az anyagi egyenlőtlenségek reprodukciója is növekvő (a szülői támogatás például egyre lényegesebb tényező a gyermekek egzisztenciateremtése, illetve státusz-szerzése során), mégis az előnyök és hátrányok átörökítése ebben a dimenzióban csak erős korlátok között működhet.

A kulturális szféra jelenti azt az egyenlőtlenségi dimenziót, amelynek kontrollja a legkevésbé megvalósítható. Az anyagi javak elveszíthetők, elvehetők, államosíthatók, a kulturális tőke viszont nem. Ezért válhat társadalmunkban az egyenlőtlenségek reprodukciójának legfontosabb csatornájává éppen a kulturális dimenzió. Kétségtelen ugyan, hogy a nagyarányú iskolai mobilitás, a képzés expanziója, az egész oktatási rendszer 1945 utáni demokratizálódása a kulturális szféra nyitottabbá válását eredményezte, mégis éppen oktatás- és iskolaszociológiai vizsgálatokból tudjuk, hogy a származás egyenlőtlenségeit az iskolarendszer, a képzés nem egyenlíti ki (Gazsó 1971, Ferge 1972). Sőt, a oktatási rendszeren belül is kialakultak az előnyök és hátrányok átörökítésének csatornái: az elit iskolák, az egyes iskolákon belül a „tagozatos osztályok", a „napközis osztályok" (Ladányi–Csanádi 1983). Ilyen, a rendszer egészébe illeszkedő, az egyenlőtlenségeket kvázi legitim módon közvetítő lehetőségek más szférákban nincsenek vagy kevésbé vannak jelen.

De talán még erősebben működik a kulturális reprodukció az iskola, az oktatás intézményi szféráján kívül. Azok az otthonról hozott, iskolában igazából meg nem szerezhető, be nem pótolható készségek, képességek, ismeretek, jártasságok, viselkedésbeli, magatartásbeli tényezők, értékek, attitűdök, stílusok, amiket Bourdieu (Bourdieu 1977, 1978) kulturális tőkének nevez, az életút során, a mobilitási folyamatban valóban tőkeként működnek és „kamatoznak", valóban egyenlőtlenségeket hordozó tényezők, amelyek tulajdonosaik számára előnyöket jelentenek és szükség szerint más előnyökre konvertálhatók. Ugyanez a helyzet a kapcsolatokkal, a tervezés képességével, az elérhető társadalmi lehetőségek felderítésével, amelyek megléte vagy hiánya generációról generációra öröklődik (Lipset–Bendix 1959). E tényezők megint sok szempontból kulturális jellegűek, nem kontrollálhatók, kihatnak arra, hogy valakik történelmi-társadalmi lehetőségeiket, az életút kínálta egyéni alkalmakat milyen mértékben tudják kihasználni, s mindez végső soron az egyenlőtlenségek reprodukcióját eredményezi.

Úgy gondoljuk az itt tárgyalt mobilitási csatornák együttesen mutatják meg az egyenlőtlenségi rendszerben való helyzetváltoztatás mértékét, lehetőségét. Ugyanakkor az egyenlőtlenségek individuális átörökítésének mechanizmusrendszerét képviselik, amely beleilleszkedik a társadalom általánosabb – a gazdaság, az ideológia, a jogi szabályo-

zás, a szociálpolitika stb. által meghatározott – lehetőség- és feltételrendszerében. Megítélésünk szerint e mechanizmusban kitüntetett szerep jut a kulturális dimenziónak, amit egyrészt vizsgálati eredményeink is alátámasztanak, másrészt pedig a fentiekben elméleti oldalról is igyekeztünk magyarázni, bizonyítani.

A státuszcsoportok rekrutációjának folyamata

A tanulmány eddigi részeiben foglalkoztunk a családi háttér, az induló helyzet egyenlőtlenségeivel, majd a többdimenziós mobilitási folyamat mechanizmusát vizsgáltuk meg. A következő kérdés most már, hogy mit jelent mindez a társadalmi helyzet felől nézve. Milyen származási helyzetből indultak, illetve milyen úton érték el jelenlegi társadalmi helyzetüket az egyes státuszcsoportok képviselői?

Gyakorlatilag arról van szó tehát, hogy megrajzoljuk a státuszcsoportok származási és mobilitási profilját. Tekintettel arra, hogy mind a családi hátteret, mind a helyzetváltoztatást több dimenzióban mértük, ehhez számos tábla, eloszlás, átlag együttes figyelembevételére van szükség. Nincs mód e tanulmány keretében ezt az elemzést teljes részletességében adatszerűen dokumentálni. Ehelyett az egyes státuszcsoportok „minősítését", jellemző mutatóit adjuk meg. A családi háttér területi dimenziója esetében ez egy dominánsan városias vagy falusias születési hely megkülönböztetését jelenti. A másik három háttérindexnél (amelyet 7 fokú skálán mértük), az átlag feletti – átlagos – átlag alatti származási helyzeteket különböztettük meg.

A mobilitási csatornák esetében valamivel bonyolultabb a „minősítés". Itt ugyanis érdekes egyrészt, hogy egy adott társadalmi helyzet az egyes dimenziókban dominánsan felfelé mobilitás, immobilitás vagy lefelé mobilitás „végeredménye". (Itt tehát kihasználjuk, hogy a vertikális skálák közötti elmozdulást egy hierarchiában való felfelé, illetve lefelé mozgásként tudjuk értelmezni.) Másrészt viszont egy adott konkrét státuszcsoportra jellemző különböző domináns mobilitások lehetnek átlag felettiek, átlagosak vagy átlag alattiak, mivel minden egyes mobilitási csatornának van egy saját, a minta egészére vonatkozó, megoszlása a mobilitás mértéke és iránya szempontjából. (Az egyes mobilitási szférák esetében a felfelé, illetve lefelé mozgás aránya a munkamegosztási dimenzióban 59,8–19,9, a kulturális dimenzióban 43,4–24,2, az anyagi dimenzióban 44,5–32,2 és a területi dimenzióban 27,0–7,7 százalék. Ezek az arányok azt mutatják, hogy – az immobil személyeket figyelmen kívül hagyva – a mobil személyek körén belül a

felfelé mobilitás mértéke meghaladja a lefelé mobilitásét, jóllehet ez utóbbi aránya sem elhanyagolható.)

Mindezek alapján egy táblázatban összefoglaltuk Kolosi Tamás státuszcsoportjainak származási és mobilitási profilját (lásd az 5. táblázatot). Ha most e „minősítések" alapján egy-egy rövid jellemzést adunk a státuszcsoportokról, kiegészítve ezt még azzal az információval is, hogy a korábban tárgyalt származási csoportok közül melyek tekinthetők egy-egy esetben tipikus induló helyzetnek, képet alkothatunk az egyes társadalmi helyzetek mögötti rekrutációs folyamatokról.

Az *„elit"* réteg a munkamegosztási, a kulturális és az anyagi háttér alapján is egyaránt átlag feletti. Kétharmaduk városban, ezen belül egyharmaduk Budapesten született. Esetükben tehát a kedvező helyzet erős reprodukciójáról beszélhetünk. Alig több mint 10 százalékuk indult kedvezőtlen családi körülmények közül, az alsó négy származási csoportból. Közel 50 százalékuk viszont a „városias felső" és a „falusias felső" származási csoportból rekrutálódik. Emellett nem egyszerűen az előnyök újratermelődéséről van szó, hanem ehhez még egy felfelé mobilizálódás is társul, ami a kulturális és anyagi szférában az átlagnál többekre, e csoport tagjainak közel kétharmadára jellemző. E társadalmi helyzet tehát nagyrészt az előnyök megőrzését jelenti, miközben a társadalmi egyenlőtlenségek egyes dimenzióiban egyesek kedvező helyzete még tovább javult.

A *„közepes lakású városi felső"* réteg családi hátterét tekintve lényegében nem különbözik az elittől, de az indexek átlagértékei alacsonyabbak. Közöttük is magas a „városias felső" és a „falusias felső" hátterűek aránya, de sokan származnak a „nagyváros közép" csoportból is. A kedvezőtlen háttérhelyzetből indulók aránya itt már 17–18 százalék, de azért erősen alulreprezentált. Ez a csoport tehát valamivel alacsonyabb szintről indult, s a mobilitás folyamatában is mutatkozik egy finom különbség: az elitben az átlagnál többen mozogtak felfelé az anyagi szférában és átlagos arányban a munkamegosztásiban, míg ennél a csoportnál ez éppen megfordítva alakult. A rosszabb induló helyzet és a kevesebbeket érintő anyagi felemelkedés eredményezi a lakáshelyzet és kisebb mértékben az anyagi helyzet elmaradását az elitnél tapasztalt szinttől.

A *„falusi felső"* réteg az előnyös helyzet reprodukciójának vidéki változatát képviseli. A családi háttér munkamegosztási, kulturális és anyagi vonatkozásban is átlag feletti. Az ide tartozók 60 százaléka falun született. Ennek megfelelően a domináns származási háttereket a „falusias felső", a „jómódú falusias", a „falusias jómódú közép" és a „jómódú paraszti" csoportok jelentik. Ugyanakkor relatíve magasnak tekinthető a városi születésűek 40, s ezen belül a budapesti születésűek 10 százalékos aránya. Ennek következménye, hogy az egyébként

nagyarányú területi immobilitás itt átlag alatti, s viszonylag magas a lefelé mobilak aránya. A „városias felső" és a „jómódú városias" hátterűek aránya is azt jelzi, hogy ebbe a falusi társadalmi helyzetbe sokan a városból érkeztek. Ennek során viszont a munkamegosztási, a kulturális és az anyagi szférában egy átlagnál többeket érintő felfelé mobilizálódás ment végbe.

A *„falusi jómódú munkás"* réteg már nem tartozik az igazán jó helyzetből indulók közé. Munkamegosztási, illetve kulturális hátterük átlagos, viszont az anyagi háttér, igaz nem sokkal, de átlag feletti. E csoport tagjai 80 százalékban falun születtek (ezen belül 56 százalékuk kisközségben), és az átlagon felüli területi immobilitás is egy tősgyökeres falusi réteget mutat. A rekrutációs bázist közel 50 százalékban a „jómódú falusias", a „falusias jómódú közép" és a „jómódú paraszti" hátterek alkotják. Ugyanakkor minden negyedik személy „falusias alsó" vagy „falusias alsó közép" családból indult. A mobilitás folyamatát tekintve elsősorban a munkamegosztási és a kulturális szférában mozdult el felfelé ez a csoport. Anyagi vonatkozásban a jobb helyzetbe kerülők aránya nem haladja meg az átlagot, itt tehát – a többség esetében – az átlag feletti anyagi helyzet megőrzéséről van szó.

A „városi jómódú »munkás«" réteg induló helyzete minden szempontból átlagosnak minősül. A területi háttér esetében is 55–45 százalék a falun, illetve városban születettek aránya. Ennek következménye, hogy a felfelé mobilitás e téren az átlagnál többekre jellemző, s ebben a csoportban sokan vannak, akik elsőgenerációs városiak. Az átlagnál nagyobb arányban fordul elő a felfelé mobilitás a kulturális és az anyagi szférákban is. A városivá válás, a kulturális és az anyagi felemelkedés mellett ugyanakkor a munkamegosztási dimenzióban – ahol egyébként a felfelé mobilitás a legnagyobb – jóval kevesebb előrelépés látszik, sőt a lefelé mobilok közel 30 százalékos aránya átlag feletti. E csoportban tehát sokan fizettek süllyedéssel a munkamegosztási szférában az egyéb téren mutatkozó helyzetjavulásért.

A *„rossz érdekérvényesítő közép"* réteg átlag feletti munkamegosztási háttérrel és átlagos kulturális, illetve anyagi háttérrel rendelkezik. A területi háttér dominánsan városias, a csoport több mint 60 százaléka született városban. Ennek ellenére – jelentős immobilitás mellett – átlag feletti arányban mutatkozik felfelé mobilizálódás a területi dimenzióban. Mivel a származási csoportok közül elsősorban a „városias felső" és a „nagyvárosi közép", kisebb mértékben pedig a „jómódú városias" és a „kisvárosi közép" háttér a felülreprezentált, itt egy városi szférán belüli felfelé mozgásról van szó. A másik három egyenlőtlenségi csatorna esetében a mobilitási folyamat teljesen átlagos. E csoport esetében tehát döntően egy közepes helyzet újratermelődéséről van szó.

5. sz. tábla

A státuszcsoportok származási és mobilitási profilja

Státuszcsoport	A származási háttér „minősítése"				A mobilitásirányának „minősítése"			
	Munka-megosztási	Kulturális	Anyagi	Területi	Munka-megosztási	Kulturális	Anyagi	Területi
Elit	átlag feletti	átlag feletti	átlag feletti	városias	átlagosan felfelé	átlagnál többen felfelé	átlagnál többen felfelé	átlagnál többen felfelé
Közepes lakású városias felső	átlag feletti	átlag feletti	átlag feletti	városias	átlagnál többen felfelé	átlagnál többen felfelé	átlagosan felfelé	átlagnál többen felfelé
Falusi felső	átlag feletti	átlag feletti	átlag feletti	falusias	átlagnál többen felfelé	átlagnál többen felfelé	átlagnál többen felfelé	átlagnál kevesebb immobilok
Falusi jómódú „munkás"	átlagos	átlagos	átlag feletti	falusias	átlagnál többen felfelé	átlagnál többen felfelé	átlagosan felfelé	átlagnál többen immobilok
Városi jómódú „munkás"	átlagos	átlagos	átlagos	városias falusias	átlagnál kevesebben felfelé	átlagnál többen felfelé	átlagnál többen felfelé	átlagnál többen felfelé
Rossz érdekérvényesítő közép	átlag feletti	átlagos	átlagos	városias	átlagosan felfelé	átlagosan felfelé	átlagosan felfelé	átlagnál többen felfelé

Jó érdekérvényesítő közép	átlagos	átlagos	átlagos	városias falusias	átlagosan felfelé	átlagosan felfelé	átlagnál többen lefelé	átlagnál többen felfelé
Érdekérvényesítő falusi alsó	átlag alatti	átlag alatti	átlagos	falusias	átlagnál többen felfelé	átlagosan felfelé	átlagnál többen lefelé	átlagnál többen immobilok
Jó anyagi helyzetű falusi alsó	átlag alatti	átlag alatti	átlag alatti	falusias	átlagnál kevesebben felfelé	átlagnál felfelé	átlagnál többen felfelé	átlagnál többen immobilok
Városi alsó	átlagos	átlag alatti	átlag alatti	városias falusias	átlagosan felfelé	átlagnál többen lefelé	átlagnál többen lefelé	átlagnál többen felfelé
Enyhén depriválť	átlag alatti	átlag alatti	átlag alatti	falusias	átlagnál kevesebben felfelé	átlagnál többen lefelé	átlagnál többen lefelé	átlagnál többen immobilok
Depriválť	átlag alatti	átlag alatti	átlag alatti	falusias	átlagnál kevesebben felfelé	átlagnál többen lefelé	átlagnál többen lefelé	átlagnál többen immobilok

A *„jó érdekérvényesítő közép"* réteg származási háttere teljes mértékben átlagos, a területi háttér esetében 50–50 százalék a városi, illetve falusi születésűek aránya. Az induló helyzetek között nagy súllyal szerepel a „jómódú városias", a „nagyvárosi közép", a „kisvárosi közép", de a „jómódú paraszti" háttér is. A mobilitási folyamatot tekintve a munkamegosztási és a kulturális dimenzióban átlagos elmozdulás mutatkozik, az anyagi szférában viszont az átlagnál többeket (a csoport közel 40 százalékát) érintő lefelé mobilitást látunk. A területi dimenzióban a mobilitás jellegét és irányát tekintve ugyanolyan, mint az előző rétegnél. A mobilitási folyamat tehát erősen inkonzisztens: területileg az átlagnál többen mozdultak el felfelé, a munkamegosztási és a kulturális mobilitás átlagos, az anyagi szférában viszont az átlagnál nagyobb azok aránya a csoportban, akiknek romlott a helyzete.

Az *„érdekérvényesítő falusi alsó"* réteg már több szempontból (munkamegosztás, kultúra) az átlagnál rosszabb helyzetből indult, csak az anyagi hátterük tekinthető átlagosnak. A területi háttér erősen falusias, 90 százalék a falun születettek aránya. A területi immobilitás átlag feletti arányú, tehát ismét egy tősgyökeres falusi csoportról van szó. Nagyon érdekesen alakultak viszont a mobilitási folyamatok a többi egyenlőtlenségi szférában. A csoport több mint 50 százaléka a „falusias alsó" és a „falusias alsó közép" háttérből redukálódik, több mint 30 százaléka pedig „jómódú paraszti" vagy „falusias jómódú közép" helyzetből indult. Nyilván ez utóbbi két származási csoport emeli az egyébként átlag alatti induló helyzetet anyagi szempontból átlagos szintre. Az ilyen értelemben is inkonzisztens hátterű csoport a státuszmobilitás során konzisztensebbé válik: munkamegosztási dimenzióban az átlagnál többen mozognak felfelé, a kulturális mobilitás átlagos, az anyagi dimenzióban pedig az átlagnál többen lefelé mobilak, s így a státusz egy közepesnél valamivel alacsonyabb szinten kiegyenlítődik.

A *„jó anyagi helyzetű falusias alsó"* réteg már egyértelműen átlag alatti családi háttérrel rendelkezik. A területi háttér itt is falusias, 80 százalék feletti a falun születettek aránya. Az átlag feletti arányú területi immobilitás megint a tősgyökeres falusiasságot jelzi. A munkamegosztási szférában is átlag feletti arányú az immobilitás, bár sokan – de mégis átlag alatti számban – mozdultak felfelé. A kulturális mobilitás átlagos, az anyagi dimenzióban viszont az átlagnál többen vannak, akik felfelé mobilak. E csoport majd 60 százaléka a „falusias alsó" és a „falusias alsó közép" háttérből, tehát mondhatni viszonylag konzisztensen kedvezőtlen helyzetből indult, s ez a származás a státuszmobilitás folyamatában – éppen ellenkezőleg, mint az előző csoportnál – inkonzisztens státusszá alakult.

A *„városi alsó"* réteg munkamegosztási háttere átlagos, kulturális és anyagi háttere viszont átlag alatti. A városi–falusi születésűek aránya

53–47 százalék. A falusi születésűek magas arányának köszönhetően a területi dimenzióban az átlagnál többekre jellemző a felfelé mobilitás. E csoportban tehát szintén sokan vannak az elsőgenerációs városiak (minden negyedik személy a „falusias alsó" háttérből indult). Ami a többi egyenlőtlenségi szférát illeti, a munkamegosztási mobilitás átlagos, az átlagnál többen vannak viszont, akik kulturálisan lefelé mobilak, illetve anyagilag lefelé mobilak vagy immobilak. E csoport tehát egyrészt kedvezőtlen származási hátterű, faluról felkerült személyeket tartalmaz, másrészt olyanokat, akik egy városi közegben deklaszszálódtak (az induló helyzetek között felülreprezentált a „nagyvárosi közép" és a „kisvárosi közép" háttér), s végül olyanokat is, akiknél egy kedvezőtlen társadalmi helyzet reprodukciójáról van szó (minden ötödik személy a „városias alsó" csoportból származik).

Az *„enyhén deprivált"* réteg származási háttere megint csak minden téren átlag alatti. Az ide tartozók 80 százaléka falun született (ezen belül felénél többen kisközségben), és a területi immobilitás átlag feletti arányú. Ennyiből is látható, hogy esetükben a kedvezőtlen társadalmi helyzet reprodukciójáról van szó (az itt szereplők 70 százaléka a négy legalsó származási csoportból indult). Emellett még az átlagnál többeknél mutatkozik lefelé mobilitás a kulturális és az anyagi szférában is. Egyedül a munkamegosztási szféra az, ahol sokan mozogtak felfelé is, de még mindig átlag alatti számban.

A *„deprivált"* réteg származási, illetve mobilitási profilja szinte azonos az előző csoporttal, csak a háttérindexeken mutatkozó értékek még alacsonyabbak, még magasabb a falusi születésűek aránya és a négy legalsó származási csoportból rekrutálódók aránya 88 százalék. Nincs különbség a területi immobilitásban sem és a másik három mobilitási csatornán az átlagnál többekre jellemző immobilitásban vagy lefelé mobilitásban sem. Ahogy tehát a legfelső státuszcsoport esetében az előnyök megőrzéséről, illetve az ide tartozók egy részénél a kedvező társadalmi helyzet bizonyos további javulásáról volt szó, ugyanúgy, a társadalmi hierarchia másik végpontján, a legalsó státuszcsoportok esetében, a hátrányos helyzet megmaradásáról, illetve egyesek esetében e kedvezőtlen helyzet bizonyos mértékű további romlásáról beszélhetünk.

A státuszcsoportok származási és mobilitási profilja alapján több következtetés is levonható. Először is *erős összefüggés mutatkozik – különösen a pólusokon – a származási helyzet és a státuszhelyzet között.* A 12 státuszcsoportnak az elittől a depriváltakig húzódó „rangsora" – jóllehet itt nincs szó egyértelmű hierarchiáról, különösen a középső csoportok között – hozzávetőlegesen jól követi a családi háttér egyes dimenzióinak vertikalitását, legalábbis ha csak átlag feletti átlagos és átlag alatti származási helyzetet különböztetünk meg. (A háttér-

indexeken mért konkrét értékek esetében persze előfordul, hogy a „középen lévő" státuszcsoportok közül egy „feljebb" lévőhöz alacsonyabb átlagérték tartozik, mint egy „lejjebb" lévőhöz.) Az összefüggés egyébként a kulturális és az anyagi szférában erősebb, a státuszcsoportok „rangsora" a munkamegosztási háttértől függetlenebb. Ez szintén alátámasztja, hogy a származásnak ez a dimenziója kisebb szerepet játszik az egyenlőtlenségek átörökítésében.

Másodszor a mobilitás többdimenziós folyamatában jellegzetes konzisztens, illetve inkonzisztens mozgásegyüttesek kötik össze a származási helyzetet a státuszhelyzettel. Különösen lényeges itt a *konzisztenciák és inkonzisztenciák átöröklődését, illetve átalakulását* figyelemmel kísérni. A státuszmobilitás során lehetséges, hogy egy konzisztens származási helyzetből egy konzisztens státusz lesz, mégpedig oly módon, hogy a kedvező helyzet (pl. „városias felső" háttérből „elit" státusz), a közepes helyzet (pl. „nagyvárosi közép" háttérből „jó érdekérvényesítő közép" státusz) vagy a kedvezőtlen helyzet reprodukálódik (pl. „falusias alsó" háttérből „deprivált" státusz). (Konzisztens származási helyzetből persze úgy is lehet konzisztens társadalmi helyzet, ha közepes háttérből lesz kedvező vagy kedvezőtlen státusz, vagy ha – ritkábban – kedvezőtlen háttérből lesz kedvező státusz, vagy ha – még ritkábban – kedvező háttérből lesz kedvezőtlen státusz.) Lehetséges továbbá, hogy a státuszmobilitás során a konzisztens származási helyzet „felbomlik", s belőle a különböző szférákban való különféle elmozdulások eredményeképpen inkonzisztens státusz jön létre (pl. „falusias alsó" háttérből „jó anyagi helyzetű falusias alsó" státusz). Előfordulhat ennek az ellenkezője, hogy inkonzisztens származási helyzet „rendeződik" konzisztens státusszá (pl. „jómódú paraszti" háttérből „falusias felső" státusz). Lehetséges, hogy az inkonzisztens származási háttér reprodukálódik, s belőle ugyanolyan típusú inkonzisztenciát tartalmazó státusz lesz (pl. „jómódú falusias" háttérből „falusias jómódú »munkás«" státusz). S végül előfordulhat az is, hogy az inkonzisztens származási háttér átalakul egy másfajta inkonzisztenciát hordozó státuszhelyzetté (pl. „jómódú falusias" háttérből „közepes lakású városi felső" státusz).

A státuszmobilitás fenti általános típusait empirikusan is megnéztük a származási csoportok és státuszcsoportok keresztábláján. Az e táblából adódó mobilitási utakat egyenként soroltuk be valamelyik típusba. Ez a művelet persze nem volt probléma nélküli. Abból következően ugyanis, hogy a családi háttér négy tényezőn, a státusz pedig hét tényezőn alapult, a származásból „hiányzik" az anyagi szféra három dimenziójában való eltérő differenciálódás, valamint az érdekérvényesítési dimenzió okozta esetleges inkonzisztencia. Mivel úgy tűnt, hogy a státusz esetében az érdekérvényesítési dimenzió szerepe nagyobb

(önmagában három csoportnál okoz inkonzisztenciát), mint a három anyagi jellegű dimenzióban való eltéréseké, valamint az érdekérvényesítés volt az, ami a családi háttérből teljesen hiányzott, úgy döntöttünk, hogy ezt a dimenziót figyelmen kívül hagyjuk. Eszerint a „rossz érdekérvényesítő közép", a „jó érdekérvényesítő közép" és az „érdekérvényesítő falusi alsó" státuszcsoportokat a másik hat státusz-ismérv alapján hozzávetőlegesen konzisztens társadalmi helyzetnek tekintettük, s az ezekbe a csoportokba vezető mobilitási utakat is eszerint minősítettük. (A kapott eredményről a 2. sz. ábra ad áttekintést.)

A tipizálás alapján a minta közel 40 százalékánál lesz konzisztens családi háttérből, konzisztens státusz. Ezen belül a legnagyobb súlyt (15,9 százalék) a konzisztensen kedvezőtlen társadalmi helyzet reprodukciója jelenti. *A hátrányos helyzet újratermelődésének aránya majd négyszer akkora, mint a konzisztensen kedvező helyzet reprodukciójáé.* A konzisztens helyzetek hierarchikus szintjei közötti mozgások különkülön csak kis súlyt képviselnek. Konzisztensen kedvezőtlen háttérből konzisztens kedvező helyzetbe a minta 1 százaléka jutott, az ellenkező irányú helyzetváltoztatás pedig még ennél is ritkább.

Nagyjából minden negyedik személy esetében az inkonzisztens családi háttér a státuszmobilitás folyamata során rendeződik, a társadal-

2. sz. ábra

A státuszmobilitás általános típusai

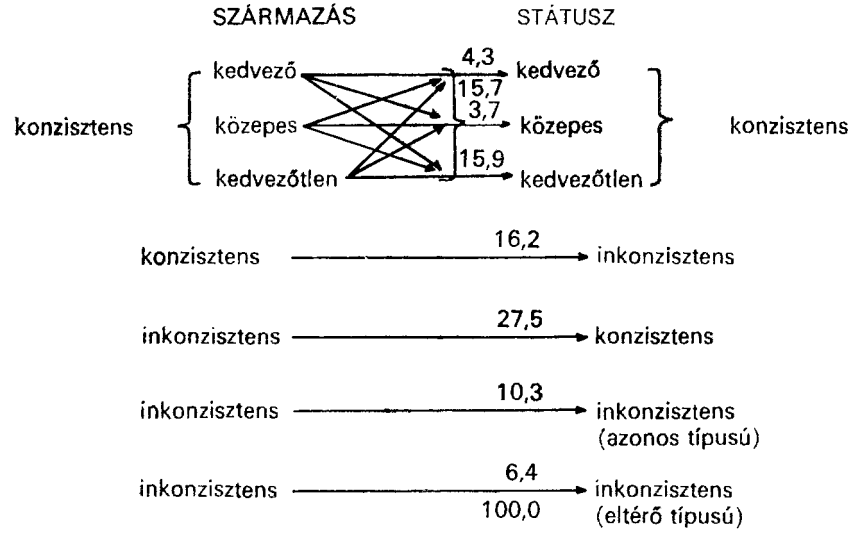

mi helyzet konzisztens lesz. E folyamat fordítottja kisebb arányban fordul elő. (Meg kell jegyezni, hogy ha a fentebb említett három státuszcsoportot inkonzisztensnek tekintjük, s az oda vezető mobilitási utakat is eszerint soroljuk be, a konzisztens háttérből inkonzisztens státuszba vezető mobilitástípus aránya természetesen megnő.) Minden tizedik személy esetében az inkonzisztens társadalmi háttérből inkonzisztens társadalmi helyzet lesz, ahol az inkonzisztencia típusa is megegyezik. Ennél ritkábban fordul elő, hogy az inkonzisztencia úgy reprodukálódik, hogy közben jellege megváltozik. *A státuszcsoportok rekrutálódási folyamata tehát egyrészről reprodukciós folyamatot jelent, másrészről pedig olyan többdimenziós mobilitási folyamatot, ahol inkonzisztens származási helyzetek „rendeződnek" vagy konzisztens származási hátterek „bomlanak fel" és e folyamatok során jönnek létre a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben az előnyök és hátrányok jellegzetes együttjárásai.*

A mobilitás inkonzisztens folyamata. Az emelkedés és a süllyedés

Tanulmányunk elején olyan hipotézist állítottunk fel, amely szerint a mobilitás nemcsak többdimenziós, hanem inkonzisztens folyamat is, vagyis a különféle egyenlőtlenségi szférákban különböző jellegű és irányú elmozdulások kapcsolódnak össze. Mindez pedig azt eredményezi, hogy *a társadalmi helyzet megváltozása összességében nem ér el olyan mértéket, mint az egyes mobilitási csatornákon külön-külön,* az inkonzisztens jellegű elmozdulások csökkentik egymás hatását a státusz egészének változása szempontjából.

Első lépésben megvizsgáltuk a négy mobilitási szféra *páronkénti inkonzisztenciáját.* Ennek során az első kérdésfeltevés az volt, hogy az egyes egyenlőtlenségi szférákban történő elmozdulásokhoz milyen mértékben kapcsolódnak elmozdulások a többi egyenlőtlenségi szférában. Amikor ugyanis a tanulmány egy korábbi pontján megállapítottuk, hogy a kulturális mobilitás „keskenyebb" csatorna, mint az anyagi vagy a munkamegosztási, ezzel azt is állítottuk, hogy a kulturális szférában mobil személyek nagyobb arányban mobilak anyagilag és/vagy a munkamegosztás területén, mint fordítva. Továbbá a foglalkozási mobilitás azért „szélesebb" csatorna, mint akár a kulturális, akár az anyagi, mert a kulturális és az anyagi szférában mobil személyek nagyobb arányban mobilak a foglalkozás szempontjából is, mint fordítva.

Megállapítható, hogy a kulturálisan mobil személyeknek mintegy 80 százaléka mobil anyagilag, illetve a munkamegosztás területén; ugyanakkor az anyagilag, illetve a munkamegosztásban mobil szemé-

lyeknek kevesebb, csak 70 százaléka mobil kulturálisan. Az anyagilag mobil személyeknek megintcsak 80 százaléka mobil a munkamegosztás területén, miközben a munkamegosztásban mobil személyeknek 77 százaléka mobil anyagilag. Ezek az eltérések nem nagyok, de állításunkat alátámasztják.

Az egyes mobilitási csatornák páronkénti összehasonlításának második kérdésfeltevése arra vonatkozik, hogy az egyes dimenziókban történő felfelé vagy lefelé mobilitáshoz milyen irányú mozgások kapcsolódnak a többi dimenzióban. A mobilitási szférák páronkénti konzisztenciájának, illetve inkonzisztenciájának megállapításakor három szintet különböztettünk meg: 1. konzisztens mobilitás, amikor azonos irányú az elmozdulás mindkét dimenzióban; 2. gyengén inkonzisztens mobilitás, amikor az egyik szférában való elmozduláshoz a másik szférában immobilitás tartozik; és 3. erősen inkonzisztens mobilitás, amikor ellentétes irányú mozgások kapcsolódnak össze. (E tipizálásból adódó arányokat foglalja össze a 6. sz. táblázat.)

6. sz. tábla
Az egyes mobilitási csatornák páronkénti inkonzisztenciájának mértéke

A kapcsolódás típusa	Munkamegosztási és kulturális	A mobilitási dimenziók				
		Munkamegosztási és anyagi	Munkamegosztási és területi	Kulturális és anyagi	Kulturális és területi	Anyagi és területi
Konzisztensen mobil	45,5	41,8	32,7	46,7	39,0	33 1
Gyengén inkonzisztensen mobil	37,7	33,8	57,9	37,8	53,0	56,9
Erősen inkonzisztensen mobil	16,8	24,4	9,4	15,5	8,0	10,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

A négy mobilitási csatorna közül bármelyik kettőt nézzük is meg, a minta nagyobbik felénél a helyzetváltoztatás inkonzisztens módon ment végbe. Ahol a mobilitási szférák egyike a területi mobilitás, az ott nagy arányban előforduló immobilak miatt, a területi immobilitás és a másik dimenzióban történő emelkedés vagy süllyedés kapcsolódása a legjellemzőbb. A területi immobilitás mellett előforduló leggyakoribb elmozdulás a munkamegosztási emelkedés. Ebben az

inkonzisztenciában az mutatkozik meg, hogy a foglalkozásszerkezet nagyarányú átalakulása és az ebből következő nagyarányú mobilizálódás sajátos területi „röghözkötöttséggel" párosult: a munkamegosztás szférájába való emelkedés csak kevesek számára kapcsolódott össze emelkedéssel a területi egyenlőtlenségek szférájában. Lényeges emellett, hogy a területi mobilitáshoz viszonylag ritkán kapcsolódik ellentétes irányú mobilitás a többi egyenlőtlenségi szférában (ilyen volt pl. a városi származású „falusi felső", vagy a faluról „felkerült" „városi alsó" státusz esetében), aki tehát területileg jobb vagy rosszabb helyzetbe került, annak többnyire hasonló módon változott meg a munkamegosztási, kulturális és anyagi helyzete is.

A másik három dimenzió esetében a mobilitás és immobilitás együttjárása kisebb mérvű, gyakoribb viszont az ellentétes irányú elmozdulások előfordulása. Ennek mértéke valamennyi páros kombináció közül a munkamegosztási és az anyagi szférában a legnagyobb, s itt a legkisebb a konzisztens mobilizálódás aránya. Ez azt jelenti, hogy a jobb munkamegosztási helyzetbe kerülés (szakképzetté válás, szellemi foglalkozásúvá, értelmiségivé válás) sokak számára nem jelent egyúttal jobb anyagi helyzetbe kerülést is, amint a rosszabb munkamegosztási pozíció sem jelent feltétlen rosszabb anyagi helyzetet, illetve a másik oldalról nézve, egy anyagi felemelkedéshez egyáltalán nem szükséges jobb munkamegosztási helyzetbe is kerülni. *A munkamegosztási helyzet és az anyagi helyzet egymástól való viszonylagos elszakadása* – amely inkonzisztencia az utóbbi évtizedben vonult be a közgondolkodásba, s lett az egyes társadalmi csoportok közötti feszültségek fő hordozójává – *tehát nemcsak a státusz szintjén, hanem a mobilitási folyamatban, a státusz szerzése során is jelen van.*

A mobilitási folyamat inkonzisztenciájára vonatkozó elemzés második lépésében a *négy mobilitási dimenziót együttesen vizsgáljuk.* Célunk ezen a ponton az volt, hogy a státuszmobilitás konzisztens-inkonzisztens típusait megtaláljuk, s ezek segítségével választ adjunk egyrészt arra a kérdésre, hogy mekkora az inkonzisztencia mértéke a társadalmi mobilitásban, másrészt pedig arra, hogy a mobilitás inkonzisztens jellege hogyan befolyásolja a társadalom egyenlőtlenségi rendszerében való emelkedést, illetve süllyedést.

Mivel a négy egyenlőtlenségi szférában való felfelé mobilitások, immobilitások és lefelé mobilitások tipikus kombinációit kerestük, ehhez megfelelő módszernek – csakúgy, mint a státusz- és származási csoportok esetében – a klaszteranalízis tűnt. Az elemzéshez a társadalmi, illetve a származási helyzet alapján mobilitásváltozókat konstruáltunk, majd ezeket normáltuk, vagyis egy matematikai-statisztikai eljárással kiküszöböltük az eloszlásukból adódó különbséget, s olyan formára hoztuk őket, ahol a pozitív érték jelöli a felfelé mobilitást, a negatív érték a

a lefelé mobilitást. a 0. illetve az akörüli értékek pedig az immobilitást. A klaszteanalízis alapján 9 mobilitási típust különítettünk el. E tipikus kombinációk mintán belüli megoszlását, valamint a mobilitásváltozókon felvett átlagértékekben kifejeződő tartalmát foglaltuk össze a 7. sz. táblázatban.

7. sz. tábla
A normált mobilitási típusok jellemzése a klaszteranalízis során kapott magpontok alapján

Normált mobilitási típusok	A mobilitás-változók átlagai (magpontjai)				
	Arány a mintában	Munkamegosztási mobilitás	Kulturális mobilitás	Anyagi mobilitás	Területi mobilitás
A. Mind a négy dimenzióban konzisztensen felfelé mobil	2,0	1,18	2,04	1,54	0,60
B. Terület szerint immobil, a másik három dimenzióban konzisztensen felfelé mobil	12,3	1,46	1,02	0,88	—0,26
C. Kulturális, anyagi, területi dimenzió szerint felfelé mobil, munkamegosztás szerint immobil	9,9	0,11	0,31	0,35	1,93
D. Anyagi dimenzió szerint felfelé mobil, a másik három dimenzióban immobil	18,3	—0,39	0,27	1,00	0,03
E. Kultúra szerint felfelé, anyagi szerint lefelé mobil, munkamegosztás és terület szerint immobil	18,4	0,25	0,43	—0,89	0,08
F. Kultúra szerint felfelé, területi és munkamegosztás szerint lefelé mobil, anyagi szerint immobil	1,5	—0,61	0,47	0,27	—1,51
G. Munkamegosztás szerint felfelé, kulturális, anyagi szerint lefelé mobil, területi szerint immobil	16,8	0,61	—0,97	—0,42	0,08
H. Kulturális, anyagi és területi dimenzióban lefelé mobil, munkamegosztás szerint immobil	1,8	0,02	—0,75	—0,58	—1,73
I. Terület szerint immobil, a másik három dimenzióban lefelé mobil	19,0	—1 38	—0,78	—0,65	0,07
Összesen	100,0	0,00	0,00	0,00,	0,00

Hogyan értelmezendő e mobilitási típusok tartalma? A mobilitás jelenségét általában egy strukturális és egy nem strukturális, vagy strukturálison túli mozgásra szokás felosztani. A strukturális mobilitás tartalmazza egyrészt a transzlációs mozgást, az egyenlőtlenségi dimenziókban való általános javulást vagy romlást, másrészt az ezen túli – mondjuk – tényleges strukturális mobilitást, ami az egyes dimenziók nivellálódásából vagy differenciálódásából adódó mobilitás, vagyis annak következménye, hogy a népesség helyzetének az átlagtól való eltérései az egyes egyenlőtlenségi szférákban időben megváltoztak. A strukturális mobilitás ezen két összetevőjén felül megmaradó hányad tekinthető tiszta mobilitásnak.

Tekintettel arra, hogy a mobilitás vizsgálatához felhasznált státusz- és háttérindexek – mint erről már szó volt – a személyeket az egyes egyenlőtlenségek vertikumában egy átlagos helyzethez viszonyítva helyezik el, a származási helyzet és a jelen státusz úgy viszonyul egymáshoz, hogy a mobilitás egészéből a transzláció ki van szűrve. Másrészt, amikor a változókat a normálás révén úgy módosítottuk, hogy kiküszöböljük az eloszlásokból adódó különbségeket, ezzel az eljárással éppen a tényleges strukturális mobilitást szűrtük ki. Ily módon az általunk kidolgozott mobilitási tipológia csak a tiszta, mindkét strukturális komponenstől mentes mozgást tartalmazza.

Mit jelent mindez a mobilitási tipológia értelmezése szempontjából? Társadalmunkban az egyenlőtlenségek különböző szféráiban egyrészt egy *nagymérvű transzláció* ment végbe, másrészt viszont az általános feljebb tolódáson túl döntő mértékben egy *lefelé való nivellálódás* volt jellemző. Ez a folyamat 1945 után indult meg, s rányomta a bélyegét az egyenlőtlenségek újratermelődésére tulajdonképpen az 1970-es évekig. Az 1970-es évek közepétől az egyenlőtlenségi rendszer dinamikájában megjelentek bizonyos differenciálódási tendenciák, de egyrészt ezek még mind a mai napig nem váltak dominánssá, másrészt pedig a 18 éven felüli népességet reprezentáló mintánk legfiatalabbjainak is legfeljebb a kora gyermekkorát érintették meg, tehát hatásuk ebből a kutatásból lényegében hiányzik. A társadalmi egyenlőtlenségi rendszer átalakulását így leginkább a transzláció és a lefelé való nivellálás jellemzi, miközben ezek együttese az egyenlőtlenségek „felfelé csúszó" reprodukcióját eredményezte, ami az egyének szintjén tömeges és objektív helyzetjavulást hozott.

Számunkra viszont éppen az a kérdés, hogy mindezen hatások kiszűrése után *hogyan alakul a társadalmi egyenlőtlenségek többdimenziós rendszerében a tisztán pozicionális elmozdulás.* Az egyének szintjén ez a kérdés azt jelenti, hogy a különböző egyenlőtlenségi szférákban való inkonzisztens mozgások kiknél eredményeztek pozicionális értelemben státuszjavulást, kiknél státuszmegtartást és kiknél státuszrosszab-

bodást. Vagy másképp, az egyenlőtlenségek dinamikájának szintjén fogalmazva a problémát, az a kérdés, hogy *a különféle egyenlőtlenségi csatornákon való helyzetváltoztatások melyik kombinációjából következik státuszjavulás, melyikből státuszmegtartás és melyikből státuszrosszabbodás.*

Adataink szerint csak egy szűk kisebbségre (A típus) jellemző a konzisztens felfelé mobilitás. Nyugodtan ide számíthatjuk azonban a B mobilitási típust is, ahol azért szintén a jobb helyzetbe kerülés dominál, sőt ennek mértéke a munkamegosztási szférában még erősebb is, mint az első típusnál. A C és D típus esetében a jobb helyzetbe kerülés mellé egyre erőteljesebben társul az immobilitás. Ezek azok a típusok, ahol az egyes csatornákon való felfelé mobilizálódás hatását a komplex társadalmi helyzetváltoztatás szempontjából gyengíti a más csatornákon való immobilitás. Az E és F típus esetében már ellentétes irányú mozgások is összekapcsolódnak. E típusoknál, a minta közel 20 százalékában a mobilitási folyamat inkonzisztenciája olyan mértéket ölt, amelynél az elmozdulások egymás hatását kioltják és a társadalmi helyzet komplexitásának szintjén gyakorlatilag helybenmaradásról van szó. A G típusnál már a két legfontosabb, a kulturális és az anyagi dimenzió esetében mutatkozik lefelé mobilitás. Itt a státusz egésze szempontjából talán a helybenmaradás és a süllyedés közti mobilizálódásról van szó. A H és I típus esetében viszont már dominánssá válik a lefelé mobilitás. A minta valamivel több mint 20 százalékánál tehát státuszrosszabbodásról beszélhetünk.

A tipológia alapján a státuszjavulás elsősorban a kulturális és az anyagi szférában való együttes felfelé mobilizálódás esetében jön létre. Ha e két dimenzióban a mobilitás inkonzisztens, a társadalmi helyzet nagy valószínűséggel változatlan marad. S ennek megfelelően a státuszrosszabbodás is döntően a kulturális és anyagi csatornán való konzisztens lefelé mobilitással függ össze. A munkamegosztási és területi mobilitás láthatóan kevésbé befolyásolja a státuszmobilitás eredményét, a jobb vagy rosszabb státuszba kerülést.

Az egyének szintjén a legfontosabb megállapításunk tehát, hogy a státuszrosszabbodás, arányát tekintve, többeket érint, mint a státuszjavulás. Tehát nemcsak a társadalmi helyzet szintjén mutatható ki, hogy többen vannak társadalmunkban konzisztensen deprivált helyzetben, mint egy konzisztens elit pozícióban, hanem a mobilitás többdimenziós folyamata is ilyen irányba mutat. Ehhez hozzátehetjük még azt is, hogy a jobb helyzetbe kerülés kisebb emelkedést hoz, mint amilyen süllyedést a rosszabb helyzetbe kerülés. Ha pedig visszaemlékszünk arra is, hogy az egyenlőtlenségi rendszer mindkét pólusán, de inkább „alul", mint „felül", viszonylag erős reprodukciót találtunk, megállapíthatjuk, hogy az egyenlőtlenségek dinamikája végső soron azt eredmé-

nyezi, hogy *a társadalom alján lévők, illetve az ebből a helyzetből kiemelkedni nem tudók, a társadalom egészétől jobban leszakadnak, mint amennyire a társadalom csúcspozícióit elfoglalók, illetve az ezt a helyzetet megtartani képesek, a társadalom egésze fölé tudnak emelkedni.*

Vizsgálatunk eredményei közül a legérdekesebb talán az, amelyik a lefelé mobilitásra vonatkozik. A társadalmi mobilitásról való egész gondolkodásunkból többé-kevésbé hiányzik ugyanis ez a fogalom, ez a jelenség; mobilitás alatt a legtöbben – kimondva-kimondatlanul – jobb helyzetbe kerülést, felemelkedést értenek. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a legtöbb kutatás sem mérési, sem interpretációs szinten, nem tudja megfelelően kiszűrni a mobilitás strukturális komponenseit, főleg a transzlációt. Ez az elemzés erre tett kísérletet. Kérdés, mi annak a jelenségnek a magyarázata, hogy tiszta mobilitás esetében ilyen, viszonylag nagy mérvű a süllyedés.

A választ, úgy tűnik, a mobilitási típusok életkori bontása adja meg, más szóval *a mobilitási folyamatban az életciklus szerepének figyelembevétele.* Az adatok azt mutatják, hogy a tiszta, pozicionális értelemben vett lefelé mobilitás az átlagnál jóval nagyobb mértékben jellemzi a legfiatalabb, 30 éven aluli korosztályt, illetve az idősebb, 60 vagy még inkább 70 éven felüli korcsoportokat. E jelenségnek kínálkozik egyrészről egy „módszertani" magyarázata, nevezetesen, hogy a családi háttérre, a gyermekkorra vonatkozó adatok a megkérdezett 15 éves korára vonatkoztak, vagyis olyan 35–40 év körüli szülőkre, akik életpályájukon már „előbbre tartottak", mint a 30 év alatti megkérdezettek, illetve inkább voltak pályájuk „csúcsán", mint a 60 év felettiek.

Ezt az életciklus-hatást lehet másrészről tartalmilag is értelmezni. Az egyenlőtlenségi rendszernek létezik egy olyan életkori metszete, amely szerint a fiatal korosztályok – réteghelyzetüktől függően természetesen differenciált módon – az átlagos társadalmi helyzethez viszonyítva „még" rosszabb helyzetben vannak; illetve amely szerint az idősebb (már inaktív) korosztályok – szintén réteghelyzetüktől függően különböző, de a fiatalokhoz képest általában nagyobb mértékben – az átlagos társadalmi helyzethez képest „már" rosszabb helyzetben vannak. A mobilitási folyamatban így a fiatalok egy átmeneti – természetesen nem abszolút, hanem relatív – süllyedést élnek meg, amely mind a munkamegosztási, mind a kulturális, mind az anyagi szférában kimutatható. Ugyanígy fokozatosan nő a konzisztensen egyre rosszabb helyzetbe kerülők aránya 60 éves kor fölött, az idősebb korosztályokban. Míg azonban a fiatalok esetében a jobb helyzetbe kerülés esélye életkoruk előrehaladtával fokozatosan javul, az idősebbek helyzete egy életkori perspektívában egyre romló.

Ennek az életciklus-hatásnak a működése a hétköznapok gyakorla-

tából jól ismert. A fiatalok esetében a képzési idő kitolódásáról, a szakmai előrejutás lassúságáról, az egzisztencia-teremtési idő megnyúlásáról van szó, összességében az életpálya igen lassú ívű emelkedéséről. Az időseknél szintén az élet legkülönfélébb szféráiban figyelhető meg a társadalmi átlagtól való fokozatos leszakadás, amit az is mutat, hogy egy több tényezőt figyelembe vevő, a halmozott hátrányos helyzetre koncentráló kutatás szerint is a depriváció és az öregség egymással erősen összefüggnek (Bokor 1985). Emiatt fokozódó teher nehezedik azokra a középső generációkra, akiknek egyrészt gyermekeik pályakezdését kell támogatniuk, másrészt szüleik öregségét kell megkönnyíteniük. Az életciklus-hatás ilyen működése, de még inkább az ezt a hatást, az ebből keletkező gondokat és társadalmi feszültségeket orvosolni, de legalább kezelni képtelen szociál-, illetve társadalompolitika miatt, úgy tűnik *sz egyenlőtlenségek újratermelődése társadalmunkban leginkább a legfiatalabb és a legidősebb korosztályok kárára következik be.*

Végeredményben megállapíthatjuk, hogy a társadalmi helyzet vizsgálatakor figyelembe vett egyenlőtlenségi tényezők dinamikusan is működnek egy többdimenziós mobilitási folyamatban. A származási háttér – hasonlóan a státuszhoz – a jobb-rosszabb helyzetek konzisztens-inkonzisztens együttjárásából tevődik össze. A különféle jellegű háttértényezők (családi örökségek) közül a kulturális tőke szerepe emelkedik ki. A mobilitási folyamtban viszonylag nagymérvű reprodukció mutatkozik, s a hátrányos helyzetek újratermelődése erősebb, mint az előnyös helyzeteké. A státuszmobilitás folyamatában az egyes dimenziókban a mobilizálódás esélye eltérő, az egyenlőtlenségek újratermelődése a kulturális szférában a legerősebb. A különféle mobilitási csatornákon való elmozdulások maguk is inkonzisztensen mennek végbe, viszonylag erős inkonzisztencia mutatkozik a munkamegosztási és az anyagi mobilitás között. A mobilitási folyamat inkonzisztens jellege csökkenti a társadalmi helyzetváltoztatás mértékét. A mobilitás strukturális komponenseinek kiszűrése után egy viszonylag sokakat érintő lefelé mobilitást tapasztaltunk. Ez a státuszrosszabbodás az életciklus alakulásával is összefügg. Összességében *az egyenlőtlenségek dinamikája a kedvezőtlen élethelyzetek erősebb újratermelődése, ezen élethelyzeteknek az átlagtól való fokozódó leszakadása, illetve a legfiatalabb és legidősebb korosztályok viszonylagos hátrányba kerülése irányába mutat.* E tendencia további alakulása már szociálpolitikai, társadalompolitikai eszközök, lehetőségek, döntések függvénye, s mint ilyen, szorosan összefügg a gazdasági és társadalmi reformtörekvések jövőjével.

Bokor Ágnes
STÁTUSZ- ÉS RÉTEGSZERKEZET „ALULNÉZETBŐL"

A „Rétegződés-modell vizsgálat" különféle kutatásainak nemcsak az adatbázisa volt közös, hanem az a felfogás is, amelyet az egyes kutatók a társadalom modellálásáról, szociológiai ábrázolásáról vallottak. A megközelítés hasonlósága, sőt a leglényegesebb elvek azonossága lehetővé teszi, hogy az egyes részterületeken kapott eredményeket rávetítsük más részterületek eredményeire. A kiindulópontként szolgáló társadalomkutatási szemléletet röviden Pierre Bourdieu szavaival jellemezhetjük: „...a társadalmat olyan (sokdimenziós) térként ábrázolhatjuk, amely az adott társadalmi univerzumban működő tőkék (vagyis birtokosaik erejének, hatalmának bizonyítására képes tőkék) együttese által konstituált differenciálási és elosztási elvek alapján épül fel. Így az egyéneket és az egyének csoportjait e térben elfoglalt relatív helyzetükkel határozhatjuk meg. Valamennyiőjük számára kijelölhető egy pozíció vagy szomszédos pozíciók meghatározott halmaza (vagyis e térnek egy bizonyos régiója); és bár elméletileg elképzelhető lenne, a valóságban lehetetlen, hogy valaki e tér két ellentétes pontján levő régióban helyezkedjen el." (Bourdieu 1985. 196.)

A kutatás résztvevői tehát valamennyien egyetértettek azzal a feltételezéssel, hogy a társadalmi helyzet *többfajta társadalmilag releváns dimenzió* összhatásaként jelölődik ki; hogy az esetek egy részében (nálunk: többségében) a társadalmi helyzet szükségszerűen *inkonzisztens,* vagyis az effajta helyzeteket nem egyetlen pont, hanem a pontok halmaza képviseli a sokdimenziós térben, minek következtében *az egyének nem rendezhetőek egyértelmű hierarchiába; ugyanakkor mégis létezik társadalmi hierarchia,* azonban ennek elemei nem az egyes pontok, hanem ezek halmaza, mely ponthalmazok részben átfedik egymást – más szóval bizonyos egyének tartozhatnak szomszédos ponthalmazok egyikébe is, másikába is, de nem tartozhatnak a tér két egymástól nagyon távol álló régiójához. Végül egyetértettek abban is, hogy az egyén vagy a csoport társadalmi helyzete *relatív megközelítést* igényel: helyzetük csak a többi egyén vagy csoport helyzetéhez viszonyítva állapítható meg. Az egyes elemzéssorozatok különbözősége főképp az eltérő tárgyból adódott: Kolosi Tamás a társadalom egészére érvényes rétegződési szerkezet megragadására törekedett, Utasi Ágnes

az összes társadalmi csoport életstílusát, Róbert Péter pedig mobilitásukat vizsgálta. Nekem a depriváció elemzésében viszont csupán a legkedvezőtlenebb társadalmi helyzetűek és a többiek közötti különbségekre kellett koncentrálnom. (Részletesen lásd Kolosi 1984, Utasi 1984, Róbert 1986, Bokor 1985.)

E megközelítések lényegi azonossága lehetővé teszi annak a kérdésnek a feltevését: vajon *milyen társadalmunk szerkezete, ha a depriváció szemszögéből tekintjük.* Ugyanis, ha elfogadjuk azt a tételt, hogy a társadalmi helyzet relatív pozíció egy sokdimenziós térben, akkor ebből az következik, hogy e tér dimenziói azonosak, akár a társadalom valamennyi tagjának, akár pedig valamely kitüntetett szempont (jelen esetben a depriváció) alapján kiválasztott csoportjának a társadalmi helyzetét vizsgáljuk. Továbbá következik az is, hogy a „legrosszabb társadalmi helyzetűek" kiválasztásához rendelkeznünk kell valamifajta képpel a többiek helyzetéről, hiszen a vizsgálandó társadalmi csoport helyzete a többiekéhez képest számít a „legrosszabbnak". Ily módon válik lehetségessé, hogy a társadalmi szerkezetet egy, a rétegződést általában és adott jelleggel kialakító társadalmi mechanizmusok összességéhez képest partikuláris, mégis ezek mindegyike által befolyásolt (bár nem mindig azonos mértékben, minőséggel befolyásolt) jelenség, a depriváció perspektívájából szemléljük, vagyis – korábbi kérdésünket pontosítva – arra keressük a választ, hogy ennek az egyetlen kitüntetett szempontnak a fényében vajon ugyanolyan társadalomképhez jutunk-e vagy sem, mint amikor nincs ilyen kitüntetett szempontunk.

Miért érdekes ez a kérdés? Véleményem szerint mindenekelőtt azért, mert megválaszolása hozzásegíthet a kívülállók számára szinte teljesen ellenőrizhetetlen kutatási eredmények megítéléséhez. Ha különböző kutatók azonos adatokból és azonos társadalomszemlélettel, de különböző kutatói stílussal, különböző céllal és különböző elemzéssorozattal a lényeget tekintve azonos eredményre jutnak, akkor ez arra enged következtetni, hogy – a szándékos megtévesztés esetét kivéve – a kutatási eredmények nem a kutatói önkény, hanem a valóság átütő ereje miatt lettek olyanok, amilyenek. Másfelől az ilyen feltételekkel összehasonlított kutatási eredmények különbözősége újfajta ismeretekre mutathat rá, gazdagíthatja társadalomképünket.

Kollégáim e kötet más lapjain összefoglalták és értékelték saját elemzéseiket. Ahhoz, hogy választ kaphassunk az imént feltett kérdésre, a deprivációs vizsgálat fontosabb jellemzőivel is meg kell ismerkednünk. Ezután térek ki arra, hogy milyen értelemben történt és milyen eredménnyel járt a különféle megközelítésekből származó megállapítások összevetése.

A depriváció mint többdimenziós strukturális jelenség

A szegénység modern típusát, a deprivációt elemezve az a hipotézis szolgált kiindulópontul, hogy a társadalom strukturális folyamatai, az egyenlőtlenségek adott konstellációja elkerülhetetlenné teszik egy olyan társadalmi csoport létét, amelynek helyzetét mindenekelőtt a hátrányok halmozódása jellemzi. A társadalmi-gazdasági fejlettség szintje lehetővé teszi számukra alapvető szükségleteik kielégítését – bár meglehetősen szerény színvonalon –, ugyanakkor azon szükségletek tekintetében, melyek mai társadalmi körülményeink között legfeljebb másodlagosnak számítanak, még ilyen szerény színvonalról sem beszélhetünk.

A társadalmi viszonyok a mai Magyarországon már megengedik, hogy a szegénységet elsősorban egyenlőtlenségnek tekintsük. Így akkor számít hátránynak az, ha valaki nem jut hozzá bizonyos anyagi vagy szimbolikus javakhoz, ha ez egy kisebbség jellemzője. Hasonlóképpen ezen javak fogyasztásának fokozati, mennyiségi vagy minőségi különbségeit tekintve a hátrányos helyzet határa mindig egy kisebbség és a többség között húzódik. Ezáltal, vagyis a többségre jellemző, *társadalmilag szokásos színvonal*hoz való hasonlítással vált lehetővé a hátrány relatív fogalmának operacionalizálása.

A különféle társadalmi egyenlőtlenségeket inkább csak illusztrálni lehet egy-egy szociológiai mutatóval, mint megfelelően leírni. Így például az iskolai végzettség jelezheti valakinek a helyét a kulturális egyenlőtlenségi rendszerben, de korántsem fejezi ki tökéletesen azt. Jobban közelíthetjük ezt a helyzetet akkor, ha más tényezőket is figyelembe veszünk, például azt, hogy valaki mit és mennyit olvas, mennyire tájékozott kül- és belpolitikai kérdésekben, beszél-e idegen nyelveken és így tovább. Mindezen mutatók egymásnak ellentmondók és önmagukban megtévesztők is lehetnek (hiszen például az alacsony végzettségű emberek egy kis része szorgalmas és figyelmes újságolvasó, a diplomások egy része soha nem vesz könyvet a kezébe). Ha viszont kellően nagy számú mutatót használunk fel, ezek együttese sokkal kevésbé tartalmazza az egyedi jellemzők esetlegességét, véletlenszerűségét. Ezen meggondolás alapján a vizsgálatban az egyenlőtlenségeket a mutatók csoportjaival próbáltuk leírni, vagyis az egyedi változókat dimenziókba rendeztük.

A depriváció elemzésében használt dimenziók a következők voltak: munka, jérdekérvényesítés, lakóhely és lakás, anyagi életkörülmények, életstílus, egészségi állapot. (Kolosi Tamás az elméleti egyenlőtlenségi dimenziókat némileg másképpen csoportosította: a lakóhely – elnevezésében: terület – és a lakás státusz nála külön szerepel, az anyagi életkörülmények és az életstílus dimenziója három státuszdimenzióként jelenik meg [anyagi, fogyasztási és kulturális-életmód státusz], az

egészségi állapot dimenzióját viszont csak a nem aktív keresőkre értelmezte, s ezen személyek hiányzó munkamegosztási státuszát helyettesítette vele.) E dimenziók fontossága mindkét elemzésben beigazolódott, és kiderült, hogy a kulturális, életstílusbeli egyenlőtlenségi dimenzión elfoglalt hely befolyásolja leginkább a többi dimenzión elfoglalt pozíciót.

A deprivációs dimenziókban az átlagtól messze elmaradó pozíciókat tekintve hátrányos helyzetnek, első közelítésben azok kerültek a depriválti kategóriába, akik a hat dimenzió legalább felében hátrányos helyzetűek. (Ezek a személyek a többi dimenzióban is legfeljebb az átlagot érik el.) Ez a kissé merev besorolás azután néhány további index felhasználásával finomodott. Tekintettel arra, hogy az alsó társadalmi szférában is létezik inkonzisztencia, bár sokkal kisebb mértékben, mint középtájt; továbbá arra, hogy a depriváció sem egynemű társadalmi jelenség, hanem vannak súlyossági fokozatai, a depriváltak mellett egy másik, deprivációval veszélyeztetettnek elnevezett csoportot is el kellett különíteni a nem depriváltaktól.

A depriváció tipikusan kapcsolódik bizonyos demográfiai-társadalmi csoportokhoz, más szóval bizonyos csoportoknak jóval nagyobb a depriválódási esélye, mint más csoportoknak. Az esélyek emelkedő sorrendjében említve, a nőknek, a sokgyerekeseknek, a falusiaknak, a nem aktív keresőknek, az alacsony jövedelműeknek, az időseknek és az alacsony iskolai végzettségűeknek az átlagosnál jóval nagyobb hányada depriválf. A munkajelleg-csoportok hierarchiájával is szoros az összefüggés. Az aktív keresőknél a szellemi, értelmiségi vagy vezető foglalkozásúak között nem találunk depriváltat, de a szakmunkásoknál már igen. A szakképzetlen mezőgazdasági vagy ipari munkásoknak van aránytalanul nagy esélyük a depriválódásra. A nem aktív keresők közül az eltartottak, az özvegyi nyugdíjasok, illetve a nyugdíjas szakképzetlen fizikaiak csoportjában van nagyon sok deprivált. Ahogy az aktív keresők között a szakmunkások, a nem aktív keresők között a nem diplomás szellemiek alkotják azt a csoportot, amelyben először (bár szórványosan) felbukkan a depriváció.

A depriváltak helye a társadalmi szerkezetben

DEPRIVÁCIÓ ÉS STÁTUSZ

A Kolosi Tamás nevéhez fűződő újfajta társadalmi rétegződési modell a munkamegosztási pozíciókon kívül a lakóhelyet és az anyagi helyzetet mint „viszonykijelölő kategóriákat" veszi figyelembe. E rétegződési modell a *státuszcsoportok*on alapul. A tizenkét státuszcsoport felé-

ben nem szerepelnek depriváltak (1. sz. tábla). A középső csoportokban jelennek meg először. Ezek közül az ún. *városias közép*hez még egyikük sem tartozik, az *érdekérvényesítő közép*hez 1, az *érdekérvényesítő falusias közép*hez pedig 9 százalékuk. Ez utóbbinak több depriválti, illetve veszélyeztetett tagja van, mint a soron következő, *jó anyagi helyzetű falusias alsó* elnevezésű csoportnak. Az *érdekérvényesítő falusias közép* csoport elsősorban érdekérvényesítési státusza miatt került „középre". Ebből kitűnik, hogy Kolosi Tamás másképpen minősítette az érdekérvényesítést mérő változókat: én ezek közül többet, nem megfelelőnek tartva, mellőztem, s ezért az érdekérvényesítés szubjektív (az alany szubjektivitása miatti) túlbecsülésének a státuszcsoportok elkülönülésében nagyobb szerepe van, mint a depriváltak kiválasztásában. (Erre Kolosi Tamás is utal.) Véleményem szerint részben ennek tulajdonítható, hogy a depriváltak egytizede közepes státuszúnak tűnik. A két alsó csoportban a depriváltak 14 százaléka szerepel: 5 százalékuk a *jó anyagi helyzetű falusias* és 9 százalékuk a *városias* jelzőjű csoportban. A kétfajta *deprivált* elnevezésű státuszcsoportban helyezkedik el fennmaradó hányaduk, vagyis 76 százalékuk; ebből 22 százalék jut az *enyhén deprivált* csoportba.

1. sz. tábla

A depriváció szerinti státuszszerkezet a Kolosi-féle státuszcsoportok alapján

(személyek)

Státuszcsoportok	Nem depriváltak	Veszélyeztetettek	Depriváltak	Együtt
Elit	9	0	0	6
Városias felső	12	0	0	8
Falusias felső	9	0	0	6
Falusias „jómódú munkás"	12	2	0	9
Városias „jómódú munkás"	13	1	0	9
Városias közép	9	5	0	7
Érdekérvényesítő közép	12	5	1	9
Erdekérvényesítő falusias kozép	10	19	9	11
Jó anyagi helyzetű falusias alsó	6	14	5	8
Városias alsó	5	16	9	7
Enyhén deprivált	3	28	22	11
Deprivált	0	10	54	8
Osszesen	100	100	100	99

A státuszcsoportok és a deprivációs index látszólagos inkongruenciája – a már említetten kívül – még egy közvetlen okra vezethető vissza. Kolosi Tamás nem a javított, hanem a teljes mintán dolgozott, amelyben az idősek és a falusiak magasabb arányúak, mint az általam használt mintában. Mivel ő másfajta relatív megközelítést alkalmazott (a hét dimenziót reprezentáló indexeket a normálishoz közelítő elosztásúra vonta össze), nála a mintából következően a társadalmilag szokásos szint alacsonyabban helyezkedik el, és az ezáltal leválasztott tipikus élethelyzet kedvezőtlenebb, mint a deprivációs vizsgálatban, így az ettől messze elmaradók aránya is kisebb. (A depriváltak aránya a felnőtt személyek között nála 8, nálam 11 százalék.) Ugyanakkor természetes, hogy nincs teljes megfelelés a kétfajta csoportosítás alsó kategóriái között, hiszen az egyének mindkét elemzésben „legvalószínűbb" csoportjukba sorolódtak be. Az egyenlőtlenségek teljes megoszlását, illetve a deprivációt tekintve a szomszédos csoportok közül nem mindig ugyanaz tűnik a „legvalószínűbbnek". Nem véletlen, hogy egyrészt a középtájt elhelyezkedő státuszcsoportoknál, másfelől pedig a két depriváltt státuszcsoportnál tűnik elő ez az átfedés, de nincs olyan, aki az egyik elemzésben az elit státuszcsoportba tartozna, a másikban pedig a depriváltak közé, vagy az egyikben a depriváltt státuszcsoportba, a másikban pedig a nem depriváltak közé. Részben tehát a bevezetőben említett, s a társadalmi jelenségek természetével – meggyőződésem szerint – adekvát megközelítésből adódik az itt tapasztalt eltérés. (A továbbiakban látni fogjuk, hogy a két elemzés a rétegződési modellekben is az egymáshoz igen közelálló, középső rétegek relatív helyzetét ítéli meg eltérően.)

Mindezeket figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy a két egészen más céllal, más logikával elkészített csoportosítás jól egyezik. A lényegi társadalmi egyenlőtlenség megmutatkozik abban, hogy a nem depriváltaknak csak 14 százaléka tartozik a négy legalsó csoporthoz, a depriváltaknak pedig 90 százaléka, illetve abban, hogy a depriváltak közül senki nem szerepel a felső hat státuszcsoportban, szemben a nem depriváltak közel kétharmadával.

DEPRIVÁCIÓ ÉS MUNKAMEGOSZTÁSI HIERARCHIA

A munkajelleg-csoportok és a státuszcsoportok egymásra vonatkoztatásával kialakított *munkamegosztási rétegződés* tizenegy csoportja közül ötben egyetlen deprivált sincs, viszont 67 százalékuk tartozik az ún. *segédmunkás, inaktív fizikai* réteghez. Az *inaktív szellemi* és a *szakmunkás, irodai dolgozó* elnevezésű rétegekben csak 1 százalék körüli arányban szerepelnek, s a fennmaradó 30 százalék egyenlően oszlik el a *betanított munkások*, a *mezőgazdasági munkások* és a *parasztok*

között. Tehát tulajdonképpen csak négy munkamegosztási réteg között oszlanak meg a depriváltak. Ezek közül egyedül a két legalsó rétegben *(segédmunkás, inaktív fizikai, illetve paraszt)* nagyobb gyakoriságúak, mint a nem depriváltak, tehát csak ezekről mondható, hogy a depriváltak jellegzetes rétegei (2. sz. tábla).

2. sz. tábla
Munkamegosztási rétegződés a Kolosi-féle munkamegosztási rétegek szerint
(személyek)

Munkamegosztási rétegek	Nem depriváltak	Veszélyeztetettek	Depriváltak	Együtt
Felső értelmiségi	2	0	0	2
Gazdasági vezető	1	0	0	1
Gazdasági értelmiségi	2	0	0	2
Betanított értelmiségi	12	0	0	8
Művezető, nyugdíjas vezető	4	2	0	3
Inaktív szellemi	5	4	1	4
Szakmunkás, irodai dolgozó	28	6	1	21
Betanított munkás	17	12	10	15
Mezőgazdasági munkás	9	10	10	9
Segédmunkás, inaktív fizikai	17	57	67	31
Paraszt	1	8	10	4
Összesen	98	99	99	100

A négy felső munkamegosztási réteg tagjainak egyáltalán nincs, a következő három réteg tagjainak pedig nagyon kicsi (1–3 százalék) az esélye arra, hogy depriválttá legyen. Az őket követő két réteg esélyei átlag körüliek, a két legalsóé pedig az átlagnak több mint kétszerese, illetve majdnem háromszorosa. A *szakmunkás, irodai dolgozó* munkamegosztási réteghez képest a *betanított munkások* esélye hétszeres, a *mezőgazdasági munkás*oké tizenkétszeres, a *segédmunkás, inaktív fizikai* rétegé huszonnégyszeres, a *paraszt*oké pedig harmincegyszeres. A két legalsó rétegből csak egy kisebbség (39, illetve 23 százalék) tartozik a nem depriváltak közé (3. sz. tábla).

A Kolosi-féle munkamegosztási rétegek a nem depriváltak aránya alapján hierarchiába rendeződnek (1. sz. ábra). A rétegek hierarchiába rendezését Kolosi Tamás az ún. státuszfaktor (státuszt kifejező mérőszám) alapján végezte. Mind a nem depriváltak aránya, mind a státusz-

3. sz. tábla

A Kolosi-féle munkamegosztási rétegek összetétele a deprivációs index szerint

(személyek)

Munkamegosztási rétegek	Nem depriváltak	Veszélyeztettek	Depriváltak	Összesen
Felső értelmiségi	100	0	0	100
Gazdasági vezető	100	0	0	100
Gazdasági értelmiségi	100	0	0	100
Betanított értelmiségi	100	0	0	100
Művezető, nyugdíjas vezető	87	12	1	100
Inaktív szellemi	79	18	3	100
Szakmunkás, irodai dolgozó	93	6	1	100
Betanított munkás	76	17	7	100
Mezőgazdasági munkás	68	20	12	100
Segédmunkás, inaktív fizikai	39	37	24	100
Paraszt	23	46	31	100
Együtt	69	20	11	100

faktorhoz hasonló jellegű, a depriváció elemzéséhez használt normált összpontszám mutató alapján ugyanazt a hierarchiát találjuk, mint ő – egy középtájt előforduló sorrendcsere kivételével.

A deprivációs hierarchiában a *szakmunkás, irodai dolgozó* réteg megelőzi az *inaktív szellemi*eket. Ez azért van így, mert az aktivitás a depriváció szempontjából jelentősebb szerepet játszik, mint a rétegződés egésze szempontjából. Kolosi utal arra, hogy a rétegződés középen nem egyértelműen hierarchikus jellegű, hiszen a középső rétegek státuszfaktor átlaga meglehetősen közel van egymáshoz, a szórások pedig jórészt lefedik egymást. A helycsere két egymáshoz igen közel eső rétegnél következett be, tehát ennek ellenére kijelenthetjük, hogy a deprivációs és a társadalmi munkamegosztási hierarchia egybeesik. A rétegek egymástól való távolsága azonban már eltér.

Mivel a státuszfaktor és a normált összpontszám mutatóknak, melyeket a rétegek egymástól való távolságának mérésére használunk, nem azonos a terjedelme, átlaga és szórása, csak relatív összehasonlítást tehetünk. Mégpedig a következőképpen: osszuk fel 100 egyenlő részre a legfelső és legalsó réteg közötti távolságot, s helyezzük el a rétegeket ezen a szakaszon oly módon, hogy a legfelső rétegtől mért távolságuk arányos legyen a maximális értékhez viszonyított státuszfaktor-, illetve

1. sz. ábra

A deprivációs munkamegosztási hierarchia – a nem depriváltak aránya

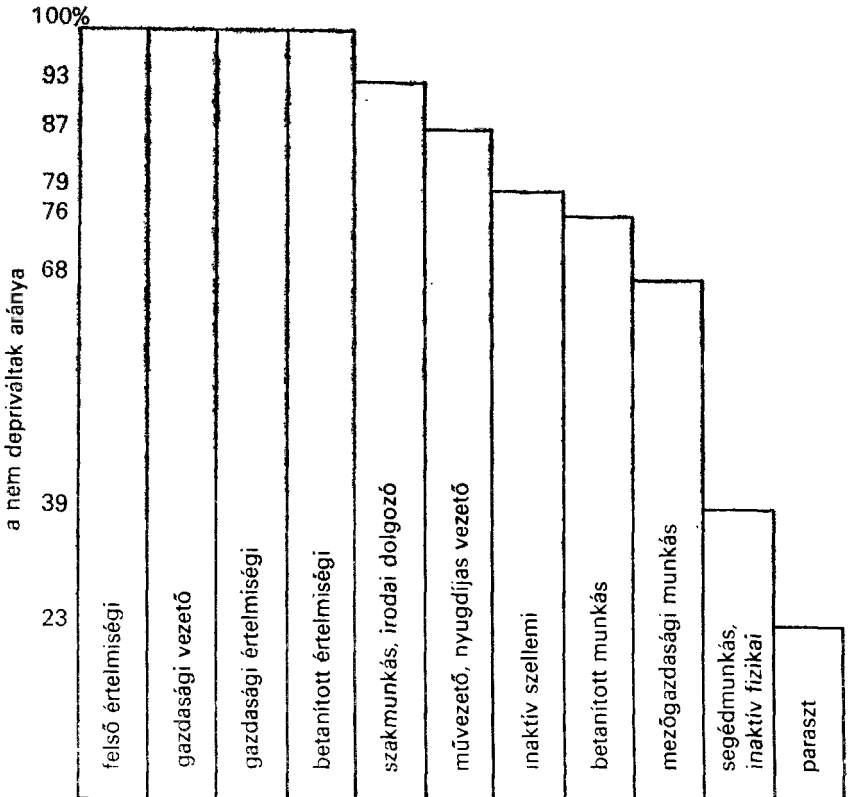

normált összpontszám értékükkel. A 2. sz. ábra segítségével most már összevethető az egyenlőtlenségi rendszer egésze és a depriváció szempontjából kialakuló munkamegosztási hierarchia.

A *betanított értelmiségi*ek rétegéig bezárólag a deprivációs hierarchiában valamennyi réteg közelebb került a legfelsőhöz, a többi réteg pedig a legalsóhoz, mint a Kolosi-féle modellben. Ebből is kitűnik, hogy a deprivációs rétegződésben a gazdasági aktivitás puszta ténye is jóval nagyobb jelentőségű, hiszen az aktív keresők valamennyi rétege jobb, az inaktív keresők valamennyi rétege rosszabb pozícióba került. Míg a Kolosi-féle modellben a *szakmunkás*okat, *irodai dolgozó*kat választja

2. sz. ábra

Kétfajta munkamegosztási hierarchia

(személyek)

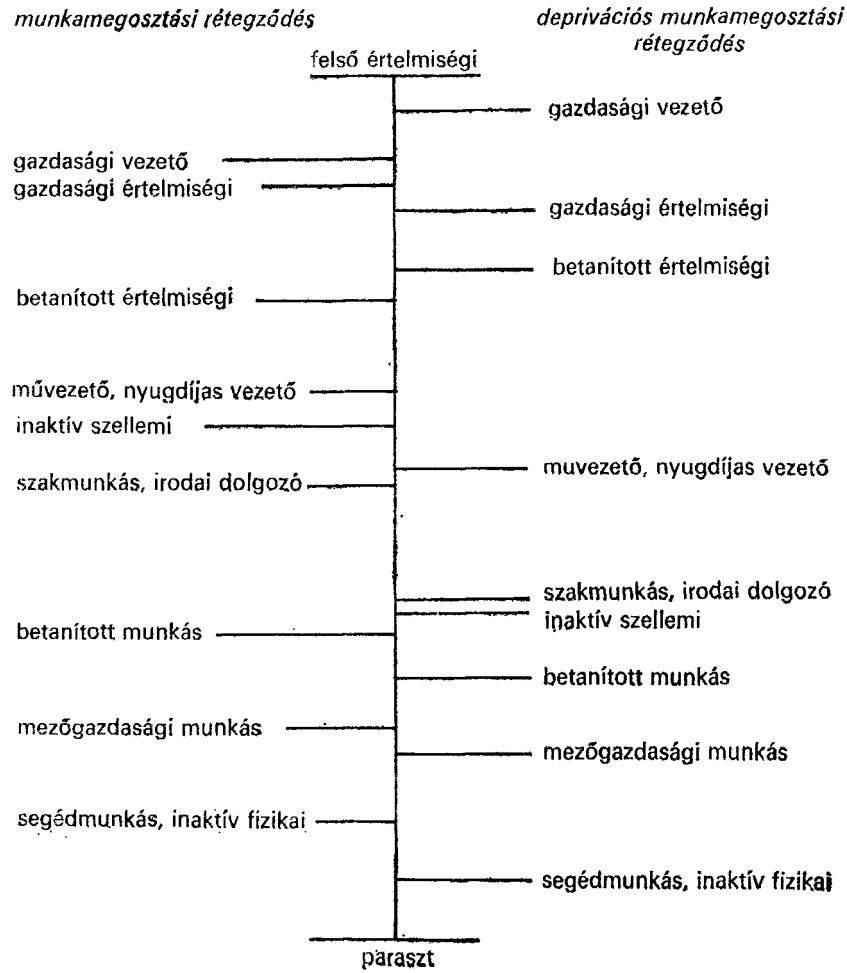

el a legnagyobb távolság az alattuk levő *(betanított munkás)* rétegtől, addig a deprivációs munkamegosztási rétegződésben az értelmiségiek, vezetők és a többiek között van a legnagyobb szakadás; vagyis éppen azon a ponton, ameddig a depriváció „feljut" a munkamegosztási hierarchián.

A munkamegosztási rétegek három csoportja különül el: fölül kiválnak azok, akik még véletlenül sem depriváltak (az értelmiségi rétegek), alul pedig leválnak a deprivációnak nagymértékben kitett rétegek. A köztes rétegek: a *művezetők, nyugdíjas vezetők,* illetve a *szakmunkások, irodai dolgozók a „veszélyeztetett rétegek";* ezek tagjai a gazdasági helyzet romlása vagy valamely egyéni sorscsapás hatására depriválódhatnak.

A depriváció rétegekhez kötöttségét tehát a Kolosi Tamás által kidolgozott munkamegosztási rétegződési modell jól tükrözi. A munkamegosztási hierarchia lényegileg azonosnak mutatkozik mind az egyenlőtlenségi rendszer egésze, mind pedig a depriváció szempontjából. A rétegek egymástól való távolságát azonban másképpen minősíti a kétfajta elemzés, amit elsősorban azzal magyaráznék, hogy *a depriváltak és nem depriváltak elkülönülése szempontjából bizonyos rétegző elvek: a gazdasági aktivitás, a munka mezőgazdasági vagy nem mezőgazdasági jellege, a munkahely népgazdasági szektora (tulajdonforma), még ma is rendkívül fontosak, holott ezek jelentősége a társadalmi rétegződés egészét tekintve – különböző mértékben bár, de – erősen lecsökkent.* Amikor a rétegek hierarchikus sorrendjét és egymástól való társadalmi távolságát a nem depriváltak arányával, illetve a depriváció súlyosságát finomabban mérő mutatóval állapítottuk meg, akkor a rétegződési elveknek egy olyan konstellációját alkalmaztuk, amely sokkal inkább adekvát a 2–3 évtizeddel ezelőtti társadalmi szerkezettel, mint a maival. Azért van ez így, mert a depriváltak társadalmi szerkezete konzerválódott (például iskolai végzettségük vagy munkáltatójuk népgazdasági szektora szempontjából megoszlásuk sokkal jobban hasonlít a népesség több évtizeddel ezelőtti, mint jelenlegi megoszlásához), s így a depriváltak és a többiek közötti különbségben egyébként fontosságukat vesztett, sőt elavult társadalmi jellemzők dominálnak. A népesség többségét karakterizáló vonások ebben a megkülönböztetésben még nem vagy alig játszanak szerepet.

TÁRSADALMI TAGOZÓDÁS KÉTFÉLE NÉZŐPONTBÓL

Ahogy már említettem, Kolosi Tamás a munkamegosztási rétegek, illetve a lakóhelyi és az anyagi helyzet szerinti kategóriák kombinációiból építette fel a *társadalmi rétegződés* modelljét. A tizenegy társadalmi rétegből négyben nem, másik négyben pedig 1–4 százalékkal szerepelnek depriváltak. Jellemzően a *szegény paraszt* (53 százalék), a *városi szegény* (21 százalék) és a *falusi szegény* (15 százalék) rétegbe tartoznak; 89 százalék áll szemben a nem depriváltak 7 százalékával. (4. sz. tábla) Ennek megfelelően gyakorlatilag csak e három réteg tagjainak volt esélye a depriválódásra vizsgálatunk időpontjában. A *sze-*

gény parasztok 53, a *városi szegények* 38, a *falusi szegények* 24 százaléka depriválti. A négy alsó réteg relatív helyzetének megítéléséhez tudnunk kell, hogy 38–45 százalékuk veszélyeztetett (5. sz. tábla).

4. sz. tábla
Társadalmi rétegződés
a Kolosi-féle társadalmi rétegek szerint
(személyek)

Társadalmi rétegek	Nem depriváltak	Veszélyeztetettek	Depriváltak	Egyutt
Jómódú értelmiségi	8	0	0	6
Városi értelmiségi	10	1	0	7
Falusi értelmiségi	1	0	0	1
Falusi középréteg	25	10	3	19
Jómódú munkás	8	0	0	6
Vegyes középréteg	12	15	2	11
Városi munkás	22	4	1	16
Falusi alsó	7	19	4	9
Falusi szegény	4	13	15	7
Városi szegény	2	14	21	6
Szegényparaszt	1	23	53	11
Osszesen	100	99	99	99

5. sz. tábla
A Kolosi-féle társadalmi rétegek összetétele
a deprivációs index szerint
(személyek)

Társadalmi rétegek	Nem depriváltak	Veszélyeztetettek	Depriváltak	Osszesen
Jómódú értelmiségi	100	0	0	100
Városi értelmiségi	98	2	0	100
Falusi értelmiségi	100	0	0	100
Falusi középréteg	88	10	2	100
Jómódú munkás	98	2	0	100
Vegyes középréteg	71	27	2	100
Városi munkás	94	5	1	100
Falusi alsó	52	43	5	100
Falusi szegény	38	38	24	100
Városi szegény	17	45	38	100
Szegényparaszt	5	42	53	100
Osszesen	69	20	11	100

A társadalmi rétegek a depriváció szempontjából egyértelmű hierarchiába rendeződnek. (Az egyértelműséget csak a felső két-két réteg egyező gyakorisága bontja meg.) E társadalmi hierarchia tetején a depriváció nem fordul elő, majd először a veszélyeztetettség, később pedig a depriváció is felbukkan. Ezek együttes gyakorisága, illetve önmagában a depriváció gyakorisága a hierarchián lefelé haladva egyre nő; s a legalsó rétegnek alig van esélye (5 százalék) a nem depriváltak közé tartozásra (3. sz. ábra).

Akárcsak a munkamegosztási rétegződésnél, itt is azonosnak mutatkozik a rétegek sorrendje a társadalmi és a deprivációs hierarchiában. (Ismét helyet cserélt azonban két középtájt és egymáshoz közel elhe-

3. sz. ábra

A deprivációs társadalmi hierarchia – a nem depriváltak aránya

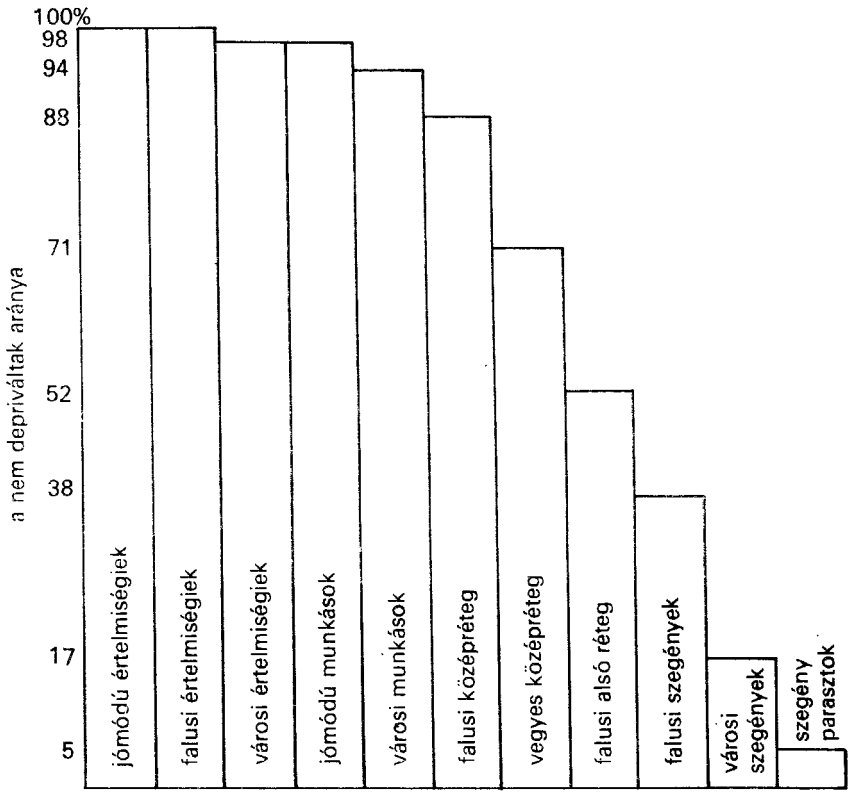

4. sz. ábra

Kétfajta társadalmi hierarchia

(személyek)

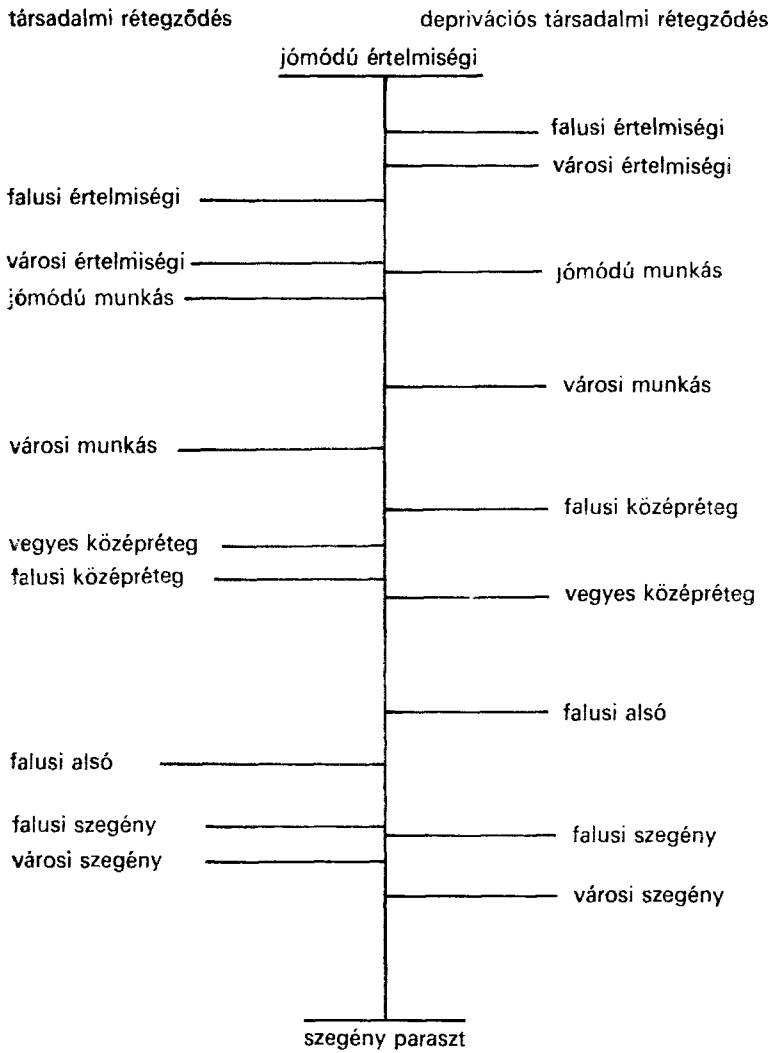

lyezkedő réteg: a deprivációs hierarchiában a *falusi középréteg* megelőzi a *vegyes középréteg*et, mivel ez utóbbiban sok nem aktív kereső van.) A rétegek relatív távolságát tekintve megint eltéréseket tapasztalunk (4. sz. ábra). A deprivációs hierarchiában a *falusi alsó réteg*ig bezárólag feljebb kerültek az egyes társadalmi rétegek, míg a többiek a *szegényparaszt*okhoz közeledtek. Ebből a nézőpontból nem a Kolosi által említett öt fokozat különül el, hanem három. Az egymáshoz igen közel eső értelmiségi rétegeket körülbelül egyenlő és meglehetősen nagy távolságra követ öt réteg, ezután az egymáshoz szintén elég közeli *falusi* és *városi szegény*ek, majd tőlük is leszakadva a *szegényparaszt*ok következnek. Az eltérés részben abból adódik, hogy Kolosi Tamás modellje érzékenyebb a „fent", mint a „lent" különbségére: a 31 százalékot kitevő középrétegek „felett" levő 18 százaléknyi csoportot négy, az „alattuk" levő 52 százaléknyi csoportot csak öt rétegre bontja. A modell súlypontját jelentő két középrétegtől (státuszfaktor átlaguk 0,2 és 0,1) felfelé és lefelé még nagyjából egyforma távolságra helyezkedik el a *városi munkás* (0,5) és a *falusi alsó* réteg (–0,5), a további rétegek viszont felfelé jobban széthúzódnak, mint lefelé.

Mást tapasztalunk, ha a depriváció szempontjából tekintjük ezt a modellt. A súlyponti rétegektől szintén egyforma távolságra következik a velük szomszédos két réteg (normált összpontszámuk átlaga 0,5 és –0,5), de lényegében az összes többi is szimmetrikusan helyezkedik el a középrétegekhez viszonyítva: a *városi munkás*nak (1,8) a *falusi alsó* (1,7), a *jómódú munkás*nak (3,0) a *falusi szegény* (–3,0), a *városi értelmiség*nek (4,1) a *városi szegény* (–3,7), s a *jómódú* és a *falusi értelmiség*nek (4,8 és 4,5) a *szegény paraszt* (–4,7) a „párja". A „fentre" koncentráló modellt a „lent" szempontjai alapján vizsgálva kiegyenlített elrendeződést kapunk.

Meg kell említenem azonban, hogy szerintem – Kolosi véleményével ellentétben – e modell eredeti formájában sem öt, hanem csak három fokozatú: az értelmiségi rétegek és a *jómódú munkás*ok vannak az első, a *városi munkás*ok, a *vegyes* és *falusi közép,* illetve *falusi alsó* rétegek a középső, és a falusi, városi szegények, valamint a *szegény paraszt*ok az alsó fokozaton. A deprivációs hierarchiában lényegében ugyanezt a csoportosulást találjuk. (Az előbbiben a *falusi alsó* ebben a *jómódú munkás* réteg besorolása problematikus. Ötlépcsős hierarchiáról ezért szerintem csak akkor lehet beszélni, ha a fenti hármas tagolódást e két köztes, átmeneti réteg különválasztásával bontjuk meg.)

A depriváció szemszögéből figyelemre méltó eltérése a társadalmi rétegződésnek a munkamegosztási rétegződéshez képest, hogy az alsó lépcsőfokot leválasztó szakadás „lejjebb" jelentkezik – itt csak a *szegény paraszt*ok és a *segédmunkás*ok *inaktív fizikai* rétege szakadt le igazán –, és a deprivációs társadalmi hierarchiában a rétegek egymás

közötti távolsága kisebb, elrendeződésük egyenletesebb. A deprivációs munkamegosztási hierarchia elsősorban az előnyös helyzetűek és a többiek közötti különbséget hangsúlyozza, s ez még erősebben húzza alá az alsó rétegek elmaradását. Talán értelmezhetjük ezt úgy, hogy a munkamegosztási rendszer elsősorban a privilégiumok megadása–meg nem adása alapján különbözteti meg résztvevőit, s csak másodsorban él a negatív szankcionálás eszközével. A társadalmi rétegződést létrehozó strukturális folyamatok viszont a munkamegosztási privilégiumok hiányát (részben) másfajtákkal pótolják. Azok kerülnek a társadalmi hierarchia aljára, akik mind a munkamegosztási rendszert, mind pedig az ennél szélesebb értelmű társadalmi struktúrát generáló mechanizmusokban a „vesztesek" közé tartoznak.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a két elemzés eltérései három forrásból erednek. (A fontosság emelkedő sorrendjében említve őket.) Kétségtelenül szerepet játszik az, hogy az alapelvek azonossága is megengedi a *kutatói stílusok* különbözőségét. Ennek tulajdonítanám például az – egyes középső státuszcsoportok eltérő minősítéséhez vezető – érdekérvényesítést mérő változók különböző megítélését, vagy pedig a kétfajta minta különböző megítélését, ami viszont a két alsó státuszcsoport és a depriváltak, illetve veszélyeztetettek eltérő minősítésében játszott szerepet. Ugyanakkor ez utóbbi tényező már az eltérések második forrásához, a *kutatott téma különbözőségé*hez is sorolható, mivel az idősek és falusiak túlreprezentáltsága sokkal problematikusabb lett volna a depriváció elemzésében (hiszen jogosan feltételezhettük, hogy a depriváltak között sok a falusi és az idős). Hasonlóképpen részben a kutatói stílus, részben a tárgy különbsége magyarázza, hogy a rétegződés felső szférája tagoltabb Kolosi Tamás modelljében, mint az alsó szféra. (A „lentre" koncentráló megközelítést e modellre vetítve kaptunk azután kiegyensúlyozott elrendeződést.) Azért gondolom, hogy a kutatási téma különbözősége is forrása ennek az eltérésnek, mert a teljes társadalmi egyenlőtlenségi rendszer szempontjából valóban fontosabbak a felső rétegek (tekintve ezen rétegek kitüntetett szerepét a társadalmi újratermelési folyamatban, például az értékek újratermelésében). Az eltérő kutatási téma okozta eltérés az erősen inkonzisztens társadalmi helyzetek megítélésében igen szembetűnő. Emiatt a középső rétegek közötti csekély eltérés némileg másképp minősül akkor, ha az elemzésnek egy kitüntetett szempontja van. Éppen ez vezet át bennünket az eltérések harmadik forrásához. Feltételeztük, hogy a társadalmi helyzet többdimenziós és relatív jellegű. Ha azonban e *sokdimenziós, relatív társadalmi helyzeteket egydimenzióssá és abszolúttá transzformáljuk,* vagyis egyértelmű hierarchiába rendezzük – s az interpretáció vagy az összehasonlítás érdekében néha rákényszerülünk erre –, az inkonzisztens társadalmi helyzeteknél *más tényezők tűnnek a legfontosabbnak*

akkor, amikor az egyenlőtlenségek teljes megoszlását tekintjük, és akkor, amikor a deprivációra koncentrálunk. Azáltal, hogy ez utóbbi esetben rendelkeztünk egy kitüntetett szemponttal, e transzformáció könnyebbé vált, így a deprivációs hierarchia egyértelműbbnek látszik: a társadalmi tér „régiói" világosabban elkülönülnek; míg a társadalmi rétegződés azáltal, hogy erőteljesebben ellenáll az egydimenziós, abszolút hierarchiába való rendezés kísérletének, valósághűbb.

Végül is mind a deprivációra, mind a társadalmi egyenlőtlenségek rendszerére orientált elemzés lényegileg azonos társadalomképhez vezetett: egy olyan társadalom képéhez, amelyet többfajta dimenzió strukturál, de ezek közül egyik dimenzió sem határozza meg önmagában a társadalmi szerkezetben elfoglalt helyet. Ha viszont domináns dimenziót kell kijelölnünk, akkor a szélesen értelmezett kulturális egyenlőtlenségek nevezhetők ilyennek. Az egyenlőtlenségek a népesség többségénél olyan módon kapcsolódnak össze, hogy a társadalmi helyzet egésze az átlag környékére kerül, míg egy kisebbségnél az egyenlőtlenségi skáláknak az a vége találkozik, amely a kedvezőtlen helyzetet jelenti, tehát a hátrányok felhalmozódnak. Ezt a kisebbségi csoportot mindkét elemzés hasonló létszámúnak és társadalmi karakterűnek mutatta, s helyét a munkamegosztási, illetve a társadalmi hierarchiában hasonló módon jelölte ki.

Depriváció és életstílus

Említettem már, hogy mind a deprivációs, mind pedig a társadalmi szerkezettel foglalkozó vizsgálatban (és bocsássuk előre: a mobilitásvizsgálatban is) a kulturális, életmódbeli egyenlőtlenségek szerepe tűnt elsődlegesnek. Emiatt különlegesen érdekes összevetni a deprivációkutatás és az Utasi Ágnes által végzett életstílus-vizsgálat néhány eredményét.

Utasi Ágnes sokféle aggregált változó klaszteranalízisével tíz életstílus-csoportot különített el. (Az alkalmazott módszer miatt, ahogy a státuszcsoportok esetében is, elnevezésük nem fedi tökéletesen tartalmukat.) E csoportok hierarchikus rendben követik egymást az életfeltételek által biztosított „szabadságfok", a különféle életstílusok közötti választás szabadsága szerint. A felső öt életstílus-csoporthoz (*elit, intellektuális, felső mintakövető, családorientált, tárgyorientált* elnevezésű csoportok) nem tartoznak depriváltak, viszont a nem depriváltak kétharmada került ide. Kis gyakoriságúak a következő három csoportban is, viszont a nem depriváltakat messze felülmúló arányúak a két legalsó, a *robotoló* (34, illetve 4 százalék) és az *elesett* (54, illetve 1 százalék) életstílus-csoportokban (6. sz. tábla).

A nem depriváltakra az életstílusok sokfélesége jellemző, a deprivál-

6. sz. tábla
Deprivációs megoszlás az Utasi-féle életstílus-csoportoknál
(személyek)

Életstílus-csoportok	Nem depriváltak	Veszélyeztetettek	Depriváltak	Együtt
Elit	9	0	0	6
Intellektuális	17	1	0	12
Felső mintakövető	15	1	0	11
Családorientált	10	2	0	7
Tárgyorientált	15	3	0	11
Kapcsolatgazdag	10	19	5	12
Második gazdasággal kompenzáló	16	24	6	16
Kapcsolatszegény	4	4	1	3
Robotoló	4	30	34	12
Elesett	1	16	54	10
Összesen	101	100	100	100

tak viszont csak kétfajta életstílus között „választhatnak": vagy rengeteget dolgoznak, de ennek nincs megfelelő látszata, vagy sorsukba beletörődve élnek, ahogy lehet. A depriváció jellegzetes tünete a lehetséges magatartások körének erősen beszűkült volta, s a társadalom által felkínált egyéni kompenzációs lehetőségek megragadásának képtelensége. Azonban a náluk tipikus kétfajta *(robotoló* és *elesett)* életstílus között sem választhatnak igazán szabadon. A „robotolás" választását a betegség gátolhatja, az „elesettség" szabadságát pedig a családi, társadalmi segítségnyújtás elmaradása korlátozhatja.

A depriváltak körében továbbélő, valamikor a többséget jellemző életkörülmények, tevékenységszerkezet, szokásstruktúra végső soron konzerváló, visszahúzó szereppel bír, s nemcsak az érintettek, hanem leszármazottaik tekintetében is. Ők valóban nem örökíthetnek át utódaikra mást, mint kulturális tőkéjüket, ennek jellege azonban nem segíti gyermekeik társadalmi felemelkedését.

Depriváció a változó társadalmi szerkezetben

Az eddigiekben a depriváció és a társadalmi szerkezet összefüggését statikus módon tekintettük, s nem ejtettünk szót arról, hogyan jött létre ez az előzőekben jellemzett összefüggés. A „Rétegződés-modell vizsgálat"-ban Róbert Péter elemezte a különféle mobilitási folyamatokat,

mégpedig a már említett alapelveknek megfelelően. Mint ahogy e kötet más lapjain szereplő összefoglaló tanulmányából is kitűnik, megközelítése módot ad arra, hogy többfajta egyenlőtlenségi dimenzió szerint, az inkonzisztenciát is érzékelve elemezzük a társadalmi helyzetek változását, és így végső soron a társadalmi szerkezet alakulását. Adatbázisunk a munkamegosztási, az anyagi, a kulturális és a területi egyenlőtlenségek dinamikájának vizsgálatára nyújtott lehetőséget, a származás és a jelenlegi helyzet összevetésével.

Mielőtt egymásra vonatkoztatnánk a mobilitásra, illetve a depriváció orientált elemzéseink bizonyos eredményeit, egy rövid kitérőt kell tennünk. Felvetődhet ugyanis az olvasóban az a gondolat, hogy az összevetés legérdekesebb kérdése az lenne, vajon a ma depriváltak jellemzően depriválti családból származnak-e, illetve azok, akik depriválti családban születtek, jellemzően depriváltak lettek-e? Ezekre a kérdésekre azonban lehetetlen válaszolni. Mindenekelőtt azért, mert a depriváció viszonylag újkeletű jelenség Magyarországon; csak az utóbbi 1–2 évtizedben alakult át a tradicionális szegénység deprivációvá. Így tehát a ma élők szüleit, gyerekkori családi hátterét anakronizmus lenne a depriváció szemszögéből vizsgálni. Módosítanunk kell tehát kérdésfeltevésünket oly módon, hogy a *szegény* családból származókat állítjuk párba a jelenleg *depriváltakkal*. Róbert Péter származási csoportjai közül a *városias alsó* és a *falusias alsó* elnevezésűeket tekinthetjük ilyeneknek. Azonban így egy nagyon erős leegyszerűsítést teszünk. A szegénység határai mindig a pillanatnyi társadalmi-gazdasági fejlettségi szint függvényében körvonalazódnak. Ez a szint, és ezáltal a szegénység arányai, jellemzői állandóan változnak. Ha valamely származási csoportot (az említetteket) a szegényekkel azonosítunk, akkor nem vagyunk tekintettel arra, hogy e származási csoportokban különböző történelmi időpontokban elfoglalt helyzetek keverednek. Ha lehetőségünk volna arra, hogy az egyes időszakok e szempontból vett különbségét figyelembe vegyük, akkor minden bizonnyal azt tapasztalnánk, hogy vannak olyan időszakok, amikor a két említett származási csoport nem minden tagja tekinthető szegénynek, viszont más származási csoportok egyes tagjai annak tarthatók. Mindezek miatt összehasonlításunkat úgy kell megtennünk, hogy kiszűrjük a társadalmi-gazdasági fejlettségi szint változásának és a strukturális változásoknak az e szempontból zavaró hatását. Így tehát nem elegendő azt megállapítanunk, hogy a depriváltak többségének szülei a *városias* és *falusias alsó* származási csoporthoz tartoznak, hanem törekednünk kell arra, hogy az ún. tiszta (az említett zavaró hatásoktól mentes) mobilitási folyamatok tükrében is választ találjunk kérdésünkre.

Ha ezekkel a megszorításokkal vizsgáljuk a depriváltak „mobilitási profilját", akkor azt találjuk, hogy a Róbert Péter által kidolgozott

7. sz. tábla

Depriváció szerinti megoszlás a Róbert-féle tiszta mobilitási tipológiában

(személyek)

Mobilitási típus	Nem depriváltak	Veszélyeztetettek	Depriváltak	Együtt
A) Mind a négy dimenzióban konzisztensen felfelé mobil	3	0	0	2
B) Terület szerint immobil, a másik három dimenzióban konzisztensen felfelé mobil	16	6	1	13
C) Kulturális anyagi, területi dimenzió szerint felfelé mobil, munkamegosztás szerint immobil	12	8	5	10
D) Anyagi dimenzió szerint felfelé mobil, a másik három dimenzióban immobil	21	13	6	18
E) Kultúra szerint felfelé, anyagi szerint lefelé mobil, munkamegosztás és terület szerint immobil	21	18	14	19
F) Kultúra szerint felfelé, területi és munkamegosztás szerint lefelé mobil, anyagi szerint immobil	2	1	1	1
G) Munkamegosztás szerint felfelé, kulturális, anyagi szerint lefelé mobil, terület szerint immobil	11	26	34	17
H) Kulturális, anyagi és területi dimenzióban lefelé mobil munkamegosztás szerint immobil	1	3	3	2
I) Terület szerint immobil, a másik három dimenzióban lefelé mobil	13	25	36	18
Összesen	100	100	100	100

tipológiában a depriváltak eloszlása igen jellegzetesen egyenetlen (7. sz. tábla). Először is azért, mert 70 százalékuk a kilenc típus közül csupán kettőhöz tartozik. 34 százalékuk annak a típusnak a tagja, amelyet a munkamegosztási dimenzióban csekély mérvű felemelkedés, területi

immobilitás, valamint az anyagi és a kulturális státusz – viszonylagos – romlása jellemez (G típus). 36 százalékuk pedig ahhoz a típushoz sorolódott, amelynek karakterét a területi immobilitás, a másik három dimenzióban pedig a lecsúszás határoz meg (I típus). Ebben a két típusban a depriváltak gyakorisága körülbelül háromszorosa a nem depriváltakénak. A depriváltak egyik harmada tehát a konzisztensen rossz gyerekkori pozícióból indulva konzisztensen rossz saját pozícióba jutott, ráadásul ez utóbbi relatíve kedvezőtlenebb társadalmi helyzetet jelent, mint a szüleiké. Másik harmaduk a konzisztensen rossz szülői státuszt némiképp javította azáltal, hogy kissé jobb munkamegosztási pozícióba került. Mivel azonban ez a változás mindenekelőtt parasztból (ingázó) ipari segédmunkássá válást jelent, a társadalmi státusz egésze nem javul, hanem az első harmadéhoz hasonlóan romlik (bár kisebb mértékben). A munkamegosztási dimenzión való csekély emelkedés e két csoportnál nem vonta maga után sem az anyagi, sem a kulturális státusz javulását, s a lakóhely nyújtotta életfeltételek sem változtak.

Még van egy olyan típus, amely aránylag többször fordul elő depriváltaknál, mint nem depriváltaknál. Ezt azok alkotják, akik csupán a munkamegosztási dimenzióban voltak immobilok, egyébként pedig romlott a státuszuk (H típus). Ez a típus azonban igen kis létszámú, mind a minta egészében, mind pedig a depriváltak között. Nem így az az inkonzisztens típus, amely a kultúra dimenziójában enyhén felfelé, az anyagiban lefelé mozgott, a másik kettőben pedig relatíve azonos helyen maradt (E típus). Ehhez tartozik a depriváltak 14 százaléka, s így náluk ez a harmadik leggyakoribb típus. Azonban a nem depriváltak magasabb gyakorisága miatt (21 százalék) ezt már nem tarthatjuk a depriváltakra erősen jellemző mobilitási konstellációnak. Ugyanakkor a korcsoportonként végzett elemzések azt mutatják, hogy ez utóbbi típus növekvő gyakoriságú az idősektől a fiatalok felé haladva, míg az összességükre sokkal jellemzőbb említett két típusé csökkenő. A depriváltaknak ez a hányada valamivel kedvezőbb státuszú szülőktől származik, mint az előbbi egy-egy harmad. Munkamegosztási és területi státuszukat sikerült megőrizniük életútjuk során, de anyagilag viszonylag rosszabb helyzetbe kerültek szüleiknél. Általános státuszukra csekély mérvű kulturális felemelkedésük van előnyös hatással. Ugyanakkor a státusz egészét tekintve azt látjuk, hogy a kulturális emelkedés hatását az anyagi lecsúszás lerontja.

A nem depriváltak, illetve a középtájt és attól felfelé elhelyezkedő státuszcsoportok sokkal egyenletesebben oszlanak meg a mobilitási tipológiában, illetve náluk nem a depriváltaknál említett, hanem kedvezőbb mobilitási típusok (legalább az egyik dimenzióban felfelé mozgást tartalmazó típusok) a jellegzetesek. Minél feljebb haladunk a státuszcsoportok hierarchiájában, annál ritkábban találkozunk a depriváltal-

takat elsősorban jellemző mobilitási pályákkal. Mindezek alapján összefoglalóan a következőket állapíthatjuk meg:

A depriváltak mintegy kétharmada a legalsó, majdnem egyharmada pedig alsó, alsó-közép társadalmi státuszú családból ered. Életútja során egyharmaduk (a legalsó származási csoport fele) nem tudta relatív társadalmi helyzetét javítani, másik egyharmaduk pedig kétes és csekély értékű javulást ért el, munkamegosztási mobilitása révén. Fenn maradó harmaduk mintegy fele része lecsúszott az általános státuszok hierarchiáján egy valamivel jobb pozícióból, elsősorban anyagilag (de igen ritkán előfordul a területi és egyúttal a munkamegosztási dimenzión való lecsúszás is). A többieknél csekély mérvű felfelé mobilitás tapasztalható valamelyik csatornán, de még ez sem bizonyult elegendőnek a depriváció elkerüléséhez, az igen kedvezőtlen kiinduló helyzet miatt.

Míg a népesség többsége felfelé mobilizálódott, és képes volt általános státuszának javítására, s ezáltal a valamikori szegény többség depriválti kisebbséggé vált, addig azok, akik ma depriváltak, egyáltalán nem, vagy csak nagyon szerény mértékben tudták ugyanezt megtenni. Az alapvető szociológiai ismérvek közül az életkor magyarázza ezt jelentősebb mértékben.

A hagyományos szegénység a vizsgálatunkat megelőző 35 évben alakult át deprivációvá. (Ennek ellenére a hagyományos szegénység sem tűnt el még teljesen, mint ahogy a nálunk sokkal fejlettebb országokban sem.) A társadalmi körülmények kétszer kínálták fel az egyén számára a tradicionális szegénységből való kiemelkedés lehetőségét. Először a felszabadulást követően, a nagy társadalmi átrétegződés időszakában. Ezt a lehetőséget azok tudták a leginkább kihasználni, akik egészen fiatalok voltak abban az időben, mivel a még kevéssé kialakult személyiség képes a gyökeresen új helyzethez alkalmazkodni, a régi társadalmi berendezkedés és ideológia szülte beidegződésektől mentesen az újfajta társadalmi szerepelvárásoknak megfelelni. A 70-es években azoknak, akik korábban nem voltak képesek a régi típusú szegénységből kiemelkedni, egy másfajta, nem a társadalmi helyzet egészére, hanem elsősorban az életkörülmények javítására vonatkozó lehetőség adódott. Ezzel főleg azok tudtak élni, akik munkaerejük teljében voltak, mivel ennek mind a központilag nyújtott, mind pedig az egyénileg megkeresendő módozatai teljesítményhez kötöttek voltak – ha nem is a szándékoltnak megfelelő mértékben. Ezzel magyarázható, hogy a vizsgálatunk idején negyvenes éveikben járók között van a legkevesebb depriválti, hogy ebben a korcsoportban a legnagyobb a társadalmi távolság depriváltak és nem depriváltak között. Akik sem a tömeges méretű mobilitás, sem a tömeges méretű életszínvonal-javulás időszakában nem tudtak a „tömegbe" bekerülni, azok ma depriválti élethelyzetben vannak.

Társadalmi struktúra és depriváció

Kolosi Tamás a redisztribució és a piac kettősségében vázolta fel a társadalmi újratermelés absztrakt, elméleti modelljét. E modellben tíz, strukturálisan különböző helyzetű csoportot írt le. Mindössze egyetlen olyan van ezek között, a *termelők kettős alávetettségben levő csoportja,* amely depriváltnak tekinthető, ugyanakkor ők a depriváltaknak csupán kisebbségét alkotják. A depriváltak nagyobb része kívülreked az „L"-modellen. Jelenti-e ez egyúttal azt is, hogy a depriváltak nagyobb hányada (és általában a nem aktív keresők) nem vesznek részt a társadalmi viszonyok újratermelésében, illetve hogy a társadalmi reprodukció során az ő viszonyaik nem termelődnek újra? Nyilvánvalóan nem. Az „L"-modell a társadalmi újratermelésnek a *nyilvános szférában tevékenykedő, aktív ágense*it ábrázolja. Ezeknek a szereplőknek a tevékenysége azonban csak elméletileg, a lényegi viszonyok megragadása érdekében képzelhető el a *passzív,* a viszonyok alakulására konszolidált társadalmi szituációban befolyással nem lévők, a társadalmi nyilvánosság szintje alatt élők, a körülményeiket és azok változását pusztán eltűrők nélkül.

A társadalmi lét újratermelése szempontjából először is azért fontosak e passzív szereplők, mert már pusztán jelenlétük által is befolyásolják az aktív szereplők viselkedését ebben a folyamatban. Azokét is, akiknek strukturális helyzete a viszonylag legnagyobb beleszólást engedi a társadalmi viszonyok alakulásába (politikai-igazgatási vezetők) – hiszen döntéseiknél mérlegelniük kell a passzív csoportok érdekeit, tűrőképességét; s azokét is, akik nem egyénileg, hanem tömegükben alakítói az újratermelési folyamatoknak – hiszen gazdasági magatartásuk, megélhetési stratégiájuk megválasztásánál tekintettel kell lenniük a fenti értelemben passzív családtagokra is. Itt nem pusztán a dolog közvetlenül anyagi oldalára utalok (tehát például arra, hogy az államnak nyugdíjat kell fizetnie, vagy hogy a családnak pénzzel kell támogatnia az idős hozzátartozót), hanem ennél sokkal szélesebb értelemben gondolok a passzív szereplők jelenlétének figyelembevételére. Egyfelől arra, hogy egyes csoportjaik aktív szereplővé válnak, válhatnak (pl. a tanulók vagy a háziasszonyok belépnek a munkaerőpiacra, a nyugdíjasok munkát vállalnak), tehát rájuk mint potenciálisan aktív résztvevőkre is tekintettel kell lenni. Másfelől arról az elvileg vitathatatlanul létező társadalmi és egyéni kötelességről is szó van, hogy a passzív szereplőknek is, a társadalmilag szokásos szinthez viszonyítva „emberi" létfeltételeket kell biztosítani, tehát pl. a lakással, orvosi ellátással, a közlekedéssel, az árakkal kapcsolatos döntésekben – és még hosszasan sorolhatnánk a gazdaság- és társadalompolitika különféle területeit – létükkel számolni kell. Tehát a társadalmi újratermelésnek egyének feletti és egyéni

szintjén egyaránt, a passzív szereplők léte módosító, korlátozó szereppel bír.

Másodszor azért nem közömbös a közszférában meg nem jelenők léte, mert stabilizáló funkciójuk van: az érdekérvényesítési lehetőségek hiánya, a politikai névtelenség, a szociális ügyetlenség, a tájékozatlanság, a kilátástalanság érzete, a kényszerűséghez való alkalmazkodás megszokottsága beletörődést, az igények konzerválódását váltotta ki náluk. Így nemcsak mint „tehetetlen tömeg" stabilizálják a fennálló viszonyokat, hanem az újratermelés aktív résztvevőinek is lehetőséget engednek arra, hogy (itt-ott, többé-kevésbé) saját érdekeiket az ő rovásukra juttassák érvényre.

Harmadszor pedig mint a magánszférában aktívan tevékenykedők lehetnek fontosak az újratermelés egésze szempontjából. Részben úgy, hogy háztartási munkájuk, családi funkcióik gyakorlása révén hozzájárulnak az újratermelés legalapvetőbb, múlhatatlanul szükséges szintjének megvalósulásához, másrészt pedig úgy, hogy önellátó mezőgazdasági kistermelést folytatva, költségvetési kiadást (nyugdíjat, segélyt, ártámogatást stb.) „takarítanak meg".

Strukturális szempontból tehát a depriváltak két csoportot alkotnak: a társadalmi újratermelés aktív résztvevőinek legpasszívabb, kettős alávetettségben levő (a redisztribució és a piac szempontjából egyaránt alávetett) csoportját, és az újratermelés passzív, csak a magánszférában aktív szereplőinek csoportját. Meg kell jegyeznünk azonban, hogy a strukturális modellből kimaradtak nem mindegyike depriválódnak. Mind a strukturális, mind az egyenlőtlenségi viszonyok újraelosztódnak a családon belül. A jó strukturális és/vagy rétegződési helyzetű családfő „felemeli" struktúrán „kívüli" családtagját, és így a státuszhierarchián már lényegében azonos helyet foglalnak el. A nyugdíjasok társadalmi helyzetét pedig a korábbi helyzet jórészt meghatározza. Így a kedvezőbb strukturális pozíciók nyugdíjasai nem depriválódnak, bár a nyugdíjasok – individuálisan is, társadalmi csoportként is – „lecsúsznak", ezért, ahogy korábban láttuk, a depriváció olyan rétegeket is elér a nyugdíjasok társadalmi hierarchiáján, amelyeket az aktív keresőként nem.

A depriváltak strukturális szempontból vett első csoportjának tagjai a társadalmilag szervezett vagy kontrollált munkamegosztásba, tehát az első gazdaságba a kereset és presztízs szempontjából alacsonyan értékelt szinteken kapcsolódnak be. Kedvezőtlen körülmények között, unalmas, egyoldalú munkát végeznek. A termelőeszközök, a többlettermék feletti társadalmi ellenőrzésben a legcsekélyebb mértékben sem vesznek részt. Egyéni vagy csoportérdekeik érvényesítésére sem a munkahelyen, sem a magánéletben nem képesek, mivel érdekkonfliktusra és -szerveződésre való képességük és hajlandóságuk – körülményeik folytán – rendkívül alacsony. Lakóhelyi elrendeződésük, kép-

zetlenségük miatt igen kicsi az esélyük arra, hogy kedvezőbb feltételeket nyújtó munkát találjanak. Így munkaerőpiaci helyzetükre két szélsőség a jellemző: vagy a munkahelyek gyakori váltogatása, a munkafajták állandó cserélgetése, vagy a teljes mozdulatlanság. Azonban egyik munkaerőpiaci stratégia sem eredményezi a relatív helyzet változását (az abszolút helyzet esetleges csekély javulása ellenére). A második gazdaságban – ahol csupán önellátó mezőgazdasági kistermelést folytatnak – sem tudják kompenzálni első gazdaságbeli hátrányaikat. Termelői létük autonómiája azért olyan kirívóan alacsony, mert fogyasztói autonómiájuk rendkívül kicsi. Ugyanakkor fogyasztói szabadságuk nem növekedhet termelői autonómiájuk hiánya miatt.

Az újratermelés domináns és specifikus jellemzőire koncentráló „L"-modellből kimaradó depriválti csoportnak – az előző csoporttal szemben – még az elvi lehetősége sincs meg arra, hogy életkörülményeit teljesítménye növelésével, érdekeinek érvényre juttatásával javítsa. Ezen elvi lehetőség hiányának okai és következményei miatt depriváltságuk súlyosabb. Az okok közül az idős kort, a gazdasági inaktivitást (mely az életkorból, a munkaalkalom hiányából, a családösszetételből – több ellátásra szoruló gyerek, beteg családtag –, az egészségi állapotból külön-külön vagy együttesen eredhet) mint legfontosabbakat kiemelve azt mondhatjuk, hogy legtöbbjük számára az egyéni felemelkedés lehetősége perspektivikusan sem áll fenn. Ha viszont nem aktív keresők, akkor azoknak az előnyöknek sem haszonélvezői, amelyeket a társadalom az aktív keresők még legrosszabb helyzetű csoportjának (tehát a kettős alávetettségben levő termelőknek, az aktív kereső depriváltaknak) is megad a nem aktív keresőkkel szemben, és nem haszonélvezői azoknak a sikeres érdekérvényesítési csatározásoknak, melyekben ugyan mások lépnek fel, de az aktív keresők szélesebb csoportja nevében. (Például, ha valamely ágazati vagy helyi szakszervezetnek sikerül elérnie valamely szakma vagy üzem „bérrendezését", akkor ebből a depriválti keresők is részesülnek, bár nyilván csekélyebb mértékben.) A nem aktív keresők az érdekérvényesítés szempontjából általában hátrányban vannak a keresőkkel szemben, hiszen az érdekérvényesítés lehetőségei elsősorban a munkahelyhez kapcsolódnak, s a nem aktív keresők érdekképviselete tulajdonképpen megoldatlan. Ugyanakkor ez a helyzet a nem aktív keresők depriválti csoportjának okozza a legnagyobb hátrányt, hiszen az érdekérvényesítés személyes és csoportfeltételeit ők birtokolják a legkevésbé, s az ő életkörülményeik igényelnék a legnagyobb mérvű változást.

A depriváltak kétfajta strukturális csoportjának helyzete a társadalom egészének nézőpontjából tekintve nem különbözik lényegesen egymástól. Ha viszont csak a depriváltakat vizsgáljuk, azt látjuk, hogy az eltérő strukturális pozíció némi különbséget okoz mind a jelenlegi

élethelyzetben, mind pedig annak perspektívájában. A strukturális viszonyok alakulását legalább számosságuknál és gazdasági aktivitásuknál fogva befolyásolók valamivel kedvezőbb helyzetűek azoknál, akik csupán elszenvedői ezeknek a viszonyoknak.

Melyek azok a strukturális mechanizmusok, amelyek a depriváltak imént jellemzett helyzetét kialakítják? Ha a deprivációt történetileg tekintjük, akkor – bár egyoldalúan – azt is mondhatjuk, hogy a deprivació a szegénység maradványa, vagyis mindazok a társadalmi mechanizmusok, amelyek a megelőző társadalmi struktúrában a szegénységet létrehozták, végső soron a ma létező deprivációnak is okai. Mondhatjuk ezt annál is inkább, hiszen tudjuk, hogy a depriváltak, amennyiben éltek a korábbi társadalmi rendszerben, szegények voltak, ha pedig még nem éltek, akkor a szüleik voltak azok. Ilyen értelemben tehát személyükben hordoznak korábbi társadalmi viszonyokat, mechanizmusokat. Nem érdemes itt kitérni általánosságban ezekre, témánk szempontjából csupán azok a lényegesek, amelyek közülük tovább élnek, s ily módon hozzájárulnak a szegénység modern típusának kialakulásához, fennmaradásához. Kolosi Tamás azt a következtetést vonta le társadalmi struktúránk és rétegződésünk vizsgálatából, hogy a radikálisan megváltozott struktúrába beépültek a tradicionális egyenlőtlenségek. Tegyük ehhez hozzá azt a még nem kellően bizonyított, de többféle kutatási eredmény alapján valószínűnek látszó feltételezést, hogy az utóbbi évtizedek társadalmi, politikai konszolidációja folyamán a társadalmi pozíciók és státuszok oly módon rendeződnek át és vissza, hogy a társadalmi szerkezetet inkább jellemzi a kontinuitás, mint a diszkontinuitás, hogy a *relatív* társadalmi helyzet sokkal több családnál tekinthető azonosnak, mint megváltozottnak.

A munkamegosztási, a hatalmi, a regionális és a kulturális jelzővel megkülönböztethető strukturális egyenlőtlenség-nyalábok egymással összekapcsolódva létrehozzák a szegénység–gazdagság skáláját, s kijelölik az egyes személyek helyét ezen a skálán. Nem jött létre tehát olyan társadalmi intézmény, nem lépett fel olyan társadalmi mechanizmus, amely megszüntette volna ezen egyenlőtlenségeket, illetve lényegesen csökkentette volna egymásra gyakorolt vonzásukat, A struktúra radikális megváltozása azonban lökésszerű fejlődést eredményezett, s ezáltal az abszolút helyzetek tömeges javulását, aminek egyik következménye volt a szegénység átalakulása deprivációvá. Az említett strukturális egyenlőtlenségek – bár módosult formában való – fennmaradása miatt azonban nem tűnhetett el teljes egészében e jelenség, csupán átalakult. A munkamegosztási egyenlőtlenségeket generáló tényezők közül a gazdaság szakképzetlen munkaerő iránti nagyfokú igényét, a regionális jelenségek közül a kisebb települések infrastrukturális elmaradottságát, a legkisebb települések elsorvadását,

a hatalmi egyenlőtlenségek közül az érdekképviseleti intézményrendszer fehér foltjait, a kulturális egyenlőtlenségeket fenntartó jelenségek közül pedig azt kell kiemelnünk, hogy az iskolarendszer képtelen az alsó fokozaton való kihullást megakadályozni, illetve az itt kihullottak képzését pótlólag megoldani, s ráadásul megerősíti az otthonról hozott kulturális egyenlőtlenségeket. A depriváció újratermelődése kapcsán elsősorban ezek az okok említendők.

A depriváció modernizációs jelenség, kettős értelemben is. Egyrészt a társadalmi-gazdasági modernizáció eredménye, hogy a mai Magyarország esetében már nem a tradicionális szegénységről, hanem a szegénység modern típusáról, a deprivációról beszélünk. Tegyük rögtön hozzá, hogy modernizációs folyamataink jellegzetességei magyarázzák a magyarországi depriváció egyes sajátosságait, így elsősorban a falusiak súlyosabb és gyakoribb deprivációját, illetve a nem aktív keresők aránytalanul nagyobb hátrányait. Sajátosságok ezek a folyamatos és organikus modernizációt átélt-átélő társadalmakhoz viszonyítva, ahol általában a városi depriváció legalább olyan mérvű vagy nagyobb, mint a falusi, s ahol általában kisebbek a nem aktív keresők hátrányai a kereső, vagy kereső korban lévő depriváltakhoz képest. Nálunk a többnyire szervetlen, lökésszerű, ráadásul két eltérő profilú hullámban lezajló modernizáció, és általában modernizációnk megkésettsége, felemássága rányomja bélyegét e társadalmi jelenségre is. Mivel az első, az ötvenes években zajló hullám elsősorban az ipart (és azon belül is a termelési eszközöket és nem a fogyasztási cikkeket gyártó ipart), a várost és a munkaerőként való létet érintette, s csak a hetvenes években zajló második hullám érte el a mezőgazdaságot, a falusi népességet és a „magánszférát", szükségszerűen több a depriválta mezőgazdasággal foglalkozó, illetve falusi népességben és a „közszférában" nem tevékenykedők körében.

Modernizációs jelenségnek tarthatjuk a deprivációt azért is, mert a tradicionális szegénységgel szemben az a lényegi sajátossága, hogy már nem elsősorban az alapvető anyagi szükségletek szférájában jelentkeznek a súlyos hátrányok. Csak a modernizáció körülményei teszik lehetővé a népesség többsége számára, hogy az alapvető szükségletek bármilyen módon való kielégítésének problémáján túllépve, ezek terén minőségi igényeket fogalmazzon meg, illetve, hogy ezek körén kívül, másfajta szimbolikus javak (mint a kultúra, az egészség, az autonómia stb.) iránti igényeket is kialakíthasson, majd kielégíthessen. Ahhoz tehát, hogy már ne hagyományos szegénységről, hanem deprivációról beszélhessünk, az kell, hogy a népesség többsége számára reális szükségletként jelenjen meg a puszta „megélhetés" helyett a „jólét" és a „jóllét".

Kovách Imre

STÁTUSZ, RÉTEG, STRUKTÚRA ÉS A MEZŐGAZDASÁGI KISTERMELÉS

A résztvevők száma alapján a második gazdaság legnagyobb területe közismerten a mezőgazdasági kistermelés. Az országos adatok szerint a családok több mint felében folytatnak mezőgazdasági kistermelést (A mezőgazdasági kistermelés 1. 1982.) A rétegződés felvétel mintájába került 15 839 fő közül 10 362 él olyan háztartásban, ahol kistermelést végeznek, és a 7534 háztartásból 4416-ban folyik valamilyen szintű mezőgazdasági termelés. A részvétel magas aránya önmagában is indokolja, hogy a mezőgazdasági kistermelést *strukturális jelentőségűnek* ismerjük el. A mezőgazdaság második gazdaságában szerveződött meg elsőként és máig a legkifejlettebben a második gazdaságban való részvétel legalitását és a kisüzem és nagyüzem kooperációját korlátozott keretek között biztosító rendszer, amely a kistermelők magánügyleteit, a kisüzemek egymás közötti forgalmi kapcsolatait, termelési együttműködését is lehetővé teszi.

Manchin Róbert és Szelényi Iván rendszerezése szerint (Manchin R.–Szelényi I. 1984) három elméleti kísérlet történt a mezőgazdasági kistermeléssel összefüggő társadalmi jelenségek leírására. 1. A proletarizációs elmélet szerint a mezőgazdasági szövetkezetekben szervezett volt parasztok előbb vagy utóbb *munkásokká* válnak, s a folyamatnak időleges kísérője a kistermelés. 2. Márkus István olyan *utóparaszti* jelenségnek írta le a mezőgazdaságban vállalt többletmunkát és vállalkozást, amelynek eredményeként a szegényparasztság óriási erőfeszítésekkel felszámolta önmagát (Márkus 1980.). 3. Juhász Pál viszont azt bizonyítja, hogy a kistermelésben való részvétel már legalább a harmadik generációban termel újra egy társadalmi csoportot, amely egyszerre bérmunkás az első és kispolgár-vállalkozó a második gazdaságban. Ebben az értelmezésben a kispolgár-vállalkozók a *parasztpolgárosodás* történelem során többször megszakított és késleltetett útján haladnak (Juhász 1984). Manchin és Szelényi e témáról írt könyvük első változatában (Manchin–Szelényi 1986) azt feltételezik és bizonyítják, hogy a három elméletben kiemelt folyamatok valamilyen mértékben mind, egyidejűleg is jelenlevők, s a magyar társadalom a politikai hatalomhoz, első gazdasághoz, illetve a vállalkozáshoz és második gazdasághoz kapcsolódóan *kettős struktúrájú.* Az minden

1. sz. tábla

A háztartásfők státuszcsoportba tartozása és a kistermelés intenzitása %-ban

(N=7584)

A kistermelés intenzitása		A státuszcsoportok												
		Elit	Városias felső	Falusias felső	Falusias jómódú felső	Városias jómódú munkás	Városias közép	Érdekérvényesítő közép	Érdekérvényesítő falusias alsó	Jó anyagi helyzetű falusias alsó	Városias alsó	Enyhén depriviált	Deprivált	Együtt
Nincs kistermelés vagy csak nagyon alacsony intenzitással	1	7,8	11,5	7,7	3,8	10,7	8,8	13,5	5,9	1,9	13,0	7,9	7,5	
		74,3	77 3	54,3	28,9	66,1	80,4	67,7	23,1	21,8	73,7	35,2	36,9	51,4
	2	4,5	4,9	8,3	7,0	6,5	4,1	7,9	16,2	3,7	7,5	14,3	15,1	
		6,9	5,3	9,4	8,5	6,5	6,1	6,5	10,2	6,8	6,8	10,3	12,0	8,3
	3	3,5	4,7	8,0	7,7	6,6	3,5	8,1	18,1	4,5	6,1	14,5	14,8	
		9,1	8,6	15,3	15,8	11,1	8,6	11,1	19,4	14,1	9,4	17,8	20,0	14,1
	4	3,4	4,4	6,3	9,4	4,0	1,0	7,6	22,3	6,0	4,8	16,5	14,5	
		5,1	4,6	7,0	11,2	4,0	1,4	6,1	13,9	10,9	4,4	11,7	11,4	8,2
	5	2,4	2,1	6,0	12,5	6,6	1,2	5,9	24,1	9,0	2,6	14,9	12,1	
		3,9	2,4	7,2	16,0	7,0	2,6	5,0	16,1	17,6	2 5	11,4	10,1	8,7
	6	0,6	1,1	5,5	14,2	4,7	0,4	3,8	26,5	11,2	3,2	17 8	11,0	
		0,7	1,0	5,2	14,5	4,0	0,5	2,6	14,1	17,4	2,5	10,6	7,3	7,0
Intenzív kistermelés	7	0	2,2	5,1	15,2	4,5	1,1	4,5	18,5	21,9	2,8	14,0	10,1	
		0	0,7	1,6	5,2	1,3	0,5	1,0	3,3	11,5	0,7	2,9	2,3	2,3
Együtt		5,4	7,7	7,3	6,8	8,3	5,6	10,2	13,1	4,5	9,1	11,5	10,4	100,0

elméleti megközelítésben közös, hogy a kistermelésben való részvételt a hagyományos módon termelő és hagyományosan hierarchizált *parasztság eltűnésével, átalakulásával,* illetve Juhász Pál és a Manchin–Szelényi szerzőpár esetében *a parasztság rendi kereteinek újratermelődésével hozza kapcsolatba,* s szerintem is ez adja a résztvevők aránya, s a második gazdasági forma kifejlettsége mellett a harmadik okot, amiért a mezőgazdasági kistermelést strukturális jelentőségűnek ismerhetjük el.

Tanulmányomban a társadalmirétegződés- és struktúrakutatás szempontjából közelítve alapvetően egyetlen táblázat (1. sz. tábla) adatainak értelmezésével és magyarázatával kísérlem meg bemutatni a mezőgazdasági kistermelés strukturális hatását és rétegképző szerepét.

E táblázat a státuszcsoportok mezőgazdasági kistermelésben való részvételét mutatja be egy olyan változó segítségével, amelyet az egyes kistermelő háztartások által egy évben előállított termékfajták becsült, évi, tiszta bruttó jövedelmének összegezésével szerkesztettem.

A becsült évi bruttó jövedelmeket a MÉM Statisztikai és Gazdaságelemző Központ (STAGEK) adatai alapján számítottam ki. Tiszta bruttójövedelemként a STAGEK a személyes munkavégzés díjával növelt tiszta nyereséget adta meg (A háztáji... 1983), amelyek becsült értékek, nem fejezik ki a tényleges jövedelmeket. A becsléseket néhány erősen specializált termelésű kisgazdaság adatai alapján végezték, ahol valószínűleg nagyobb haszonnal állítanak elő egy-egy terméket, mint a kisebb volumenben termelő és kevésbé specializált termelésű gazdaságokban. A becsült bruttó jövedelmek összeadásával készített változót hiba lenne a tényleges jövedelmi helyzet mérésére használni, hiszen teljesen bizonyos, hogy a jövedelembecslés módszere miatt adataink erősen fölfelé torzítanak és más szempontból is pontatlanok. A változót arra megfelelőnek tartom viszont, hogy az egyes kisüzemek termelésének nagyságrendi különbségeit, a kistermelésben való részvétel intenzitásának eltéréseit mérje. Az évi becsült bruttó jövedelmek összegzésével kapott adatokat egy hétfokú skálába osztottam be. Az egyes kategóriák felső határát 10 000, 20 000, 40 000, 60 000, 100 000, 200 000 és a 200 000 fölötti forintértékben adtam meg.

Elemzéseimet a *háztartások* szintjén végeztem. A rétegződéskutatás mintájába az egy lakásban élő, 18 éven felüli népesség adatai kerültek. A rétegződésvizsgálat megfigyelési egysége viszont nem a háztartás, a család, hanem az egyén volt, ezért egy kistermelő háztartás adatai (termékeinek nagyságrendje, az értékesítés aránya, a termelésben használt eszközök stb.) az egyénekhez rendelten annyiszor jelenhetnek meg, ahány 18 évnél idősebb személy él a háztartásban, s ugyanaz történt volna a közös háztartásban élő, közösen gazdálkodó családok esetében is. Ezért háztartásfők adatait elemeztem. A szakirodalomban

vitatott, hogy a család, illetve háztartásfő társadalmi státusza, rétegződésen belüli helye egyértelműen meghatározza-e a család, illetve a háztartás társadalmon belüli helyét. Kolosi Tamás elemzése szerint (Kolosi 1984) a családok egynyolcadában determinálja a feleség foglalkozása és rétegződésen belüli helye a család réteghelyzetét, a többiekében azonban a családfő helyzete a meghatározó. Az elemzés érvényessége valószínűleg a háztartásfőkre is igaz.

Az 1. sz. táblázat adatai szerint – ha eltérő arányokban is – de *minden* státuszcsoportban vannak háztartások, amelyekben mezőgazdasági kistermelést folytatnak. Még az *elit* státuszcsoport 25,7 százaléka, a *városias felső* státuszcsoport 22,7 százaléka a *városias jómódú munkás* státuszcsoport 33,9 százaléka, a *városias közép* 19,6 százaléka is a mezőgazdasági kistermelés résztvevője. A legnagyobb arányban magától értetődően a falusi és kisvárosi körzetekben élők lépnek be a kistermelésbe, de jellegzetesen eltérő arányban. Míg a *falusias felső* státuszcsoport 54,3 százaléka nem vesz részt a kistermelésben, a *falusias jómódú munkásoknak* csak 28,9 százaléka, az *érdekérvényesítő falusias alsó* státuszcsoport 23,1 százaléka, a *jó anyagi helyzetű falusias alsó* státuszcsoport 21,8 százaléka. A legrosszabb helyzetű három státuszcsoport közül a városias alsóba tartozók 73,7 százaléka nem vesz részt a kistermelésben, az *enyhén depriváltaknál 35,2 százalék,* a *depriváltaknál pedig 36,9 százalék* ez az arány.

Az 1. sz. táblázat adatai azt is megmutatják, hogy az azonos státuszcsoportba tartozók nagyon különböző módon vesznek részt a kistermelésben. A kistermelés intenzitásának egyes kategóriái közül csak az elit és városi felső státuszcsoport van jelentős arányban alulreprezentálva a kisebb intenzitással termelők között; a falusias jómódú munkások, a jómódú falusias alsó és falusias alsó státuszcsoportok pedig a legintenzívebben termelők között. Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy bár a mezőgazdasági kistermelés *meghatározott rétegek számára a középosztályok pozícióit biztosítja, de társadalmi háttere meglehetősen összetett,* amit a következőkben néhány statisztikai elemzés eredményeivel is bizonyítok.

1. A második gazdaságról szóló irodalomban megoszlanak a vélemények az *árutermelés és önellátásra termelés* második gazdasághoz sorolásáról (Laky 1985, Gábor 1985). Az elméletileg megoldatlan probléma az empirikus szociológia gyakorlatában is jelentkezik: rendkívül nehezen lehet szétválasztani a kizárólag önellátásra termelőket az értékesítésre is termelőktől. A rétegződésmintába került kistermelők 60,9 százaléka vallotta azt, hogy nem értékesítésre termel, de termékeik tényleges nagyságrendjét látva kb. ötven százalékukról feltételeztem, hogy az önfogyasztás mellett értékesítenek is. Végeredményben nem tudtam pontosan kiválasztani a kizárólag önfogyasztásra termelőket,

azért is használom az intenzitást mérő változót, míg a forgalmi kapcsolatokat egy másik változóval írtam le. Készítettem viszont a bevallások alapján egy olyan változót, amely a „nem vesz részt a kistermelésben", „csak önellátásra termel", „eladásra is termel" kategóriákra bontotta a mintát, s regresszió-analízis felhasználásával azt néztem meg, hogy milyen kapcsolat van a hét státuszindex és a kistermelés módját mérő index között. A regresszió-analízis azt mutatta, hogy a *a státuszindexek alapján nem lehet egyértelműen arra következtetni, hogy ki és hogyan vesz részt a kistermelésben.*

2. Regresszió-analízissel próbáltam a hét státuszindex és a kistermelés intenzitását mérő index kapcsolatát is kimutatni. A kapott eredmények szerint a státuszindexek segítségével nem túl erősen ugyan, de következtetni lehet a kistermelés intenzitására, ha a háztartásfők teljes mintáján végezzük az elemzést, de a státuszindexek kistermelés-intenzitást magyarázó ereje a kistermelő háztartásfők mintáján rendkívül alacsony. Hasonló jelenséget figyelhettem meg, mikor diszkriminancia-analízis felhasználásával a kistermelést leíró különböző változók (forgalmi kapcsolatok, specializáltság, a termelés eszközei, az előállított termékek száma) és a státuszindexek kapcsolatát vizsgáltam. Ezek az elemzések azt erősítették meg, hogy a státuszindexek alapján valamivel jobban lehetne arra következtetni, ki vesz részt a kistermelésben és ki nem, de a *kistermelők belső társadalmi differenciálódása és kistermelésük nagyságrendje és módja között nagyon csekély statisztikailag érvényes kapcsolat mutatható ki.*

3. Ugyanezt a problémát a másik oldalról megközelítve, arra is választ kerestem, hogy a kistermelésben részvételt leíró öt változó (intenzitás, specializáltság, forgalmi kapcsolatok, termelési eszközök, termékfajták száma) ismeretében milyen pontosan lehetne becsülni a háztartásfők egyes státuszindexeken való elhelyezkedését, illetve státuszcsoportba tartozását. Az elemzéshez a változók mérési szintje miatt a Rudas Tamás által kidolgozott kategoriális diszkriminancia-analízist használtam fel. A becslések valószínűsége a hét státuszindex és a státuszcsoportok esetében is 40–50 százalék közé esett, amely eredményt talán úgy lehetne a legpontosabban interpretálni, hogy a kistermelésben való részvétel és a státuszcsoportokba, státuszindexekbe tartozás közötti kapcsolat mögött *többfajta társadalmi folyamatot feltételezhetünk.*

A kategoriális diszkriminancia-analízis eredményeit úgy is értelmezhetjük, hogy biztos, hogy van kapcsolat a státuszcsoportokhoz és státuszindexek egyes kategóriáihoz tartozás és a kistermelésben való részvétel között, de nem tudjuk megmondani, hogy milyen, s ezért a státuszindexből a kistermelést leíró változókra sem, a kistermelést

leíró változókból a státuszindexeken való elhelyezkedést sem lehet elfogadható pontossággal következtetni.

Milyen kimutatható jelenségek gyakorolhatnak hatást a társadalmi státusz és a kistermelésben való részvétel kapcsolatára?

A 2. táblázat adatai azt mutatják, hogy *korosztályonként* jellegzetes eltéréseket találhatunk a kistermelésben való részvételben.

2. sz. tábla

A háztartásfők korosztályonkénti csoportjai a mezőgazdasági kistermelésben való intenzitás szerint %-ban (N=7584)

A kistermelés intenzitása		A háztartásfők korosztálycsoportjai					
		30 év alatt	31–40 év	41–50 év	51–60 év	60 év felett	együtt
Nem vesz részt a kistermelésben vagy csak alacsony intenzitással	1	63,8	58,6	45,8	41,9	52 8	51,4
	2	6,8	7,9	8,4	8,1	9,1	8,3
	3	11,5	12,4	15,6	14,8	14,4	14,1
	4	7,1	7,3	9,0	8,8	8,2	8,2
	5	5,8	7,6	9,9	11,9	7,6	8,7
	6	9,5	4,6	8,9	10,4	6,1	7,0
Intenzív kistermelés	7	1,5	1,6	2,5	4,1	1,8	2,3
Együtt		100 0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az 50–60 év közötti háztartásfők vesznek részt legintenzívebben a kistermelésben, míg a kistermelésben részt nem vevők között a 30 év alattiak vannak a leginkább túlreprezentálva, de ebből a kormegoszlásból *nem* lehet egyértelműen a kistermelés jövőjére következtetni. Simó Tibor megfigyelése, hogy a fiatalok előbb az első gazdaságban, munkahelyükön igyekeznek előbbre jutni, majd később, részint az életciklusukból következő anyagi nehézségeik (családalapítás, lakás stb.) miatt váltanak, s többletjövedelmező tevékenységüket egyre inkább a második gazdaságban koncentrálják. (Simó 1983.) Halász Péter kistermelők korösszetételére vonatkozó elemzése szerint a fiatalabbak az integrációval biztosított termelési formákat választják nagyobb arányban (Halász 1984.).

A státuszcsoportok kistermelésben való részvételének intenzitása korosztályonként lényeges, strukturális következményekre utaló különbségeket mutat. *Minél fiatalabb* egy kistermelő korosztály, annál

kevesebb a nagyon jó, illetve a hátrányos társadalmi státuszúak és *annál nagyobb a közepes státuszúak* aránya a kistermelésben résztvevők között, míg az idősebbeknél a közepes helyzetű státuszcsoportokba tartozókon kívül a rossz körülmények között élőké a magasabb. Az intenzívebben termelő 30 év alatti háztartásfők között a „falusias felső" és a „falusi jómódú munkás", a 30–40 közöttieknél a „városias közép", a 40–50 év közöttieknél az „elit", a „jó anyagi helyzetű falusias alsó", a „városias alsó", s a „depriválť"; az 50–60 közöttieknél az érdekérvényesítő alsó, a jó anyagi helyzetű falusias alsó, a városias alsó és a depriválť, a 60 év felettieknél a jó anyagi helyzetű falusias alsó státuszcsoportok túlreprezentáltak. Valószínű, hogy a mezőgazdasági kistermelők s különösen az árutermelők egyre inkább a *középrétegbeliek* lesznek. A 40 év alatti kistermelő háztartásfők között jelentősen alulreprezentáltak a városias alsó, az enyhén depriválť és depriválť státuszcsoportok.

A kistermelő háztartásfők kormegoszlása mellett *származásuk* is alapvetően befolyásolja kistermelésben való részvételüket. A 3. és 4. táblázat mutatja be a föld és termelő üzem nagyságával kifejezett szülői vagyoni kategóriák és a kistermelésben részvétel közötti összefüggést. *A kistermelő háztartásfők kistermelésben való részvétele szüleik vagyoni helyzetéhez hasonlóan differenciálódik.* Ez az összefüggés más vizsgálatok mintáin végzett elemzéseknél is beigazolódott (Juhász–Magyar 1984, Szelényi–Manchin 1986). A hagyományos vagyoni, elsősorban a hagyományos paraszti rétegződéshez hasonló differenciálódás nem vezetett a kistermelésben résztvevők társadalmi státuszának hasonló átrendeződéséhez. A szülők vagyona és a kistermelés intenzitása között erős kapcsolat van, ez azonban már nem mondható el egyértelműen sem a kistermelés intenzitása és a státuszcsoportok, sem a szülők vagyona és a státuszcsoportok viszonyáról. *A kistermelésben részint újraépül a hagyományos paraszti hierarchia rétegződés, de a kistermelő háztartásfők társadalmi státuszát ez csak közvetve befolyásolja.* A kistermelés intenzitását mérő index kategóriáiként vizsgálva a státuszcsoportok és a szülők vagyona közötti kapcsolatot, nem találtam értelmezhető összefüggést. A státuszindexek és kistermelés intenzitása, vagy a fogyasztást, a vagyont, az anyagi helyzetet mutató primer változók (lakásnagyság – komfortosság, gépkocsik száma, húsfogyasztás gyakoriság stb.) között sincs egyértelmű kapcsolat. A hagyományos paraszti rétegződés kistermelésben való részvétellel történő részleges újratermelését mutatja, hogy *a középparaszt családokból származó és nagyobb volumenben termelők* a „falusias felső", a „falusias jómódú munkás" és a „érdekérvényesítő közép" elnevezések *jó és közepes helyzetű társadalmi státuszcsoportokban túlreprezentáltak.*

3. sz. tábla

A háztartásfők szüleinek vagyoni kategóriái a kistermelés intenzitása szerint %-ban
(N=7584)

A kistermelés intenzitása		A szülők vagyoni kategóriái									
		Nem volt semmijük	1 holdnál kevesebb föld	1–10 hold közötti föld	Kisiparos alkalmazott nélkül	11—25 hold közötti föld	Kisiparos, kiskereskedő 1–2 alk.	20–100 hold fölötti föld	100 hold feletti föld	Tőkés vállalkozó	Együtt
Nem vesz részt a kistermelésben vagy csak nagyon alacsony intenzitással	1	64,5	47,2	35,5	57,8	30,7	66,7	38,9	73,3	100,0	51,4
	2	8,1	11,2	8,5	6,8	8,0	4,3	8,0	6,7	0	8,3
	3	12,1	18 2	16,5	15,6	15,5	10,9	9,9	6,7	0	14,1
	4	5,7	9,8	11,1	6,1	11,9	5,1	9,9	0	0	8,2
	5	5,5	8,0	12,9	6,1	13,9	4,3	16,0	6,7	0	8,7
	6	3,1	4,6	12,0	6,1	13,0	6,5	10,5	0	0	7,0
Intenzív kistermelés	7	1,0	1,1	3,4	1,4	6,9	2.2	6,8	6,2	0	2,3
Együtt		100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
N=		3757	439	2369	147	547	138	162	15	10	

4. sz. tábla

Néhány termék a szülők földjének területnagysága szerint

A szülők földjének területe	Tehén db			Sertés db			Tyúk, csirke db		
	átlag	szórás	N	átlag	szórás	N	átlag	szórás	N
1. Nem volt semmijük	1,94	3,37	53	5,9	11,0	558	21,1	24,5	936
2. 1 holdnál kevesebb	1,85	1,46	7	4,4	6,7	92	20,1	17,2	179
3. 1–10 hold	1,71	1,04	158	5,5	7,6	799	24,9	26,8	1282
4. 11–25 hold	1,86	1,23	52	5,8	6,1	203	28,1	20,8	323
5. 26–110 hold fölött	2.166	1,23	25	6,9	7,0	66	27,0	23,5	97
Együtt			296			1754			2820

	Fóliás zöldség m²			Zöldség m²			Szőlő m²			Gyümölcsfa db		
	átlag	szórás	N	átlag	szórás	N	átlag	szórás	N	átlag	szórás	N
1.	90,8	188,1	72	225,4	464,3	1446	463	770	643	13,0	19,5	1270
2.	89,3	203,6	15	220,3	240,8	243	533	727	122	12,6	28,2	220
3.	69,5	157,0	107	307,9	675,9	1542	892	1494	801	15,9	28,9	1368
4.	79,6	143,8	25	384,1	1102,9	389	937	1486	215	18,5	30,7	336
5.	70,8	132,2	7	709	851,6	103	1649	3417	60	22,4	66 9	80
Együtt			237			3832			1905			3392

Az elemzések eredményeit *összefoglalva* nyilvánvaló, hogy a státuszcsoportok hierarchiájával a kistermelők társadalmi státuszát nehéz egyértelműen leírni, nincs közvetlenül kimutatható kapcsolat a státuszcsoportok és a kistermelés intenzitása között. A kistermelő népesség úgy oszlik meg a státuszcsoportok között, hogy a kistermelők társadalmi státusza *nem rendeződik el hierarchikusan,* illetve a kistermelők státuszát *több,* egymástól viszonylag független *hierarchia* befolyásolja. A kistermelők rétegződésének többboldalú hierarchizáltságát a legtöbb kutatás igazolta. (Juhász–Magyar 1984, Szelényi–Manchin 1986, Módra–Simó 1986). *A többboldalú hierarchizáltság* értelmezésem szerint azt jelenti, hogy meghatározott társadalmi státuszú kistermelő csoportok hierarchikus elrendeződése más és más strukturális folyamatok következménye. A többboldalú hierarchizáltság az oka a kistermelők látszólag rendezetlen társadalmi státuszának, a státuszcsoportok és a kistermelésben részvétel egyértelműen nem leírható összefüggéseinek, s annak, hogy egyaránt nehéz a státuszindexek együttes megoszlásai alapján a kistermelésben részvételre, illetve a kistermelést leíró indexek alapján a társadalmi státuszra következtetni.

A hagyományos parasztság társadalmi státuszát közvetlenül a föld nagysága fejezte ki, s közvetve a mezőgazdasági termelés sikeressége határozta meg. Hogyan változott meg a *piac* strukturális hatása? Miért hat a piac *közvetlenül viszonylag kevéssé* még a nagy volumenben árut termelők státuszára is?

A mezőgazdasági kitermelés *piacirányultsága* még a piacot a leginkább korlátozni akaró politikai vezetés időszakában, *az ötvenes évek első felében sem szűnt meg.* A helyi és regionális piacokat a kistermelők látták el áruval. A piacot visszaszorítani akaró rendelkezések, a beszolgáltatás kényszere paradox módon új piacok keletkezését is eredményezték, családok specializálódtak olyan termékek előállítására, amelyre másoknak a beszolgáltatási kötelezettségük miatt volt szükség (Juhász 1982). A szövetkezetesítés az ötvenes-hatvanas évek fordulóján megszüntette a piacok egy részét, de a *háztáji intézménnyé válása,* a *részesművelés* rendszere továbbra is teret biztosított az önellátásra termelés mellett a piacra termelésnek is. Az árutermelés azonban a hatvanas években nem vált a háztájizás jellegzetes formájává. A piaci viszonyok fejletlensége a családi üzemeket nagyobbrészt *önellátásra* szorította, azonban a kistermelés a piaci viszonyok változásaira is *érzékeny* maradt, s a *kistermelők piacorientáltsága* a kibontakozó agrárforradalom következményeként *megerősödött* és *árnyaltabbá vált.* Az országos munkaerőpiac és az agrárszektor folyamatos átalakítása a kistermelők többségét a hagyományosan követett munkaerő-értékesítési stratégiák feladására kényszerítette; tudatos és nem feltétlenül a hagyományokban rögzített gazdasági magatartásformákat hozott létre,

előkészítette a nagyobb volumenű, piacérzékeny kisüzemi árutermelést. A tájékozottság az országos munkaerőpiacon, a családok foglalkozási heterogenitásának általánossá válása értékek cserélődését, az életforma átalakulását, s állandó fogyasztási célú felhalmozást eredményezett, fokozott árutermelésre ösztönözve a családi kisüzemeket (Juhász 1982, Márkus 1980). A hatvanas évek végétől a kistermelés fokozatosan átalakult, hagyományos formái (illetményföld, háztáji, kisegítő gazdaság) megmaradtak, de hasznosításuk módja megváltozott. A mezőgazdaság exportorientáltságának felerősödése és a hazai vásárlókedv és -képesség növekedése nagy felvevőpiacot teremtett az agrártermékeknek. Az agrárpiac részei (termékmunkaerő-, termelőeszközpiac stb.) önállóan, strukturáltabban és konjunktúraérzékenyebben működnek, a kisüzemi termelés pedig a korábbinál sokkal több csatornán kerül kapcsolatba a piaccal (ÁFÉSZ, tsz-kereskedelem, kiskereskedelem, termékforgalmi vállalatok stb...) (Juhász–Magyar 1984). A közvetítő intézmények a hatóságilag szabályozott, s a szolid tiszta jövedelmet többnyire biztosító felvásárlási árrendszerrel a kistermelőket közvetlenül a nemzetgazdaság piacával kötik össze. A kistermelők számára ebben az állapotban eltűnik az értékesítés piaci alku jellege, mert a felvásárlási árakon változtatni nehezen tudnak. Dönthetnek úgy, hogy nem termelnek tovább, és ez hatással lehet az árakra is, de más piaci eszközük felvásárlási árak szabályozására nincs.

A helyi és regionális piacokon történő értékesítés lehetősége a kereskedelem központi szervezettségének megerősödésével párhuzamosan csökkent, de még ma sem elhanyagolható, s a helyi, közvetlen értékesítés valamelyes leépülése semmiképpen sem fogta vissza a kisüzemek *árutermelését*, amelynek *aránya* a kistermelésen belül *jelentősen megnövekedett* az önellátásra termeléssel szemben. A piaci kapcsolatok átrendeződése a gazdasági magatartások szempontjából olyan felemás helyzetet teremtett, amelyben a kistermelő egyre inkább elszakad a mindennapi piaci alkutól, de sem termelése, sem magatartása, mentalitása, habitusa nem válik a piaci viszonyokra érzéketlenné. Az agrárpiac részei nagyon egyenlőtlenül szerveződnek és működnek az országos piachoz kapcsolódásuk szerint – ismeretes pl. a termelőeszköz-ellátás és -csere elégtelensége –, a közvetlen piac alku ezért még mindennapos, de a felvásárlási árak hosszabb távú stabilizálásával egyneműsített értékesítés és a részpiacokon – főként a munkaerőpiacokon – való mozgás lehetősége a piaci alkalmazkodás minden korábbi technikáját és stratégiáját megváltoztatta.

A második gazdaságban való részvétel általánossá válásával kevés olyan háztartás van, amelyik ne jutna többletjövedelemhez. Az első gazdaságban végzett munka és a piaci magánügyletekben való egy-

idejű eligazodás az ország teljes keresőképes lakosságát olyan viszonyokba szorította, ahol a mindennapos vásárlói-eladói alkuval szemben a munkaerő-értékesítés piaci működése a meghatározóbb a jövedelemszerzés szempontjából. A kistermelők alkalmazkodása a piachoz nemcsak a magántermelés termékpiacán keresztül történik, részesei egy sor olyan piacnak is, amely nem korlátozódik a magánszférára vagy a második gazdaságra (pl. munkaerő-, tudáspiac). A parasztgazdaságok hagyományos modelljében a termelésben koncentrálódott a piaci kapcsolatok összessége; a munkaerő vagy a szakértelem piaca a termelésben (termékpiacon keresztül létezhetett; a munkaerő, a szakértelem, a termelőeszköz monopóliuma a termelésben) termékpiacon keresztül értékesülhetett.

A mezőgazdasági kistermelők ma *módosult piacszerkezet* részesei. A háztartások, de még az egyének döntő többségének munkaereje, képzettsége, tudása, alkuképessége egymástól viszonylag függetlenül is értékesülhet. Az első és második gazdaságban való egyidejű részvétel önmagában is *kettős színterét* hozta létre a munka, a tudás, az információ, a termelőeszközök piacának, de mind az első, mind a második gazdaság további *részpiacok rendszereként* működik. *A piacszerkezet kettőssége,* illetve többé-kevésbé független részpiaci rendszere a mezőgazdasági kistermelés területén a *résztvevők társadalmi (származási, foglalkozási, életkori, képzettségi, vagyoni is jövedelmi) összetételének megváltozásával* párhuzamosan alakult ki. A hatvanas évek második felében a mezőgazdaság exportirányultsága és a hazai fogyasztás növekedése a korábbihoz képest sokkal jobb értékesítési lehetőségekkel ösztönözte a kistermelést. A mezőgazdasági nagyüzemek egy sor beruházási, munkaszervezési, technikai, munkaerő-gazdálkodási reform következtében alkalmassá váltak arra, hogy az általuk monopolizált termékekkel – elsősorban gabonával és más takarmánynövényekkel – ellássák a kistermelőket. Korábban a tagsági vagy a munkaviszony adott jogot ezeknek a termékeknek a vásárlásához, ma az ellátás takarmányboltokban, nyílt kereskedelmi rendszerben történik. A nagyüzemi termelés szerkezetének átalakulása, a munkaigényesebb kultúrák visszaszorulásával is a kistermelés fellendülésére hatott. A nagyüzem és a kereskedelmi szervezetek a nagy felvevőpiac igényeinek kielégítése miatt üzemi és kereskedelmi szervezetükbe illesztve szervezik a kistermelés egy-egy ágazatát, vagy egyes részeit, ami szintén kedvezően befolyásolta a kisüzemi árutermelést.

A kül- és belső piaci értékesítés lehetőségének megnövekedése átalakította a kistermelés hagyományos társadalmi bázisát. A kisüzemek gazdálkodása fokozatosan függetlenebbé vált a termelőszövetkezeti tagsági és az állami gazdasági munkaviszonytól. A kistermelők szabadon rendelkezhetnek termékeikkel; termelésük és értékesítésük

során viszonylagos választási, manőverezési lehetőségük van, mert a felvásárló szervek egymástól és a termelő egységektől egyaránt függetlenek, s az ebből eredő konjunkturális lehetőségeket a magánszemélyek jogi természetű kötöttségektől függetlenül használhatják ki. A termelőeszközök többsége ugyanakkor igen szűkösen vagy egyáltalán nem áll a kistermelők rendelkezésére. Nagyobb volumenű termelésre alkalmas földmagántulajdon gyakorlatilag nem létezik, s fontos állóeszközök – pl. kisgépek, erőgépek – birtoklása és beszerzése is erősen korlátozott. Miután a mezőgazdaságban dolgozók a felvevőpiac igényeinek kielégítését a termelőeszközök növelésének korlátozása miatt sem tudták megvalósítani, mind nagyobb mértékben nyílt lehetőség a *nem mezőgazdaságban dolgozók* kistermelésbe kapcsolódására. A termelőeszközök szűkössége valamelyest enyhült ugyan – például évekkel ezelőtt engedélyezték, majd korlátozták a magánszemélyek tehergépkocsi- és traktorvásárlását –, de az egyes kisüzemek termelésbővítésének nehézkességén ez sem változtatott. A háztartásgazdaságok *földtől*, mint legfőbb termelőeszköztől való *elszakítása* olyan társadalmi csoportok kistermelésbe kapcsolódását is lehetővé tette, amelyek korábban földdel nem rendelkezve sikeres termelésre nem is gondolhattak (Juhász–Magyar 1984). A nyolcvanas évek elején a kistermelőknek már *kb. kétharmada* a nem mezőgazdasági dolgozó.

A kistermelés hagyományos társadalmi bázisának, a parasztságnak, és gazdasági alapjának – a földtulajdonnak és a termelőeszköz-tulajdonnak a korlátozása – a piacszerkezet szempontjából kettős következménnyel járt. 1. *Kötetlenül* történik a mezőgazdasági kistermelésbe való ki- és belépés, a termékek volumenének és fajtájának megváltoztatása. 2. A termelő nem kötődik egyetlen piachoz, a mezőgazdasághoz, vagy annak egy részpiacához, hanem *egyidejűleg több piacnak* is részese lehet. A termék-, a tudás-, az információ, a munkaerőpiac viszonylagosan önálló működésének következtében a termelés és a gazdálkodással megszerzett előnyök társadalmiakká *átváltásának* sikeressége feloldódott, esetenként függetlenné vált a kistermelés intenzitásától (Kovách–Kuczi 1982, Kovách 1985). A hagyományos parasztársadalomban a termelés sikeressége egyértelműen meghatározta a parasztgazda társadalmi hierarchián belüli helyét, amihez vidékenként más, de jellegzetes termelési módszerek és termelésszerkezet tartoztak. A gazdálkodói előnyök társadalmiakká alakítása a paraszti renden belül a föld felhalmozásával történt, aminek a mértéke a gazdálkodás eredményességétől függött. A parasztságból kilépés esetében is döntő maradt a vagyon pályaívkijelölő ereje, bár egyes források meggyőzően bizonyítják például a hagyományos mobilitási utak mintaadását, vagy a vallás, mentalitás, a habitus szerepét is.

A hagyományosan hierarchizált és hagyományosan termelő parasztság eltűnésével, a meghasadt piacszerkezet következményeként a kistermelők összetétele a nyolcvanas évek elejére meglehetősen differenciálttá vált. Különböző helyzetű társadalmi csoportok vállalták a kistermelést, és a hasonló társadalmi helyzetűek nem feltétlenül gazdálkodnak azonos módon. A föld és más termelőeszközök felhalmozásának lehetetlensége miatt a jövedelemnek egy csekélyebb hányada áramlik vissza a termelésbe, amelynek *intenzitása* ezért a háztartásgazdaságok *közvetlen igényeinek alárendelt.* A kisgazdaságok többségében a pénz egy nagyobb részét időről időre *kivonják* a termelésből, ezért maga a termelés is termelésen kívüli, elsősorban *fogyasztói céloknak* rendelődik alá. A kistermelésből származó jövedelem ugyanakkor nem egyedüli fedezete a háztartások fogyasztói igényeinek. A fizetés, a különböző járadékok, a második gazdaság egyéb színterein való eredményes részvétel *stratégiai lehetőséget* teremtett a jövedelemszerzés területén, amelyet a hasonló státuszú háztartások is eltérő kombinációkban használhatnak ki. A termelés volumene *ezért* nem feltétlenül kifejezője kistermelő egyének, háztartások társadalmi státuszának. Nehéz lenne egy-egy adott termelési szintet, termékfajtát, termelési módszert egyértelműen egy társadalmi csoporthoz kötni. Vezető és beosztott, diplomás és iskolázatlan, falusi és mezővárosi gazdálkodhat igen hasonlóan. A kistermelés társadalmi hátterének a differenciáltsága és a termelés intenzitásától és színvonalától való viszonylagos függetlensége miatt a gazdálkodással megszerzett és elsősorban a jövedelemben realizálódó előny társadalmivá alakítása sem kapcsolódik jellegzetesen a termelés intenzitásának egy-egy adott szintjéhez. Nemcsak az egyaránt harminc-harminc hízósertést értékesítő szegényparaszt származású, idős segédmunkás és a sokkal jobb anyagi körülmények közül induló fiatal szakmunkás konvertálhatja másként jövedelmét, hanem egyébként hasonló társadalmi állapotú termelők előnytranszformációja is alapvetően különböző lehet.

A piac különböző színtereinek (a tudás, az információ, a termelőeszközök és termékek, a munkaerő piacának) szétválása, a fogyasztási végcélú, állandó jövedelemelvonásra beállított, szűkös bővítési lehetőségű termelés következtében a *termelés,* a *társadalmi háttér* és az *előnytranszformáció* a kistermelők *differenciálódásának és differenciálásának különböző,* bár egymástól nem független területeként működik, egyik mezőben való elhelyezkedése sem határozza meg törvényszerűen a másik kettőben való elhelyezkedését, még akkor sem, ha társadalmilag tipikus esetek nyilvánvalóan létezhetnek. A falusi, szegényparaszt származású, iskolázatlan, mezőgazdasági fizikai dolgozók többsége egészen biztosan nem tartozik a legkisebb intenzitással termelők vagy a legsikeresebb előnytranszformációt végrehajtók közé,

mint ahogy az sem valószínű, hogy hasonlóképpen termelnének vagy hasonlóképpen fektetnék be gazdálkodásuk jövedelmét.

Az egyes részpiacokon keletkezett előnyök, tőkék konvertálhatósága *új* differenciáló mezőt teremtett, ráadásul *nemcsak* a gazdaságban történt meg a tőkefajták elválása, hanem a kifejezetten társadalmi mezőben is. Az iskolai végzettség vagy a foglalkozás önmagában nem határozza meg a fogyasztás vagy a felhalmozás színvonalát, az egyes területeken megszerzett előnyök konvertálását a legkülönfélébb individuális szintű vagy rendi jellegű stratégiák segíthetik. Az átváltás stratégiái még a társadalmi státuszukat és kistermelésüket tekintve azonos helyzetűek között is újabb társadalmi egyenlőtlenséget hoztak létre.

A piac azért nem differenciálja önmagában még a nagy volumenben termelők státuszát sem, mert termékkereslete a legtöbb esetben nem közvetlenül hat a kisgazdaságok termelésére. A legutóbbi időkig az állami gazdaságpolitika *erősen szabályozta* a felvásárlási árakat: országosan egységes, stabil felvásárlási árrendszert hozott létre, egy sor intézkedéssel korlátozta a felvásárló és árusító intézmények árdifferenciáló lehetőségét; egyes árufajták – elsősorban a zöldség- és gyümölcsfélék – esetében pedig olyan piaci helyzetet teremtett, amelyben a szabadabban kialakított termelői és fogyasztói árakat sem a kistermelők, sem a fogyasztók nem képesek hatékonyan növelni vagy mérsékelni. A piac termékkereslete és a kistermelők termelése között a kötött felvásárlási árak esetében az állam pénzügyi szabályozó rendszere, a szabadáras termékeknél az állami, szövetkezeti és magánkereskedelem lép fel piacszabályozóként. Az állam és a kereskedelem intézményei annyira szabályozásuk alá vonták árpolitikájukkal és más hatalmi eszközökkel a termékek piaci kínálatát és termelését, hogy a kistermelők szempontjából *nem* a fogyasztók kereslete differenciálja közvetlenül a felvevőpiacot, hanem az állami jövedelemelvonás és a kereskedelmi intézmények nem feltétlenül és nem minden esetben a fogyasztók érdekeit, keresletét képviselő és közvetítő tevékenysége.

A kistermelő háztartások több – mezőgazdasági és nem mezőgazdasági – részpiacon való egyidejű részvétele egy másik oldalról is gyengítheti a termékkereslet kistermelésre, s a kistermelők társadalmi státuszára gyakorolt hatását. Abban az esetben, mikor nem a termékpiacon való megjelenés és a saját előállítású termék fogyasztása a kizárólagos lehetősége a jövedelemszerzésnek és a megtakarításnak, a kistermelés nagyságrendjére és módjára vonatkozó döntések meghozatala nyilvánvalóan a más piacokon való mozgás hatékonyságával összefüggésben történik. A termékpiac konjunktúráinak követését a föld magántulajdonának és magánforgalmának az erős korlátozása és az állandó tőke- és termelőeszköz-hiány is akadályozza.

A *piac* önmagában *nem differenciálja* a kistermelők társadalmi státuszát, *de nem lehet* közvetlen kapcsolatot kimutatni a kistermelők *első gazdaságba tagozódása, képzettsége, származása stb. és kistermelésben részvétele között sem.* A strukturális kényszereknek és vonzásoknak, a piachoz való alkalmazkodásnak a hatása két strukturális folyamatban összegződik. A kistermelők egy része a *középosztályosodás* irányába tart. A középosztályosodás önmagában is más minőségű társadalmi folyamatokat fog össze. A közép- és kisparaszti származásúak magas aránya a középső és jó helyzetű státuszcsoportok nagyobb intenzitással termelői között arra mutat, hogy a középosztályosodás a *parasztpolgárosodás* kollektív történelmi útjának is eredménye. A parasztpolgárosodástól minőségileg különbözik a volt *nincstelenek* középosztályi státuszba kerülése a mezőgazdasági kistermelés segítségével, míg a közepes státuszú kistermelők nagyobb aránya a fiatalabb kistermelők között arra utal, hogy egy viszonylag széles és *már* középosztályszerű pozíciókkal rendelkező réteg tartósan a mezőgazdasági kistermelés segítségével próbálja középosztályi helyzetét *megtartani.*

A kistermelést kísérő másik strukturális folyamat a *hátrányos helyzet* fokozatos állandósulása. A *két legrosszabb helyzetű státuszcsoportba* tartozók egyaránt *erősen túlreprezentáltak* a mezőgazdasági kistermelők, és különösen a nagy volumenben termelők között. Strukturális eredetű *hátrányaik* (anyagi, vagyoni, jövedelmi helyzet, iskolázottság, települési hátrány) *kumulálódása* megakadályozza a kistermeléssel szerzett jövedelmek sikeres társadalmi konvertálását. Hátrányos helyzetük állandósulására mutat, hogy míg azok, akik a középosztályosodás résztvevői, gazdálkodással szerzett előnyeiket képesek a gyerekeiknek is átadni, a rossz társadalmi helyzetűek többségénél a kistermelés jövedelme semmilyen előnyátadást sem szolgál, csak a *mindennapi létfenntartást. Alternatívan sem* várható, hogy a középosztályosodás folyamatához tudnak kapcsolódni. A legriasztóbb jelzés, hogy a vidéken élő enyhén deprivált és deprivált státuszcsoportok 40 évesnél fiatalabb háztartásfői rendkívül nagy arányban maradnak távol a kiterjedtsége, szervezettsége, tőke- és szakismeretigénye miatt leginkább elérhető többletjövedelemszerzési lehetőségtől, a mezőgazdasági kistermeléstől.

Várnai Györgyi
AZ EGYENLŐTLENSÉGI RENDSZER VÁLTOZÁSAIRÓL (1962–1981)

Több mint húsz évvel ezelőtt 1963-ban a KSH végrehajtott egy nagy volumenű felvételt, a *Társadalmi rétegződés Magyarországon* című vizsgálatot – amelyet ma már csak „Ferge-féle rétegződésvizsgálat"-ként említenek. Ennek során a társadalmi viszonyok jobb megértése érdekében azt vizsgálták, hogy a társadalom milyen főbb rétegekből tevődik össze, ezek honnan (milyen rétegből) jöttek, illetve, hogy a társadalmi rétegződés hogyan jelentkezik a jövedelmek, a fogyasztás, az életkörülmények anyagi és kulturális vetületeinél.

Az 1963-as és a jelen kötetben ismertetett vizsgálat különböző előfeltevéssel vizsgálja a témát. 1963-ban azzal a feltételezéssel közeledtek a kor társadalmi rétegződésének leírásához, hogy a munka társadalmi szervezetébe történő bekapcsolódás (munkajelleg) meghatározza a réteghez tartozást. A jelenlegi vizsgálat – feltételezve a struktúra sokdimenziós voltát – „empirikusan mért sokrétű társadalmi különbségek objektív kapcsolatainak analízéséből kíván(ta) felépíteni magát a társadalmi rétegződés modelljét". (Eszközök, 1984. 5.)

Mindez nem zárta ki annak a lehetőségét, hogy megnézzük, mennyire érvényesek ma is az akkori megállapítások, illetve, hogy mi az, ami e tárgykörben megváltozott. Természetesen már hipotetikusan is változásokra számítottunk. Az „azonosság" és „különbség" tettenérése azonban igen komplex megközelítést igényel. Tudjuk, hogy az eltelt húsz évben a gazdasági fejlődés, az iskolázás szélesedése, az anyagi és kulturális javak korábbinál sokkal nagyobb bősége nyomán a strukturális viszonyok rendszere „feljebb csúszott", transzlációs folyamat ment végbe, vagyis a struktúra magasabb szinten történő újratermelődése. Első megközelítésben, amikor még a strukturális változás lehetőségét „zárójelbe" tesszük, ilyen típusú változások mutathatók ki. Egyidejűleg persze azt is feltételeztük, hogy az eltelt időszakban nem csak transzlációról beszélhetünk, tehát egy második megközelítésben le kell írnunk az adatokból direkt módon nem megfogalmazható esetleges strukturális változásokat is.

Már az elhatározás szintjén számítottunk arra, hogy egy ilyen összehasonlítás számtalan módszertani buktatót rejteget, s hogy egy részük megoldható, egy részük csak megfogalmazható lesz.

Mivel az 1962-es felvételből csak táblaszintű adatokkal rendelkezünk, így a második vizsgálat adatbázisát egy szigorúan meghatározott fogalmi apparátus szerint transzformálnunk kellett, hogy az 1981-es adatokból is megkapjuk a két-, három- vagy több dimenziós táblákat. A módszertani kételyek, dilemmák, problémák teljes halmazát részletezni nem kívánom, csak az elmondottak exponálásaként érintek közülük néhányat.

Az egyik az alkalmazott kategóriák tartalma. Itt van például a „diplomás" mint kategória – mindenkit, aki felsőoktatási intézményben oklevelet, illetve diplomát szerzett, ide sorolunk. Azt a változást azonban, ami a diplomát adó intézmények struktúrájában bekövetkezett, nevezetesen, hogy míg a hatvanas évek elején az egyetemek voltak túlsúlyban, ma a főiskolák aránya a nagyobb – nem tudjuk korrigálni. Az adatok jelentéstartalma is módosult. Például egy 30 éves mezőgazdasági fizikai származású férfi mindkét időpontban azonos „helyről" jött, de ez a „hely" egészen más szocializációs közeget jelentett 1962-ben, mint 1981-ben, vagyis a két struktúra összehasonlításakor ipso facto kell kezelnünk, hogy az egyes csoportok pályagörbéje más és más, máshonnan jöttek akkor, mint ma. Így hasonló tényanyagok mellett is a mobilitási adatok tartalmilag eltérhetnek.

Miért döntöttünk mégis e két empirikus felvétel összehasonlítása mellett? Két dolog miatt. Egyrészt ez, a fentiekben leírtak korrekt számbavétele esetén, egy húszéves periódus társadalmi elmozdulásának feltétlenül új megközelítési módját jelenti. Másrészt az a tény, hogy amikor a jelenlegi vizsgálat adatait következetesen „rávetítjük" az előző vizsgálat eredményeire, markánsan kirajzolódnak a transzlációs elmozdulás körvonalai és részletei.

A transzlációs folyamat hiánytalan bemutatására itt nem törekszünk. Kiemeltük a társadalmi egyenlőtlenségi rendszer néhány olyan dimenzióját, amelyek összehasonlításával, ha csak néhány vonatkozásban is, de jól érzékelhető a társadalmi viszonyokban bekövetkezett felfelé történő elmozdulás. Az egyik ilyen alapvető dimenzió a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely, vagyis a munkajelleg-csoportok összetételében bekövetkezett változások. Az egyes emberek társadalmi elhelyezkedésének másik két, majdnem ugyanilyen súlyú meghatározója a származás és a lakóhely. Negyedik dimenziónk az iskolázottság, amely hatását tekintve önmagában és más dimenziókkal összefüggésben egyaránt jelentős változást tükröz.

Ahhoz, hogy mérni tudjuk, hogy az így kialakított csoportok az egyenlőtlenségi rendszerben hol helyezkedtek el 1962-ben és hol találhatók 1981-ben, négy mutatót használunk. Ezek: az egy főre jutó jövedelmi különbségek, a lakásviszonyok kulturáltságát jellemző lakáskultúra pontszám, a háztartások általános kulturális színvonalának

mérésére alkalmazott kulturális pontszám, valamint a településeket a városiasság fokával mérő komplex mutató. (A települések esetében a hagyományos Budapest – vidéki város – község bontást is alkalmazzuk.)

Az utóbbi három mutatóról egy kicsit részletesebben:

– A lakáskultúra pontszám az alábbi tényezők pontértékének háztartásonkénti összegét jelenti: a lakáshasználat jogcíme, a lakás komfortossága, a lakás közművesítettsége, laksűrűség, valamint háztartási géppel való ellátottság. (A lakásviszonyok kulturáltságát jellemző pontszám háztartásonként 0 és 95 között mozoghat.)

– A háztartások kulturális pontszáma a következőket tartalmazza: a háztartás tagjainak átlagos iskolázottsági szintje, a háztartás tulajdonában levő teljes könyvállomány, rendszeresen olvasott újságok, folyóiratok, illetve a háztartások tulajdonában levő tömegkommunikációs készülékek. (A kulturális szintet jelző pontszámok összege háztartásonként 0 és 87 között mozoghat.)

– A városiasság fokával mért települési csoportosítás hat kategóriát különböztet meg az egyes települések egészségügyi, oktatási-kulturális, kommunális, közlekedési ellátottsága alapján kapott komplex ellátottsági mutató segítségével: Budapest – teljesen városias település – erősen városias település – gyengén városias település – fejlett falusias település – gyengén fejlett falusias település.

(Az összehasonlítás során megfigyelési alapegységünk a háztartás.)

Nézzük meg tehát, hogy az eltelt húsz év társadalmi változásai hogyan tükröződnek az egyenlőtlenségi rendszerek belső szerkezetének módosulásában. A munkamegosztásból eredő egyenlőtlenségi rendszer alakulását a munkajelleg-csoportok alapján mértük. A háztartások ezen csoportjainak aránya, egyesek csökkenése, mások növekedése olyan jellegű transzlációt feltételez, amely magasabb képzettséget igénylő foglalkozások felé való elmozdulás eredménye. Az aktív keresők körében a szakképzett szellemi foglalkozásúak aránya 10 százalékkal nőtt, a szakképzett fizikai foglalkozásúaké pedig 14,8 százalékkal. A mezőgazdasági fizikaiak aránya csökkent a legnagyobb mértékben, 60 százalékkal (lásd 1. sz. tábla). Ha az összes háztartás összetételét vizsgáljuk, a belső arányok a fenti tendenciát mutatják, de az is kiderül, hogy a nyugdíjasok aránya majdnem megduplázódott (16,6 illetve 30,2 százalék.) Ez több tényező eredője. Az átlagéletkor meghosszabbodása, a nyugdíjkorhatár utáni aktív évek számának csökkenése mellett annak is jelentős szerepe van, hogy a nyugdíjjogosultság kiterjesztése az előző felvétel után történt, így például abban az időben a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak magasabb életkorban is az aktívak csoportjába kerültek, míg ma a nyugdíjasok közé.

1. sz. tábla

A háztartások számának százalékos megoszlása a háztartásfő foglalkozása alapján meghatározott munkajelleg-csoportok szerint

A háztartásfő foglalkozási viszonya	1962	1981
Vezető állású, értelmiségi	8,0	12,9
Középszintű szakember	6,4	11,6
Irodai dolgozó	4,3	2,7
Szellemi foglalkozásúak együtt	18,7	27,2
Szakmunkás	22,9	37,7
Betanított munkás	18,4	16,6
Segédmunkás	14,5	8,0
Nem mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak együtt	55,8	62,4
Mezőgazdasági fizikai	25,5	10,4
	100	100

Megjegyzés: Az 1962-es adatok forrása minden esetben: „Társadalmi rétegződés Magyarországon" című kötet. Az 1981-es adatok pedig a „Rétegződés-modell vizsgálat" adataiból végzett számításaim.

Ez a transzláció tükrözi azokat a gazdasági és társadalmi változásokat, amelyek az elmúlt időszakban végbementek, s amelyek következtében nőtt a nagyobb felkészültséget igénylő munkahelyek száma, ami általában a munkaerő képzettségi szintjének emelését igényelte.

A társadalmi tagoltságból, a rétegek létéből következik, hogy az egyes emberek induló helyzete igen eltérő lehet. Ezen eltérés mértékét igen erősen meghatározza az, hogy a befoglaló környezet mennyire zárt, vagyis milyen mértékben termeli újra önmagát, illetve nyitott, vagyis lehetővé teszi az emberek számára a rétegváltást. Azt az időszakot, amikor az előző vizsgálat készült, a társadalmi mobilitás szempontjából a szociológia rendkívül nyitottnak értékelte. Akkor a társadalmi mozgást nemcsak az objektív feltételek változása, a gazdasági, társadalmi fejlődés mértéke határozta meg, hanem adminisztratív rendelkezések is segítették a rétegváltást. Mit mutatnak a mi adataink?

Az általunk vizsgált vezető állásúak, értelmiségiek ma nagyobb arányban származnak azonos réteghelyzetű apától (23 százalék), mint 1962-ben (14,9 százalék), de 46 százalékuk még mindig nem mezőgazdasági fizikai apák gyermeke. A mezőgazdasági fizikai foglalkozású háztartásfőknek ma már csak 74 százaléka származik azonos foglalkozású apától, ami még mindig a réteg zártságára utal, de az előző időpont 91 százalékához képest bizonyos csökkenést jelent. A rétegváltást az egylépcsős mobilitás jellemzi, aminél azonban jelentősebb változást jelent általában az egyes rétegek egészének felfelé történő elmozdulása,

transzlációja. Mind a belépési, mind a kilépési mobilitásra vonatkozó adataink azt mutatják, hogy a foglalkozási mobilitás szempontjából továbbra is nagyon fontos a származás.

A munkajelleg-csoportok települési megoszlása ma még fokozottabban bizonyítja, hogy bizonyos csoportok erőteljesen a városhoz kapcsolódnak. 1962-ben a vezető állásúak, értelmiségiek közel 60 százaléka lakott Budapesten és teljesen városias településeken, és csupán 8 százaléka gyengén fejlett falusias községekben, 1981-ben ez az arány már 70, illetve 5 százalékra módosult. Ugyanakkor a települési transzláció is bekövetkezett.

2. sz. tábla

A megfigyelt háztartások számának megoszlása a különböző városiasságú településeken*

(százalék)

A háztartásfő munkajelleg-csoportja	Budapest	Teljesen városias település	Erősen városias település	Gyengén városias település	Fejlett falusias település	Gyengén fejlett falusias település	Összesen
Vezető állású, értelmiségi	16	13	7	5	4	4	8
	20	22	14	9	5	3	13
Középszintű szakember	11	10	10	5	3	2	6
	20	17	11	11	5	5	12
Irodai dolgozó	10	7	5	3	2	1	4
	4	4	3	1	1	1	3
Szakmunkás	34	30	28	23	16	12	23
	38	36	41	42	38	36	38
Betanított munkás	17	18	18	19	20	17	18
	12	11	16	21	21	22	17
Segédmunkás	12	15	16	16	16	14	15
	7	7	8	9	11	7	8
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	—	7	16	29	39	50	25
	—	4	7	6	18	26	10
Összesen	100	100	100	100	100	100	100
A háztartások százalékos megoszlása települések között	21	12	11	17	23	16	100
	22	22	12	6	20	18	100

* Az első sor 1962-es, a második 1981-es adat.

1962-ben a szakképzetlen fizikai dolgozók rétege volt a „váltóvonal"; ez a csoport megközelítőleg arányosan oszlott meg az egyes településtípusok között, felfelé a város irányába tolódott el a népesség megoszlása, lefelé pedig a gyengén fejlett települések felé. Ma ez feljebb került egy réteggel, vagyis a szakmunkások rétege az, amely nagyjából egyenletesen oszlik meg mindegyik településen, ma ez a munkajelleg-csoport jelenti a „váltóvonalat" (lásd 2. sz. tábla). Általában országosan csökkent a szakképzetlen foglalkozásúak aránya és nőtt a szakképzetteké, de ez a csökkenés, illetve növekedés a kevésbé fejlett településeken volt erősebb, tehát ebben az értelemben a városokhoz történő felzárkózás a jellemző. Míg Budapesten a szakképzett háztartásfők aránya mindössze 16 százalékponttal emelkedett, a falusias jellegű településeken 26-tal. Ez utóbbi annak a következménye, hogy ezeken a településeken a szakmunkások aránya háromszorosára nőtt. Ez egyértelműen az ipari jellegű tevékenységek decentralizálódását tükrözi, a mezőgazdasági termelőegységek ipari jellegű melléküzemágainak elszaporodását, illetve a mezőgazdasági munka technikai színvonalának emelkedését. Természetesen nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy általában a szakmunkások arányának alakulása nem egyértelműen tényleges számszerű növekedést jelent, mivel a két felvétel közötti időszakra esik az átminősítésre vonatkozó rendelkezés.

Maradjunk még egy kicsit a települési egyenlőtlenség problémájánál. Nézzük meg részletesebben a 2. sz. táblát.

Láthatóan ma is az egyik legfontosabb érték az, hogy ki hol lakik. A települési egyenlőtlenség a transzláció ellenére igen jelentős, bizonyos mértékben még nőtt is. Miért? Az értelmiség még fokozottabban a fejlettebb települések felé mozdult el, tehát struktúrameghatározó effektusa a gyengébben fejlett településeken csökkent. Holott a népesség közel egyötöde itt él (többen, mint 1962-ben) A városokhoz képest e települések társadalmi összetétele relatíve romlott. A szakképzett szellemiek városba áramlásának ok–okozati összefüggését tisztázni nemigen lehet. A város teremt-e az igényeknek megfelelőbb munkakörülményeket (ott vannak a munkahelyek), vagy mivel a réteg ott van, ettől teremtődnek meg ezek a viszonyok? A kérdésfeltevést az is igazolja, hogy a gyengén fejlett falusias településeken élő értelmiségiek életkörülményeit vizsgálva, az adatok egyértelműen azt mutatják, hogy esetükben a „települési lejtő" nem mutatható ki, vagyis képesek megteremteni maguknak a városias környezetet, például lakásszínvonaluk és kulturális szintjük nem rosszabb a városban élőkénél. Ugyanezt a rosszabb helyzetű rétegekről már nem mondhatjuk el.

Több vonatkozásban érintettük már a képzettség szerepének növekedését. Mit mutatnak ebben a vonatkozásban az iskolai végzettségre vonatkozó adataink?

A munkajelleg-csoportok és az iskolázottság közötti kapcsolat konzisztensebbé vált. Az igazgatási, gazdasági vezetők közül ma közel ötször annyian végeztek egyetemet, mint az előző felvétel idején. A középszintű szakemberek esetében a modális típus az érettségizett, míg a többi csoportnál ez a 8 osztályos végzettség.

Az egyes társadalmi rétegek jellemzéseként nézzük meg, hogyan alakult az egyenlőtlenség olyan három meghatározó mutatója, mint az egy főre jutó jövedelmek szóródása, a lakásviszonyok kulturáltsága és a háztartások általános kulturális színvonala.

Tudjuk, hogy az egy főre jutó jövedelmek alakulása a háztartások összjövedelme mellett a háztartások keresői arányának, illetve a háztartásnagyságnak a függvénye is.

Ezt lényeges megfogalmazni, mert amikor az adatok egybevetésekor azt tapasztaljuk, hogy a legalacsonyabb és legmagasabb (egy főre jutó) jövedelmű rétegek közötti különbség 1,9-ről 1,5-re csökkent, s hogy az országos átlagtól való eltérések az egyes munkajelleg-csoportok között kisebb szóródást mutatnak, tudnunk kell azt is, hogy az elmúlt időszakban általában növekedett a háztartásokban a keresők aránya, s a nagy létszámú családok aránya csökkent.

Az egy főre jutó jövedelmek esetében is kimutatható a transzlációs folyamat. Ha az 1961-es jövedelmi kategóriák határait az 1961 és 1982 közötti átlagos jövedelemnövekedéssel felszorozzuk, az alsó kategória kiürül, tehát ilyen alacsony jövedelmű háztartásokat ma már nem találunk, a megoszlási arányok pedig egy-egy kategóriával eltolódnak.

A munkajelleg-csoportoknak megfelelő jövedelmi hierarchia 1981-ben is hasonló, mint az előző időpontban. Eltérés abban mutatkozik, hogy a legalacsonyabb egy főre jutó jövedelemmel rendelkező csoport akkor a segédmunkások rétege volt, míg a mai vizsgálatunkban ez a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak csoportja. Ez annál inkább figyelemre méltó, mivel éppen a segédmunkás háztartásfők háztartásában, az általános demográfiai tendenciával szemben relatíve növekedett az 5 vagy annál több tagú háztartások száma. A jövedelmi egyenlőtlenség struktúrájának ilyen módosulása több okra vezethető vissza. Egyrészt Ferge Zsuzsa vizsgálata idején nagyobb tömeget jelentett a mezőgazdasági fizikai foglalkozásúak csoportja, mint felvételünk idején. Másrészt 1974 elejétől a mezőgazdaság bizonyos diszpreferáltsága a mezőgazdaságban dolgozók jövedelmének relatív csökkenését okozta. Harmadszor, a munkaerőpiacon az alacsony képzettségi szintet, de nehéz fizikai munkát igénylő, vagy rossz munkaköri feltételek között végzendő munkakörök betöltésére vállalkozók iránti kereslet az elmúlt időszakban megnőtt, vagyis a segédmunka egyértelműen felértékelődött.

Az egyenlőtlenségi rendszer másik két dimenziója – a lakásellátottság színvonala és az általános kulturális szint – tekintetében a transzlációs változással együtt a belső struktúra is változott, vagyis a színvonal tekintetében e rendszer „tetején" és „alján" elhelyezkedő csoportok együttes felfelé való elmozdulása mellett a köztük levő távolság nagysága is csökkent. A lakásellátottság színvonala általában emelkedett, de a lemaradt csoportok esetében ez relatíve nagyobb mértékű volt. A kulturális színvonal emelkedésében jelentős tényező az iskolázottság társadalmi szinten történő felfelé tolódása. Kulturális fogyasztás tekintetében (a kulturális pontszám leírt tényezői közül) a könyvállomány mutat még mindig igen jelentős különbségeket az egyes rétegek között; míg a vezető állású értelmiségi háztartások 68 százaléka rendelkezik 200 vagy annál több könyvvel (1962-ben 35 százalék), a mezőgazdasági fizikai háztartásokban mindössze 4 százalékuk (1962-ben 0,2 százalék).

A közeledési tendenciát kimutató statisztikák értelmezésekor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a mérőeszközökkel kapcsolatos dilemmáinkat. Ezek a pontszámok olyan tényezők színvonalából tevődnek össze, amelyeket az 1962-es vizsgálat céljára választottak ki, s amelyek akkor nagyobb magyarázó erővel rendelkeztek, mint a nyolcvanas évek elején. Jogosnak tűnik az a feltevésünk, hogy amennyiben ezeket fölcseréltük volna olyanokkal, amelyek ezeknél jobban jellemzik a ma fennálló kulturális, lakásellátottsági különbségeket, és ezek alapján számolódnának a háztartásokat jellemző pontértékek, a közeledés ténye mellett a nyolcvanas évek elejét jellemző nagyobb egyenlőtlenségeket is kimutathattuk volna.

A 3. sz. tábla összefüggéseiről még el kell mondanunk, hogy a munkajelleg-csoportok magyarázó ereje mindhárom egyenlőtlenségi dimenzió esetében változott. A csoportok közötti különbség a jövedelem esetén a teljes szórásnégyzet 7,4 százalékát magyarázza (1962-ben 16,1 százalékát), a lakásszínvonal esetében 19,6 százalékát (1962-ben 25,9), a kulturális szint esetében viszont 56,2 százalék az 1962-es 49,1 százalékkal szemben. Erre a megállapításra későbbiek során még visszatérünk.

Mindezek után vizsgáljuk meg azt a kérdést, hogy az eddig vizsgált változók kapcsolatrendszerében milyen a változás, ha kiszűrjük a transzlációs változásokat. Problémát jelent itt az, hogy a három egyenlőtlenségi mutatónk intervallumskálán jelentkezik, míg a többi eddig vizsgált változó kategoriális, és így a különböző mérési szintű változók közötti kapcsolat vizsgálatához külön módszert kellett keresni.

Az első kérdésünk az, hogy vajon a munkajelleg-csoportok magyarázóereje a három egyenlőtlenségi változó szórásában miként változott meg. Ennek eldöntésére ugyanazt a varianciaelemzési módszert hasz-

3. sz. tábla

A háztartások jövedelmi színvonalának, lakáshelyzetének és kulturális színvonalának alakulása a háztartásfő munkajelleg-csoportja szerint

A háztartásfő munkajelleg-csoportja	Egy főre jutó havi átlagos jövedelem				A lakáskultúra átlagos szintje				Átlagos kulturális szint				A háztartások számának százalékos megoszlása	
	összege (Ft)		átlag=100		pontszám		átlag=100		pontszám		átlag=100			
	1963	1982	1963	1982	1963	1982	1963	1982	1963	1982	1963	1982	1963	1982
Vezető állású, értelmiségi	1265	3353	153	140	64	87	149	114	58	69	207	164	6,7	9,0
Középszintű szakember	1050	3358	127	122	57	84	133	111	46	57	164	136	5,4	8,1
Irodai dolgozó	983	3339	119	121	55	82	128	108	44	54	157	129	3,6	1,9
Szakmunkás	899	2725	109	99	47	80	109	105	33	46	118	110	19,1	26,3
Betanított munkás	778	2688	94	97	39	73	91	96	26	39	93	93	15,3	11 6
Segédmunkás hivatalsegéd stb.	678	2555	82	92	37	70	86	92	20	34	71	81	12,1	5,6
Mezőgazdasági fizikai dolgozó	719	2206	87	80	34	67	79	88	18	33	64	79	21,2	7,2
Nyugdíjas	689	2439	84	90	45	71	105	93	22	31	79	74	16,6	30,2

náltuk, amit Ferge Zsuzsa is alkalmazott az 1963-as vizsgálat idején. Vagyis megnéztük, hogy a munkajelleg-csoportok közötti külső szórás hogyan aránylik a változó teljes szórásához. Az egy főre jutó jövedelem és a lakásszínvonal esetében a munkajelleg-csoportok magyarázó erejének csökkenését tapasztaltuk. Míg 1962-ben a munkajelleg-csoportok közötti különbségek az egy főre jutó jövedelmek teljes szórásnégyzetének 16 és a lakásszínvonal szórásnégyzetének 26 százalékát magyarázták, addig a mi vizsgálatunk esetében ez a magyarázó erő 7, illetve 20 százalékra csökkent. Különösen erős tehát a kapcsolat meglazulása a munkajelleg-csoportok és az ehhez már a hatvanas évek elején is viszonylag gyengén kapcsolódó jövedelem között. Ez is arra utal, hogy a háztartások egy főre jutó jövedelme egyre kevésbé differenciálódik a háztartásfő foglalkozási csoportja szerint, és a jövedelmek szórásában így egyre nagyobb a munkamegosztástól független, mindenekelőtt demográfiai tényezők szerepe.

Ezzel kapcsolatban megfogalmazható az a kérdés, hogy vajon a munkajelleg-csoportok magyarázó erejének csökkenése elsősorban abból adódik-e, hogy a munkajelleg-csoportok 1963-ban leírt kategorizálása ma már nem megfelelően írja le a munkamegosztási rendszerben elfoglalt hely differenciáltságát, vagy abból, hogy valóban a munkajelleg-csoportoknak csökkent a jelentősége az anyagi életkörülmények szempontjából. Ezt a problémát úgy teszteltük, hogy megvizsgáltuk a rétegződésmodell-vizsgálat során kialakított munkamegosztási rétegződés magyarázó erejét a fenti két változón. Azt tapasztaltuk, hogy ezen – a jelenlegi helyzethez jobban illeszkedő – kategorizálás magyarázó ereje csak kevéssel nagyobb, mint a Ferge Zsuzsa által kategorizált változóké. Tehát csak kisebb részben a munkamegosztásban elfoglalt hely belső szerkezetének változására, és nagyobb részben a munkamegosztásban elfoglalt hely tényleges magyarázó erejének csökkenésére vezethető vissza a vizsgált kapcsolatok meglazulása.

Elemzéseink szerint ugyanakkor a munkajelleg-csoportok jelenleg a kulturális szint szórásának nagyobb részét (56 százalékát) magyarázzák, mint 1962-ben (49 százalék). A vizsgált dimenziók közüli legerősebb kapcsolat tehát az elmúlt 20 évben tovább erősödött, annak ellenére, hogy a kulturális színvonalat a nyolcvanas évek vonatkozásában is azon mutatókkal mértük, amelyekkel a hatvanas évek elején, és ezen mutatók szórása ma valamivel kisebb, mint 1962-ben volt. Ez azt jelenti, hogy az így mért kulturális szint szempontjából a munkajelleg-csoportok ma homogénebbek, mint a hatvanas évek elején voltak.

A munkajelleg-csoportoknak az iskolai végzettségi, települési és származási különbségekkel való összefüggését loglineáris elemzéssel teszteltük. Olyan háromdimenziós táblázatot szerkesztettünk, ahol az

első dimenziót a munkajelleg-csoport, a második dimenziót a vizsgált változó és a harmadik dimenziót a két vizsgált időpont jelentette. Minden esetben azt teszteltük, hogy az első két változó marginálisainak időbeli változásán túl szükséges-e ismernünk a két változó közötti kapcsolat időbeli változását is ahhoz, hogy az eredeti táblához illeszkedő becsült táblázatot kapjuk.

A 4. sz. táblázatból látható, hogy a két változó között a két időpontban azonos interakciót feltételező modellek (1/1, 2/1, 3/1) egyike sem illeszkedik, tehát nem feltételezhetjük, hogy az elmúlt húsz évben csak ezen változók marginálisai változtak, a közöttük levő kapcsolat azonban állandó. Látjuk azonban, hogy a változás a származás és a munkajelleg-csoport és iskolai végzettség vonatkozásában a legnagyobb. Ez utóbbi alátámasztja azon korábbi megállapításunkat, hogy a munkajelleg-csoport és a kulturális szint közötti kapcsolat az utóbbi javára változott meg.

Megvizsgáltuk azt is, hogy az e modellekben jelzett három darab kétutas interakció közül egyet-egyet elhagyva milyen mérvű illeszkedés-romlást kapunk. Az első esetben azt tapasztaltuk, hogy a munkajelleg-

4. sz. tábla

A munkajelleg-csoport és az iskolázottsági, települési és származási különbségek közötti kapcsolat időbeli változásának tesztelése

Sorszám	Modell	chi²	Szabadságfok	chi²/DF
1/1	IK+IM+MK	200	24	8,39
1/2	IK+MK	566	30	18,86
1/3	IM+MK	2 361	28	84,32
1/4	IK+IM	11 220	48	233,80
2/1	TI+MI+TM	65,98	12	5,5
2/2	TI+MI	3 693.00	24	153,9
2/3	TI+TM	782,70	18	43.5
2/4	MI+TM	158 90	14	11,4
3/1	IA+IM+AM	87,92	18	4,9
3/2	IM+AM	210,20	21	10,0
3/3	IA+AM	620,20	24	25,8
3/4	IA+IM	4 545,00	36	126,0

Jelmagyarázat: I = időpont
M = munkajelleg-csoport
K = iskolai végzettség
T = terulet
A = származás

csoport és az iskolázottság közötti interakció elhagyása (1/4 modell) ront a legtöbbet a modell illeszkedésén, és ehhez hasonlóan a terület és a munkajelleg-csoport közötti kapcsolat elhagyása (2/2 modell) is többet ront a modell illeszkedésén, mint a marginálisok változásainak elhagyása. Ugyanakkor a származás és a munkajelleg közötti kapcsolat elhagyása kevesebbet ront a modell illeszkedésén, mint a munkajelleg-csoportok két időpont közötti változásának figyelmen kívül hagyása. Amennyiben egy-egy marginális változását hagyjuk el a modellből, azt tapasztaljuk, hogy a munkajelleg-csoport időbeli változásának elhagyása a megfelelő modellen többet ront, mint a területi egyenlőségek vagy a származás szerinti összetétel változása, viszont kevesebbet, mint a képzettségi szerkezet megváltozásának elhagyása.

Mindezek alapján most már egy hipotetikus sorrendet is felállíthatunk arról, hogy a vizsgált egyes változók közötti időtől független kapcsolat és ezen kapcsolat időbeli változása nagyjából milyen jelentőségűnek tekinthető a vizsgált összefüggésrendszer szempontjából. A legfontosabb összefüggéstől a legkevésbé fontos összefüggések felé haladva a következő sorrendet feltételezhetjük:

1. A munkajelleg-csoport és a képzettség közötti konstans kapcsolat.
2. A munkajelleg-csoport és a területi egyenlőtlenség közötti konstans kapcsolat.
3. A képzettségi struktúra megváltozása a két időpont között.
4. A munkajelleg-csoportok szerkezetének megváltozása a két időpont között.
5. A munkajelleg-csoport és a képzettség közötti kapcsolat időbeli változása.
6. A származás és a munkajelleg-csoport közötti konstans kapcsolat.
7. A munkajelleg-csoport és a területi különbségek közötti kapcsolat időbeli változása.
8. A munkajelleg-csoport és a származás közötti kapcsolat időbeli változása.
9. Az apák foglalkozási szerkezetének időbeli változása.

Végül a kiinduló modellek esetében a táblázatok minden egyes cellájára megnéztük a megfigyelt érték és a becsült érték közötti különbségeket, tehát azt, hogy a vizsgált változók közötti időben konstans kapcsolat feltételezése hol vezet a legrosszabb becsült értékekhez. Ebből ugyanis az következik, hogy elsősorban milyen konkrét változások a felelősek azért, hogy a vizsgált három interakció időben megváltozott. Az iskolai végzettség és a munkajelleg-csoport közötti kapcsolat esetében azt tapasztaltuk, hogy különösen az jelentett nagy változást, hogy a közép- és alsószintű szellemi dolgozóknál jelentősen

csökkent a középiskolai végzettséggel nem rendelkezők, a mezőgazdaságban pedig jelentősen nőtt a legalább általános iskolát végzettek aránya. Összességében azonban nem egyszerűen a kapcsolat időbeli változásáról, hanem egyértelműen a kapcsolat erősödéséről beszélhetünk.

Közel sem ilyen egyértelmű a kép a munkajelleg-csoportok területi struktúrájának vonatkozásában. Egyértelműen relative romlott a községek értelmiségiekkel való ellátottsága, jelentősen javult a városoké, és hasonlóan arányosan kevesebb középszintű szellemi dolgozó él a községekben, viszont ezek relatív növekedése nem a vidéki városokban, hanem Budapesten jelentkezik elsősorban. Mindezekkel ellentétben a szakmunkásság a városokból egyre inkább a községekben koncentrálódik. Ugyanakkor nem következtek be jelentősebb változások a szakképzetlen dolgozók területi struktúrájában.

Mint erre utaltunk, legkevésbé az apák és fiaik munkajelleg-csoportja közötti kapcsolat változott meg az elmúlt húsz évben. Ez a változás is elsősorban annak tudható be, hogy a nyolcvanas évek elején a jelenlegi mezőgazdasági fizikaiak – a korábbi időszakhoz képest – még a strukturális átalakulások által magyarázottnál is nagyobb mértékben nem mezőgazdasági foglalkozású apától származnak.

Összefoglalva tehát megfogalmazhatjuk, hogy az elmúlt húsz évben a társadalmi egyenlőtlenségi rendszerben transzlációs változás történt. Ha ezt a típusú változást kiszűrjük, a vizsgált dimenziók kapcsolatrendszerének vonatkozásában a következő változások voltak.

Egyértelműen nőtt a munkajelleg-csoport és a képzettség, iskolázottság, kulturális mutatók közötti kapcsolat. Ugyanakkor a munkajelleg-csoportok és az anyagi életkörülmények (egy főre jutó jövedelem, lakásviszonyok) közötti kapcsolat erőssége csökkent. Az a tény azonban, hogy míg a munkajelleg-csoportok kulturális vonatkozásban egyre konzisztensebbek, addig anyagi életkörülmények tekintetében inkonzisztensebbekké váltak, társadalmi feszültségeket eredményez.

A területi egyenlőtlenségi rendszerben is átrendeződés történt, ami abban fejeződik ki, hogy a városokban egyre erősebb a szellemi dolgozók koncentrálódása, és egy olyan erős tendencia tapasztalható, hogy a gyengébben fejlett települések egyre inkább a fizikai dolgozók lakhelyévé válnak. Érdekesség, hogy adataink arra utalnak, hogy Budapesten nem annyira az értelmiségiek, hanem inkább a középszintű szellemi foglalkozásúak koncentrálódnak, az értelmiségiek pedig a vidéki városokban.

A közhiedelemmel ellentétben a legkisebb változást éppen a megtisztított mobilitási esélyek esetében láttuk, tehát a társadalom zártabbá válásának tézise nem tűnik helytállónak.

IRODALOM

Andorka Rudolf–Kulcsár Rózsa: Az anya társadalmi helyzetének és iskolai végzettségének hatása a gyermekek társadalmi mobilitására. Szociológia, 1982. 4. sz.

Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Gondolat Könyvkiadó 1982.

Antal László: Fejlődés–kitérővel (A magyar gazdasági mechanizmus a 70-es években.) Budapest 1979.

Augusztinovics Mária: Az emberi gazdaság elméletéhez. Társadalmi Szemle. 1982. 10. sz.

Barla-Szabó Ödön: A húszas évek gazdaság vitái a Szovjetunióban. Kossuth Könyvkiadó 1971.

Bánlaky Pál–Varga Csaba: Azon túl ott a világ. Magvető Kiadó 1979.

Berend T. Iván: A szocialista gazdaság fejlődése Magyarországon. Kossuth Könyvkiadó–Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1974.

Berend T. Iván: Gazdaságirányítási-tervezési mechanizmusunk reformjának első fejezete 1956–1957-ben. Valóság, 1981. 12. sz.

Bihari Mihály: A döntésmechanizmus szervezeti, hatalmi és érdekkörnyezete. In: Közigazgatás és politika. Kossuth Könyvkiadó 1980.

Bihari Mihály: A gazdasági alap és a politikai felépítmény kapcsolata. In: Politika és politikatudomány. Gondolat Könyvkiadó 1982.

Blau, P. M.–Duncan, O. D.: The American Occupational Structure. New York 1967.

Bokor Ágnes: Depriváció és szegénység. Rétegződés-modell vizsgálat VI. Budapest 1985.

Bolte, K. M.–Recker, H.: Vertikale Mobilität In: R. König (Hrsg.): Handbuch der empirisichen Sozialforschung. Band 5. 40–103. old. Stuttgart 1976.

Bourdieu, P.: Cultural Reproduction and Social Reproduction. In: Karabel J.–Halsey, A. H. (Eds.): Power and Ideology on Education. Oxford 1977.

Bourdieu, P.: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Gondolat Könyvkiadó 1978.

Bourdieu, P.: The Social Space and the Genesis of Groups. Social Science Information. Vol. 24. No. 2. June 1985.

Di Maggio, P.: Cultural Capital and School Success: The Impact of Status Culture Participation on the Grades of U. S. High School Students. American Sociological Review, 1982. 47.

Dolmányos István: A Szovjetunió története. Kossuth Könyvkiadó 1971.

Duncan, O. D.–Featherman, D. L.–Duncan, B.: Socioeconomic Background and Achievement. New York 1972.

Ellis, R. A.–Lane, W. C.: Structural Supports for Upward Mobility. American Sociological Review, 1963. 28.

Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I. Budapest 1982.
Erdei Ferenc: A magyar társadalom. In: Erdei Ferenc: A magyar társadalomról. Akadémiai Kiadó 1980.
Eszközök és módszerek. Rétegződés-modell vizsgálat II. Budapest 1984.
Életszínvonal 1960–1980. KSH 1981.
1980. évi népszámlálás. Összefoglaló adatok. Központi Statisztikai Hivatal 1984.
Ferge Zsuzsa–Gara Judit–Horváth Ágota–Szalai Júlia: A szegénységgel és a többoldalúan hátrányos helyzettel kapcsolatos mai nyugati nézetek. Valóság, 1980. 2. sz.
Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. Szociológia, 1972. 1. sz.
Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1982.
Ferge Zsuzsa: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1969.
Galasi Péter–Sik Endre: Adalékok a munkapiac elemzéséhez. Közgazdasági Szemle, 1977. 6. sz.
Ganzeboom, H. B. G.: Explaining Differential Participation in High-Cultural Acitivities – A Confrontation of Information-Processing and Status-Seeking Theories.10 World Congress of Sociology Ad Hoc Group Explanatory Sociology. Mexico 1982.
Gazsó Ferenc: Mobilitás és iskola. Budapest 1971.
Gábor R. István: Második gazdaság: a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. Valóság, 1985. 2. sz.
Gábor R. István–Galasi Péter: A „második" gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1981.
Girod, R.: Intra- and Intergenerational Income Mobility: A Geneva Survey (1950–1980). ISA Research Committee on Social Stratification and Mobility, Budapest 1984.
Gombár Csaba: Politika címszavakban. Budapest 1983.
Goldthorpe, J. H.: Class Structure and Mobility in Great Britain. London 1980.
Görgényi Ferenc: Tulajdon és politika. Magvető Könyvkiadó 1982.
de Graaf, P. M.: The Impact of Financial and Cultural Resources on Educational Attainment in the Netherlands. ISA Research Committee on Social Stratification and Mobility, Budapest 1984.
Halay Tibor–Kolosi Tamás (szerk.): Társadalomszerkezet és rétegződés. Kossuth Könyvkiadó 1982.
Halász Péter: Nemzedéki vonások a mezőgazdasági kistermelésben. Agrárgazdasági Kutató Intézet 1984.
Halbwachs, M.: A munkásosztály fogyasztói tendenciái. In: A francia szociológia. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.
Halsey, A. H.–Heath, A. F.–Ridge, J. M.: Origins and Destinations: Family, Class and Education in Modern Britain. Oxford 1980.
Hanák Péter (főszerk.): Magyarország története. VIII. kötet. Akadémiai Kiadó 1980.
Hankiss Elemér: Diagnózisok. Magvető Kiadó 1982.
Hankiss Elemér–Manchin Róbert–Füstös László–Szakolczai Árpád: Kényszerpályán. Budapest 1982.
Hauser, R. M.–Featherman, D. L.: The Process of Stratification: Trends and Analysis. New York 1977.

A háztáji és kisegítő gazdaságok főbb termékféleségei és jövedelemhelyzete 1982-ben MEM STAGEK 1983.
Hegedüs András: A szocialista társadalom struktúrájáról. Akadémiai Kiadó 1979.
Hermann István: Válságok és változások. Budapest 1981.
Héthy Lajos–Makó Csaba: Munkások, érdekek, érdekegyeztetés. Gondolat Könyvkiadó 1979.
Héthy Lajos–Makó Csaba: Vezetés, vezetőkiválasztás. ösztönzés. Akadémiai Kiadó 1979.
Huszár István: A hátrányos helyzetűek Magyarországon. Társadalmi Szemle 1981. 6. sz.
Huszár Tibor: Erkölcs és társadalom. Kossuth Könyvkiadó 1983.
International Sociological Association: First International Working Conference on Social Stratification and Social Mobility. London 1951.
Juhász Pál: Agrárpiac, nagyüzem, kisüzem. Medvetánc, 1982. 1. sz.
Juhász Pál–Magyar Bálint: Néhány megjegyzés a lengyel és a magyar mezőgazdasági kistermelő helyzetéről a hetvenes években. Medvetánc, 1984. 2–3. sz.
Kirchberger, S.: Kritik der Schichtungs- und Mobilitätsforschung. Frankfurt 1975.
Klecka, W. R.: Discriminant Analysis. London 1980.
Knoke, D.–Burke, P. J.: Log-linear Models. London 1980.
Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és szocializmus. Kossuth Könyvkiadó 1974.
Kolosi Tamás: Az értelmiségről vitatkozva. Társadalmi Szemle, 1981. 7–8. sz.
Kolosi Tamás: Struktúra és rétegződés. In: Társadalomszerkezet és rétegződés. Kossuth Könyvkiadó 1982.
Kolosi Tamás: Státusz és réteg. Rétegződés-modell vizsgálatok III. Budapest 1984.
Kolosi Tamás–Papp Zsolt: A társadalmi struktúra történeti alakváltozásai. Társadalomtudományi Közlemények, 1973. 4. sz.
Kolosi Tamás–Papp Zsolt–Gombár Csaba–Pál László–Bara János: Réteghelyzet-rétegtudat. Kossuth Könyvkiadó 1980.
Kornai János: A hiány. Kozgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1980.
Kornai János: Bürokratikus és piaci koordináció. Közgazdasági Szemle, 1983. 9. sz.
Kovách Imre: A mezőgazdasági kistermelés és a társadalom rétegződése. In: Gazdaság és rétegződés. Rétegződés-modell vizsgálat. IV. Budapest 1984.
Kovách Imre: A társadalom rétegződése és a mezőgazdasági kistermelés. In: Munka, gazdaság, társadalom. Budapest 1985.
Kovách Imre–Kuczi Tibor: Falusi újgazdagok pályaképei. 1982. (Kézirat)
Kovách Imre–Kuczi Tibor: A gazdálkodói előnyök átváltási lehetőségei a társadalomban. Valóság, 1982. 6. sz.
A mai magyar társadalom osztály- és rétegszerkezete. Összeállította: *Kovács Ferenc.* Társadalmi Szemle, 1980. 5. sz.
Krausz Tamás: Szocializmus egy országban. Medvetánc, 1981. 2–3. sz.
Kulcsár Kálmán: A mai magyar társadalom. Kossuth Konyvkiadó 1980.
Kulcsár Kálmán: A magyar társadalom modernizációja. Társadalomkutatás, 1983. 1. sz.
Lackó Miklós: A magyar társadalmi struktúra fejlődésének fő tendenciái és problémái a polgári korszakban. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. I. köt. Budapest 1979.

Ladányi János–Csanádi Gábor: Szelekció az általános iskolában. Magvető Kiadó 1983.
A lakosság jövedelme és fogyasztása 1960–1980. Központi Statisztikai Hivatal 1982.
Laky Teréz: A recentralizálás rejtett mechanizmusai. Valóság. 1980. 2. sz.
Laky Teréz: Az új gazdálkodói formák és az illegális (második) gazdaság. In: Munka, gazdaság, társadalom. Budapest 1985.
Lenski, G.: Status Crystallization: A non-vertical Dimension of Social Status. Amarican Sociological Review. 1954. 19. sz.
Lenski, G.: Power and Privilege. New York 1966.
Léderer Pál: Bevezetés. In: A foglalkozások presztízse. Gondolat Könyvkiadó 1977.
Lingoes, J. C.–Roskam, E. E.: MINISSA. Behavioral Science, 1969. 15. sz.
Lipset, S. M.–Bendix R.: Social Mobility in Industrial Society. Berkeley 1959.
Losonczi Ágnes: Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Gondolat Könyvkiadó 1977.
Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. Magvető Kiadó 1976.
Machonin, P.: Ceskoslovenska Spolecnost. Bratislava 1969.
Makó Csaba: Technika, munkaszervezet, munkásrétegződés. Szociológia, 1979. 1. sz.
Manchin Róbert–Szelényi Iván: Eastern Europe in the „Crisis of Transition". In: Polish Solidarity and Beyond. New York 1985.
Manchin Róbert–Szelényi Iván: Proletarization or Embourgeoisement: Transformation Processes of the Peasant Society under State Socialism (manuscript) 1984.
Manchin Róbert–Szelényi Iván: (in collaboration with Pál Juhász, Bálint Magyar and Bill Martin): Peasants, Proletarians, Entrepreneus – Transformations of Rural Social Structure under State Socialism (first draft) 1986.
Marx–Engels Művei. 23. köt. (A tőke) Budapest 1986.
Marx–Engels Művei. 46/I. köt. (A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai.) Budapest 1972.
Maslow, A.: Motivation and Personality. New York 1954.
Márkus István: Az ismeretlen főszereplő: a szegényparasztság. Valóság, 1980. 4. sz.
Merton, R. K.: Társadalomelmélet és társadalmi struktúra. Gondolat Könyvkiadó 1980.
A mezőgazdasági kistermelés I. 1981. Központi Statisztikai Hivatal 1982.
Módra László–Simó Tibor: A társadalom szerveződésének két modellje. Kézirat 1986.
Nemeskéri István: Társadalmi rétegződésvizsgálat – matematikai modellezés. In: Elméletek és hipotézisek. Rétegződésmodell vizsgálat I. Budapest 1982.
Offe, C.: Strukturprobleme des kapitalistischen States. Frankfurt 1972.
Orbán Sándor: A magyar társadalom szerkezetének átalakulása a felszabadulás után. In: Társadalmi struktúránk fejlődése. I. köt. Budapest 1979.
Papp Zsolt: Érdek és érdekérvényesítés. In: Elméletek és hipotézisek.
Polányi Károly: The Great Transformation. New York 1944.
Róbert Péter: A társadalmi mobilitás tobbdimenziós megközelítése. Statisztikai Szemle, 1984. 12. sz.
Róbert Péter: Származás és mobilitás. Rétegződés-modell vizsgálat VII. Budapest 1986.

Rumberger, R. W.: The Influence of Family Background on Education, Earnings and Wealth. Social Forces, 1983. 3.
H. Sas Judit: Nőies nők és férfias férfiak. A nőkkel és a férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja. Akadémiai Kiadó 1984.
Schmidt Péter: Szocializmus és államiság. In: *Schmidt Péter:* Szocializmus és államiság. Kossuth Könyvkiadó 1984.
Sewell, W. H.–Hauser, R. M.–Featherman, D. L.: Schooling and Achievement in American Society. New York 1976.
Sewell, W. H.–Hauser, R. M.–Wolf W. C.: Sex, Schooling and Occupational Status. American Journal of Sociology, 1980. 3.
Sík Endre: A szociálpolitika szereplői a ‚hosszú nyolcvanas években". Mozgó Világ, 1985. 8. sz.
Simó Tibor: A szőlő- és gyümölcstermesztő szövetkezetek új modelljéről. Szövetkezeti Kutató Intézet 1983.
Sohn-Rethel, A.: Geistige und phisische Arbeit. Frankfurt 1970.
Sorokin, P. A.: Social Mobility. New York 1927.
Sós Károly Attila: A beruházások ingadozásának okai a magyar gazdaságban. Kozgazdasági Szemle, 1975. 1. sz.
Stark, D.: The Micro-Politics of the Firm and the Macro-Politics of Reform. In: States and Markets in the World System. London 1985.
Szakács Sándor: A koalíció felszámolása és a politikai intézményrendszer torzulásai. In: Válság és megújulás. Kossuth Könyvkiadó 1982.
Szalai Erzsébet: A reformfolyamat új szakasza és a nagyvállalatok. Valóság, 1982. 5. sz.
Szamuely László: Az első szocialista gazdasági mechanizmusok. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1971.
Szelényi Iván: Prospects and Limits of Power of Intellectuals under Market Capitalism. South Australia 1978.
Tallár Ferenc: A XIX. századi orosz nemesi értelmiség ideológiái. Medvetánc, 1981. 2–3. sz.
Társadalmi rétegződés Magyarországon. Központi Statisztikai Hivatal 1966.
Társadalmi struktúránk fejlődése I–III. Budapest 1979.
Townsend, P.: Poverty in the United Kingdom. Berkeley 1980.
Treiman D.: (ed).: Occupational Prestige in Comparative Perspective. New York 1977.
Utasi Ágnes: Életstílus-csoportok, fogyasztói preferenciák. Rétegződés-modell vizsgálat V. Budapest 1984.
Utasi Ágnes: Generációváltás, öregkor és a modernizációs fejlődés ellentmondásai. Valóság, 1985. 2. sz.
Vámos Tibor: Kooperatív rendszerek, új fejlődési távlatok. Valóság, 1983. 4. sz.
Veblen T. M.: A dologtalan osztály elmélete. (Első kiadás 1899.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1975.
Weber, M.: Gazdaság és társadalom. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1967.
Wesolowski, W.–Slomczynski, K.: Reduction of Inequalities and Status Inconsistency. In: Social Structure Polish Sociology 1977. Warszawa 1978.
Wishart, David: Clustan 1c USER MANUAL. London 1975.
Wright, E. O.: Classes. London 1985.

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

87.1168/10 – Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető Vágó Sándorné vezérigazgató
A kötetet Gábor Luca szerkesztette
Műszaki vezető Bereczki Gábor
Műszaki szerkesztő Gyuska Györgyi
Terjedelme 11 (A/5 ív)

37,— Ft

KOLOSI TAMÁS
Társadalmi struktúra és rétegződés

UTASI ÁGNES
Presztízs, életstílus, fogyasztás

RÓBERT PÉTER
A származási egyenlőtlenségektől a státuszkülönbségekig

BOKOR ÁGNES
Státusz- és rétegszerkezet „alulnézetből"

KOVÁCH IMRE
Státusz, réteg, struktúra és a mezőgazdasági kistermelés

VÁRNAI GYÖRGYI
Az egyenlőtlenségi rendszer változásairól
(1962–1981)

KOSSUTH